

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Тетяна Пастушенко

**ОСТАРБАЙТЕРИ З КИЇВЩИНИ: ВЕРБУВАННЯ,
ПРИМУСОВА ПРАЦЯ, РЕПАТРІАЦІЯ
(1942–1953)**

Київ

2009

(477.41)-058.566(430)
ББК 63.3 (4УКР–4КИЇ)622
П19

Монографію присвячено долі мільйонів громадян України, які в роки Другої світової війни примусово працювали в нацистській Німеччині, та історії їх повернення і повоєнної ресоціалізації. Дослідження базується на архівних матеріалах, спогадах очевидців із Києва та Київської області. У роботі розглянуто якою мірою расові теорії нацистів були втілені в життя стосовно остарбайтерів; яким було ставлення до репатріантів у радянському суспільстві; яку роль у житті пересічної людини відігравали „начальники” й „виконавці” з бюрократичного апарату тоталітарної держави; які були можливості у самих примусових робітників вплинути на власну долю.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, хто цікавиться історією.

Монографію затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 12 від 27 листопада 2008 р.

Науковий редактор

О. Є. Лисенко

Редактор

В. О. Берегова

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор О. В. Потильчак

кандидат історичних наук, доцент Г. Г. Грінченко

© Інститут історії України НАН України

© Т. В. Пастушенко,

ISBN 978-966-02-5269-1

Зміст

Вступна частина.....	5
I. „Німеччина дає вам нагоду для корисної й добре оплачуваної роботи...” – вербування та основні етапи вивезення цивільних робітників із Київщини.....	37
1. Передумови використання трудових ресурсів з України в економіці Третього райху.....	37
2. Перші результати вербувальної кампанії. Добровольці.....	43
3. Примусові заходи окупаційної влади щодо вивезення робочої сили до Німеччини.....	53
4. „Погнали нас на Германію...” – спогади очевидців.....	68
5. Соціальна структура депортованого населення...	76
II. „Europa arbeit in Deutschland” – соціально-правове становище остарбайтерів у нацистській Німеччині.....	95
1. Правовий статус остарбайтерів у системі примусової праці Третього райху.....	95
2. Сфери використання праці та її оплата.....	107
3. Соціально-побутові умови.....	115
4. „Чужина, нужда та неволя” – способи виживання остарбайтерів у нацистській Німеччині....	131

III. „Родина ждег вас” – повернення остарбайгерів в Україну після Другої світової війни.....	151
1. Система радянських репатріаційних органів та їх діяльність у Київській області.....	151
2. Соціальна структура репатрійованого населення....	179
3. „Ізменніки Родіни нас називали...” – спогади про перші роки на Батьківщині.....	186
4. На маргінесі: соціально-політичне становище репатріантів у радянському суспільстві.....	195
Висновки.....	206
Джерела та література.....	213
Додатки.....	266
Перелік умовних скорочень.....	275
Іменний покажчик.....	275
Географічний покажчик.....	280

Вступна частина

Глибинний вплив, який Друга світова війна справила на життєвий досвід людей, стає щоразу помітнішим, чим далі в історію вона відходить. Одержимість цим минулим, якого неможливо уникнути, не зменшується, а навпаки, зростає. Тобто фаза дійсного осмислення цих подій ще тільки почалася. В Україні процес „нового відкриття” війни характеризується поживанням інтересу до історії жертв тоталітаризму, що є свідченням демократизації суспільства, відходу від мілітарних цінностей. Історія примусових робітників Третього райху, тривалий час замовчувана, витіснена з офіційної пам’яті, на початку 90-х років минулого століття стала активно включатися до створення „нового”, „нерадянського” бачення подій Другої світової війни. Велика група її учасників, що переслідувалися нацистським і сталінським режимами, отримали нарешті належну увагу як істориків, так і політиків. Зміни у ставленні до колишніх остарбайтерів не обмежувалися лише сферою меморіальних практик. Значно більшою мірою вони вилилися у цілком конкретні результати у сфері економічної та соціальної політики. Не останню роль у прискоренні цього процесу відіграли гуманітарні виплати уряду ФРН та Австрії колишнім примусовим робітникам. Були створені громадські організації остарбайтерів та в’язнів нацистських концтаборів.

Верховна Рада України у 2000 р. ухвалила закон „Про жертви нацистських переслідувань”, де визначені правові, економічні та організаційні засади державної політики стосовно цієї категорії громадян, гарантовано їх захист і збереження пам’яті про них. Проте в політичних позиціях організацій колишніх острабайтерів, як і в змісті Закону, залишилося чимало застарілих ідеологічних рудиментів.

У роки Другої світової війни держави спрямовували безпрецедентні зусилля на переміщення та організацію праці мільйонних резервів трудових ресурсів задля побудови військово-промислового комплексу. Історики стверджують, що альтернативи примусовому використанню робочої сили за тих обставин не було. Але зняття ідеологічних перепон "холодної війни", демократизація державного устрою країн сприяло утворенню нині нової "об'єднаної Європи", образ якої активно використовувала нацистська пропаганда. Сучасний стан світової економіки характеризується інтенсивним рухом трудових ресурсів, який не має кордонів, причому здійснюється він без тиску з боку держав. І нині скрізь у Німеччині, Італії, Португалії чи Польщі знову можна зустріти тепер вже онуків колишніх острабайтерів, котрі, як і мільйони інших новітніх українських "гастарбайтерів", залишили батьківщину в пошуках кращого життя. І хоча ніхто офіційно не таврує їх "зрадниками" чи "посібниками", байдужість українського уряду до проблеми своїх заробітчани підтримує негативний імідж країни у світі й породжує нові проблеми та конфлікти в середині суспільства. І хто скаже, чим доля сучасного нелегалу з України є кращою ніж вчорашнього "східного робітника".

Попри зміни державної політики щодо комплексу питань примусової праці й особи примусових робітників, в українському суспільстві продовжує існувати чимало стереотипних оцінок цього явища, сформованих ще понад півстоліття тому. Так само й вітчизняна історична наука не має відповіді на багато запитань, хоча масштаби подій заслуговують на більшу увагу істориків. За час Другої світової війни у Третьому райху примусово працювало приблизно 9-10 млн. робітників із

26 європейських держав¹. Понад два мільйони таких невільників було доставлено з території сучасної України. Нині важко знайти хоча б один населений пункт, звідки б не вивозила "рабів" німецька, румунська чи то угорська окупаційна влада. Майже кожна українська родина зазнала лиха трудових депортацій. На відміну від інших іноземних робітників, жителі України в Райху не мали права на власну національність і належали до „радянських робітників”, або „остарбайтерів”.

На міжнародному військовому процесі в Нюрнберзі націонал-соціалістична “програма рабської праці ” була одним із чотирьох головних пунктів звинувачення проти провідних німецьких політиків та промисловців і кваліфікувалася як злочин проти людства. Головного уповноваженого з використання робочої сили Райху Ф. Заукеля засудили до страти, а його безпосереднього керівника – міністра боєприпасів та озброєння А. Шпеєра, до тривалого ув'язнення. І хоча в юридичному розумінні комплекс “примусової праці” для провадження судових процесів союзників був дуже важливим, та для мілітаризованого, розділеного “холодною війною” суспільства повоєнної Європи він виявився незначним.

Доки тривала війна, у Радянському Союзі примусові робітники, як жертви сваволі ворога, постійно згадувалися в публічних зверненнях уряду, зображувалися на агітаційних плакатах, вони стали неодмінною складовою обліку збитків, завданих війною. Проте після завершення бойових дій колишні остарбайтери у радянському суспільстві не відчули належного до них ставлення. У Франції, Італії й особливо в Польщі, колишні примусові робітники після війни перебували в центрі суспільних спогадів та історико-політичних студій, отримували від держави значну матеріальну підтримку. Мільйони невільників із Радянського Союзу після повернення на Батьківщину не тільки не зустріли якогось співчуття, фінансової підтримки, але багато хто з них на довгі роки знову стали жертвами

---

¹ Europa und der „Reichseinsatz“: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945 / Ulrich Herbert (Hg.). – Essen, 1991. – S.7.

репресій. Перебуваючи під підозрою і звинувачуванні в колабораціонізмі, вони були суттєво обмежені в громадянських правах і свободах: їм заборонялося проживати у столичних містах, вони мали проблеми з отриманням паспортів, роботи, освіти, зате першими ставали об'єктом примусових трудових мобілізацій, тривалий час перебували під постійним наглядом внутрішніх органів, проходячи принизливі процедури фільтраційних перевірок. Усі ці обставини змушували колишніх примусових робітників довгі роки приховувати своє невольницьке минуле навіть від найближчих родичів.

У літературі трактування неоднозначного феномена примусової праці пройшло декілька етапів. На час війни та перші повоєнні роки припадає найбільша кількість публікацій у СРСР, присвячених використанню праці радянських громадян у нацистській Німеччині та їх репатріації. Невеликі за обсягом, це були переважно пропагандистські статті в газетах і журналах, публіцистичні брошури журналістів, письменників та істориків, коментарі урядовців до офіційних повідомлень і матеріали Надзвичайної Державної Комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, інформації про судові процеси над нацистськими злочинцями та їх посібниками, спогади й епістолярій примусових робітників, фольклорний матеріал². Організація повернення в Украї-

---

² В фашистском аду. Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. – М., 1943. – 47 с.; *Дмитерко Любомир*. Катерина // Дмитерко Любомир. Багряный ранок. – К., 1945. – С. 11–12; Документы обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. – М., 1945. – 392 с.; *Долматовский Е.* Песни горя // Комсомольская правда. – 1943. – № 254. – 27 октября; *Долматовский Е.* Праздник // Долматовский Е. Стихи издаека. – М., 1945. – 88 с.; *Заславский Д.* Смерть и муки советских людей под пятой немецких извергов. – М., 1945. – 32 с.; *Леонтьев А.* Иностранные рабочие в Германии // Большевик. – 1943. – № 23–24. – С. 30–38; *Молотов В.М.* Нота народного комиссара закордонних справ про масове насильне вивезення в німецько-фашистське рабство мирних радянських громадян та про відповідальність за цей злочин німецьких властей і приватних осіб, які експлуатують підневільну працю радянських громадян в Німеччині. – Б.м., 1943. – 19 с.; Песни невольниц. Песни, сложенные девушками, угнанными в Германию // Блокнот агитатора Красной Армии. – 1944. – № 5.

ну мільйонів громадян, які за різних обставин опинилися за межами СРСР, також потребувала підтримки пропаганди³. Восени 1945 р. була ухвалена спеціальна постанова ЦК КП(б)У, яка зобов'язувала публікувати матеріали про хід репатріації в республіканських газетах і журналах⁴.

Перші спроби наукового аналізу доступного емпіричного матеріалу, викладу та осмислення подій нацистської окупації України здійснили вчені створеної в 1942 р. Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР*, які видали декілька збірників документів та підготували тематичні огляди джерел, які так і не переросли в повноцінні наукові дослідження⁵. У згаданих

– С. 30; Письма из немецкого рабства. – М., 1943. – 16 с. *Симонов К.* Поезда рабов // Красная звезда. – 1943. – № 37. – 14 февраля; Сліди фашистських звірів. – К.-Х., 1944. – 15 с.; Советские люди на немецкой каторге. Сборник. – М., 1943. – 52 с.; Украина непокоренная. Народные песни и думы / Пер. с укр. *И. Белинович.* – М., 1944; *Шульга З.* Українське селянство не буде у фашистській неволі. – Уфа, 1942. – 35 с.; Зверства немецко-фашистских захватчиков (Документы). Вып. 1,2,3,4,5,6. – М., 1945; Про руйнування і звірства, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками в місті Києві. – К.-Х., 1944. – 23 с.; Сбортник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М., 1946. – 460 с.; Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в Киеве. – Москва, 1944. – 16 с.; Фольклор Великої Вітчизняної війни / Ред. акад. Ф. Колесса. – Львів, 1945. – 64 с.

³ Репатриация советских граждан: Сборник официальных материалов. – Москва, 1945. – С. 231–365; *Вистинецкий М.* Родина знает о твоих муках. – Москва, 1945. – 165 с.; Они вернулись на Родину! / Альбом. – М.: Управление Уполномоченного СМ СССР по делам репатриации советских граждан, 1948. – 98 с.

⁴ ЦДАГО України, Ф.1, оп. 23, спр. 1478: „Информация о ходе выполнения постановления ЦК КП(б)У от 04.08.1945 г. „О политико-воспитательной работе с репатрированными советскими гражданами“. Безпосереднім результатом цієї постанови стали публікації у вересні 1945 р. в „Правді України“ 10 статей та кореспонденцій на цю тему, у „Радянській Україні“ – 8 статей і кореспонденцій та дві передові статті. По радіо восени 1945 р. прозвучало 48 повідомлень, було організовано декілька виступів колишніх репатріантів.

* *Руденко Н. М.* Про створення комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 182 – 200.

⁵ ЦДАВО України, Ф. 4620, оп. 3, спр. 236: *Левтерова Т.* Вигнання радянських громадян в неволю до фашистської Німеччини (1942-1943 рр.) 1948. – 230 арк;

публікаціях перших повоєнних років проблема „праці на ворога” здебільшого розглядалася в контексті злочинів нацистських окупантів проти мирного населення або економічної експлуатації захоплених територій з метою розповсюдження про них інформації для світового співтовариства. При цьому самі оstarбайтери зображалися як пасивні жертви нацистів чи то об’єкти „невсипущої уваги й турботи з боку Радянської армії, репатріаційних місій та комуністичної партії”. Таким чином, на офіційному рівні здійснювалися спроби виправдати той факт, що величезна кількість радянських людей під час війни працювали на ворога СРСР, виключно під пресом надзвичайного розмаху насильства й терору з боку окупантів⁶.

Розпочата українськими вченими у повоєнний час робота не отримала продовження в подальші роки. Після завершення процесу репатріації та виголошення вироку високопосадовцям нацистської Німеччини Нюрнберзьким міжнародним трибуналом тема українських примусових робітників узагалі зникла й зі шпальт газет, і з поля зору науковців. Ігнорування проблеми оstarбайтерів відбувалося на тлі деякого „згортання” теми війни в літературі, кінематографі, наукових дослідженнях. Наприклад, у 1952 р. був розформований військово-історичний відділ Інституту історії України АН УРСР, який щойно утворили в 1950 р. з фахівців згаданої Комісії з вивчення історії Вітчизняної війни при АН УРСР⁷. У цей саме час

ЦДАВО України, Ф. 4620, оп. 3, спр. 242: *Буцик А.* Документи про окупаційний режим на території Київської області. 1949. – 196 арк.; *Дубина К.К.* Злодеяння немцев в Києве. – М., 1945. – 48 с.; *Його ж,* 778 трагічних днів Києва. – К., 1945. – 93 с.; Листи з фашистської каторги. Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської неволі. – К., 1947 – 158 с.; Люди радянської Житомирщини про німецьку каторгу. Збірник листів та спогадів. – Житомир, 1948. – 59 с.

⁶ *Реброва І.Є.* Проблема примусової праці оstarбайтерів у публіцистичному радянському дискурсі під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки (1942–1949) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип.12

⁷ *Руденко Н. М.* Про створення комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 199.

закрили й виставку-музей „Партизани України у Великій Вітчизняній війні”, яка опікувалася збиранням документальних матеріалів та спогадів⁸.

Відновлення досліджень нацистської окупаційної політики в період „хрущовської відлиги” було пов’язане як із внутрішніми політичними змінами в СРСР, так і з ідеологічним протистоянням доби „холодної війни”, боротьбою історіографій соціалістичного та західного таборів щодо інтерпретації подій Другої світової війни. Критика сталінізму й загальне послаблення тоталітарного тиску держави в цей час дозволили більш відкрито висловлюватись і безпосереднім учасникам війни. У повістях молодих письменників В. Некрасова „В окопах Сталінграду”, А. Кузнєцова „Бабин Яр” з’явився інший тип героя – без парадного лоску, не відзначений нагородами, нікому не відомий. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно військовополонених і членів їх сімей” (29 червня 1956 р.) дала „дозвіл” на появу в літературі персонажів, яких до того ігнорувала офіційна історична наука та радянське суспільство. Пошуку „невідомих героїв” присвятив свою творчу та громадську діяльність російський літератор С. Смирнова⁹, який особисто допоміг реабілітації багатьох учасників війни й тисячам дав надію повернути своє чесне ім’я. У 1960-ті роки під пильним партійним контролем друкуються багатотисячними тиражами мемуари, збірники спогадів колишніх в’язнів нацистських таборів, військовополонених та оstarбайтерів¹⁰.

---

⁸ *Легасова Л. Шевченко М.* Колекція документів Меморіального комплексу „Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” з проблеми дослідження історії українських оstarбайтерів // „...То була неволя”: Спогади та листи оstarбайтерів. – К., 2006. – С. 16.

⁹ *Смирнов С.С.* Рассказы о неизвестных героях. Изд.2-е, доп. – М.,1964. – 272 с.

¹⁰ Говорят погибшие герои. Предсмертные письма советских борцов против немецко-фашистских захватчиков (1941–1945 гг.) / Ред. З. Политов. Вступ. статьи В. А. Кондратьев и др. – М., 1961. – 327 с.; Война за колочей проволокой. Воспоминания бывших узников гитлеровского концлагеря Бухенвальд. Сост. и обработал М. Виленский. Предисл. Н. П. Полякова. – М., 1958. – 143 с.; Женщины Равенсбрюка. Изд. комитета антифашистских борцов сопротивления (ГДР). Обработ. материала и

Безпосередньо в Україні дослідження подій війни пожвавилися під час роботи над тритомником „Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.” (вийшла друком 1967–1969 рр., перевидана російською мовою у 1975 р.)¹¹. У величному епічному полотні „героїчної боротьби населення УРСР проти нацистського поневолення” примусова праця на ворога була представлена як наслідок жорстокого окупаційного режиму, як один із видів економічного пограбування „народного господарства” України. У згаданому виданні були вперше опубліковані відомості про кількість вивезених до Райху громадян із різних областей УРСР та загалом з України. Від того часу й до сьогодні ці дані не піддавалися сумніву й не зазнавали серйозної перевірки з боку науковців.

Серед авторів тритомника був також історик М. Коваль, якому належать єдині в СРСР монографії з історії примусової праці „Історія пам’ятає: кривавий шлях фашистів в Україні” (1965 р.) та “Борьба населения Украины против фашистского рабства” (1979 р.)¹². У цих роботах він встановив основний хід подій примусового вивезення наших співвітчизників та використання української робочої сили нацистською Німеччиною, посилаючись на документи архівів Радянського Союзу, доступ до яких став можливим, опубліковані вже на той час

подготовка к печати Э. Бухман. Пер. с нем. Г. В. Качаковой. – М., 1960. – 177 с.; *Красноперов В. М.* Подпольщики Бухенвальда. Об антифашистской борьбе советских военнопленных. – М., 1960. – 96 с.; *Лебедев А. Ф.* Солдаты малой войны. (Записки освенцимского узника). – М., 1957. – 78 с.; Они победили смерть. Сборник воспоминаний бывших узниц фашистского женского концлагеря Равенсбрюк. / Ред. сост. В. Кудрявчикова. Лит. запись А. Масалкиной. Изд. 3-е, переработ. и доп. – М., 1966. – 542 с.; *Пахомов А. И.* Рисунки кровью. Воспоминания бывшего узника гитлеровского лагеря смерти. Предисл. С. Злобина. – М., 1966. – 127 с.; *Пиригов А. И.* Этого забыть нельзя. Воспоминания бывшего военнопленного. Лит. запись А. Ключника. Изд. 2-е, испр. и доп. – Одесса, 1962. – 240 с.; *Сахаров В. И.* В застенках Маутхаузена. Изд. 2-е, доп. – М., 1962. – 214 с.

¹¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. – У 3-х т. / Ред. колегія: Назаренко І. Д. та ін. – К., 1967–1969.

¹² *Коваль М. В.* Історія пам’ятає: кривавий шлях фашистів на Україні. – К., 1965. – С. 84–107; *Його ж.* Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979. – 134 с.

матеріали Нюрнберзького процесу. Вчений намагався показати політику ворога як дії певних посадових осіб керівництва Райху та окупаційної адміністрації – Е. Коха А. Розенберга, Ф. Заукеля. Безумовним позитивом і деяким новаторством історика стало широке залучення джерел особового походження – листів і спогадів українських остарбайтерів, що також дозволило оживити образ самого примусового робітника. М. Коваль визначив ідеологічні передумови використання праці іноземців у нацистській Німеччині, окреслив основні етапи депортації невольників з України до Райху, акцентував увагу на особливо принизливому й безправному становищі наших співвітчизників у Німеччині, порівнюючи з робітниками з інших країн Європи. Різниця в 13 років між виходом цих двох монографій демонструє й істотні відмінності в тенденціях зображення примусових робітників. У роботі “Історія пам’ятає...”, завданням якої було нагадати про „незліченні жертви війни” та „викриття людиноненависницької суті фашизму”, остарбайтери традиційно постають жертвами політики економічної експлуатації захоплених територій. У 1979 р. М. Коваль зображує їх насамперед як борців проти нацизму (це зафіксовано у назві монографії), причому спротив вивезенню в Німеччину постає складовою частиною масової антифашистської боротьби населення окупованих територій, організованої Комуністичною партією.

У працях 70–80-х років продовжувалася практика тенденційного для радянської історіографії добору фактів та героїко-переможного відтворення подій війни, оспівування жертвності в боротьбі з ворогом. У цей час відбувалося формалістичне вихолощення образу війни внаслідок чергового переписування історії під нового комуністичного лідера. Велика Вітчизняна війна перетворилася на справжній культ, для існування якого не потрібен був пошук „того, як це було насправді”, а відтак реальні історичні дослідження тільки шкодили. Поступово з приходом у соціальне життя вже трьох поколінь, котрі не воювали, масове уявлення про війну все більше підпорядковувалося проголошеним канонам. Тому характерною рисою

зазначеного періоду є не стільки особливість відображення примусової праці радянських робітників у Райху, а відсутність цієї тематики в загальноісторичних наукових дослідженнях, шкільних підручниках, публіцистиці. А в таких масштабних колективних академічних виданнях, як шеститомна „Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу” та дванадцятитомна „Історія Другої світової війни 1939–1945 рр.” про оstarбайтерів узагалі говорилося буквально кількома рядками¹³.

Особливість радянської історіографії полягала в тому, що вона формувалася не в плюралістичній боротьбі різних поглядів і концепцій істориків, а визначалася ідеологами КПРС. Тому опубліковані праці не давали змоги зорієнтуватися, де були особисті погляди автора, його творча ініціатива, а де – воля цензорів. Приміром, спроба Т. Першиної, авторки монографії про нацистський окупаційний режим в Україні¹⁴, переглянути відомості про втрати населення й кількість вивезених невільників на роботу в Райх зустріла опір ще на рівні архівних працівників. Дослідниці погрожували, переконуючи, що публікувати отримані нею дані їй все одно ніхто не дозволить. Засекреченість архівних матеріалів унеможлилювала поглиблене вивчення проблематики оstarбайтерів, їх репатріації та повоєнної долі. Ізольованість радянського суспільства від світового поступу історичної науки обмежувала дослідницький інструментарій, істотно звужувала погляд на проблему, не давала можливості розвивати дослідження вшир та вглиб.

Тематика примусової праці іноземців у Райху в зарубіжній історіографії (особливо в німецькомовній) також декілька повоєнних десятиліть переживала період забуття, хоча на сьогоднішній момент належить до найбільш вивчених. Першими дослідниками тут були американські та англійські історики

---

¹³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. – В 6-й т. / ред. комиссия: Поспелов П. Н. (пред.) и др. – М., 1960–1965; История Второй мировой войны. 1939–1945. – В 12-и т. / Главная редакционная комиссия: А. А. Гречко (председатель), П. А. Жилин (зам. пред.), Е. М. Жуков (зам. пред.), В. Г. Куликов (зам. пред.), Г. А. Арбатов и др. – М., 1973–1982.

¹⁴ *Першина Т.* Фашистский геноцид на Украине 1941–1944. – К., 1985. – 163 с.

Д. Фрід, О. Даллін, Е. Гомзе¹⁵, роботи яких відразу стали класичними. Ґрунтовне дослідження Е. Гомзе “Праця іноземців у нацистській Німеччині” базувалося на щойно відкритих документах Національного архіву США (Вашингтон). Учений показав суперечності між нацистськими міністерствами щодо використання праці іноземців, диференційованість у ставленні до різних груп робітників з-за кордону та підкреслив роль німецького населення як активного фактору в націонал-соціалістичній політиці стосовно трудових ресурсів з різних країн Європи. У своїй роботі він більше акцентував увагу на сюжетах про західних робітників, у першу чергу – французів, тоді як до теми остарбайтерів звертався лише в крайньому випадку.

Німецька історична наука пройшла тривалий шлях подолання нацистського спадку і тільки з приходом нового покоління істориків, які не були безпосередньо свідками доби націонал-соціалізму, з’явилися дослідження болючих і неоднозначних її сторінок. Перші спроби в німецькій історіографії зобразити цілісну картину використання іноземців у Райху здійснили історики з НДР Є. Шмельцер, К. Дробіш¹⁶, Є. Зеебер¹⁷. Вони трактували використання робітників з окупованих Райхом країн не як соціально-економічну, а швидше як політико-моральну проблему. Їхні роботи переконливо до-

---

¹⁵ *Fried J. H. E.* The exploitation of foreign labour by Germany. – Montreal: International Labour Office, 1945. – 286 p.; *Dallin A. J.* German rule in Russia, 1941–1945: a study of occupation policies. – New York: St. Martins Press, 1957. – 695 p.; *Homse Ed. L.* Foreign Labour in Nazi Germany. – Princeton University Press. Princeton, New Jersey, 1967. – 350 p.

¹⁶ *Schmelzer J.* Das Hitlerfaschistische Zwangsarbeitssystem und der antifaschistische Widerstandskampf der ausländischen Kriegsgefangenen und Deportierten (1939–1945), dargestellt unter besonderer Beachtung der IG-Farben-Betrieben im Bereich Halle – Merseburg, Phil. Diss. – Halle, 1963. – 59 s.; *Drobisch K.* Die Ausbeutung ausländischer Arbeitskräfte im Flick-Konzern während des zweiten Weltkrieges, Phil. Diss. – Berlin, 1964. – 384 s.

¹⁷ *Seeber E.* Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Die Deportation und Ausbeutung polnischer Bürger unter besonderer Berücksichtigung der Lage der Arbeiter aus dem so genannten Generalgouvernement (1939–1945). – Berlin, 1964. – 312 s.

водять, що примусове вигнання, погане харчування та нестерпні побутові умови – це злочин проти іноземних робітників, у першу чергу, з Польщі та Радянського Союзу. У монографії 1968 р. західнонімецького історика Г. Пфальмана “Іноземні робітники та військовополонені в німецькій військовій економіці”¹⁸ питання примусової праці іноземців розглядалося як варіант успішної європейської зовнішньої політики, в якій траплялися “випадкові”, спричинені війною безчинства. Для його роботи характерні широкі статистичні огляди та лояльне копіювання соціально-політичних положень різноманітних указів нацистських міністерств.

Початком якісного зрушення в дослідженнях цієї проблематики стала монографія 1986 р. У. Герберта “Іноземні робітники. Політика й практика застосування праці іноземців у воєнній економіці Райху”¹⁹. Факти, подані в цій книзі, висновки, які робить автор, викликали впродовж кількох десятиліть тривалі дискусії як у суспільстві Німеччини, так і в європейському просторі загалом стосовно проблеми „залучення іноземців“ у Третью райху. Головну увагу Герберт приділив саме найбільш гнобленим категоріям цивільних робітників – полякам та оstarбайтерам, визначив напрями й характер використання робітників у промисловості, перш за все – у військовій економіці. Для українського історика дослідження У. Герберта дає загальне уявлення про систему примусової праці в нацистській Німеччині, про технологію ухвалення рішень високими посадовцями, про методи діяльності бюрократичного апарату, без чого неможливо вивчати наявні у вітчизняних архівах німецькі документи і відобразити реальне місце українського робітника в системі примусової праці Третьюго райху.

---

¹⁸ *Pfahmann H.* Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der Deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945 // Beiträge zur Wehrforschung. — Dannstadt: Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft GmbH, [1968]. — Bd. XVI. XVII. — 238 s.

¹⁹ *Herbert Ulrich.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. — Berlin/Bonn: Verlag J.H.W. Dietz Nachf., 1986. — 494 s. Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. — 2 Auflage. — Bonn: Dietz, 1999. — 589 s.

Після виходу роботи У. Герберта в Німеччині широко розгорнулися дослідження окремих питань проблеми примусової праці, локальних чи регіональних аспектів теми, пік яких припав на середину 90-х років, але й зараз зберігає свою актуальність. Окремі публікації розглядають використання оstarбайтерів у різних галузях економіки: у сільському господарстві, промисловості, на заводах Фольксваген²⁰, Даймлер-Бенц²¹ та ін. Грунтовні дослідження Р.-Д. Мюллера²² розкривають безпосередню роль вермахту у вербуванні робітників на території СРСР і України зокрема. Історик У. Камінський²³ зосереджує свою увагу на участі євангелічної церкви у використанні примусової праці іноземних робітників. До своєї роботи окрім величезного архівного масиву автор залучив спогади українських робітників, з якими особисто познайомився під час приїзду до Києва.

Осмисленням проблеми компенсаційних виплат колишнім примусовим робітниками Райху є монографія К. Гошлера „Борг моральний та фінансовий. Політика компенсацій виплат жертвам нацизму після 1945 р.”²⁴. Це комплексне дослідження історії формування в суспільстві Німеччини та дискусії на

---

²⁰ *Siegfried K.J.* Das Leben der Zwangsarbeiter im Volkswagenwerk 1934 – 1945. – Frankfurt; New York: Campus Verlag, 1988. – 331 s.

²¹ *Hopmann B., Spoerer M., Weit B. Bruenighaus B.* Zwangsarbeit bei Daimler-Benz // Zeitschrift für Unternehmensgeschichte. Beiheft 78. – Stuttgart, 1994. – 220 s.

²² *Müller R.-D.* Die Rekrutierung sowjetischer Zwangsarbeiter für die deutsche Kriegswirtschaft // U.Hebert (Hg.). Europa und der «Reichseinsatz». Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938 – 1945. Essen, 1991. – S. 234–250; *Müller R.-D.* Die Zwangsrekrutierung von «Ostarbeitern» 1941–1944 // W. Michalka (Hg.). Der Zweite Weltkrieg. Analysen. Grundzüge. Forschungsbilanz. –2 Auflage. – München; Zürich 1990. – S. 772–783; *Müller R.-D.* Menschenjagd. Die Rekrutierung von Zwangsarbeitern im der besetzten Sowjetunion // H. Heer, K. Naumann (Hg.). Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1944–1944. – Hamburg, 1995. – S. 92 – 103.

²³ *Kaminsky U.* Dienen unter Zwang. Studien zu ausländische Arbeitskräften in Evangelischer Kirche und Diakonie im Rheinland während Zweiten Weltkriegs. – Bonn, 2002. – 543 s.

²⁴ *Goschler C.* Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945. – Göttingen, 2005. – 543 s.

міжнародному рівні про необхідність таких виплат колишнім іноземним робітникам.

Більшість німецьких праць становлять дослідження історії використання іноземців у конкретних таборах, на фірмах, у містах чи регіонах²⁵. Характерною особливістю подібних видань 90-х років став пошук та публікація сучасних спогадів колишніх робітників з України²⁶. Увагу німецьких науковців привертають також і окремі соціальні групи оstarбайтерів. Так, Г. Шварц²⁷ присвятила свою об'ємну монографію долі жінок-ostarбайтерок та їхніх дітей. Гендерне дослідження Т. Франкербергер²⁸ побудоване на інтерпретації усних історій

²⁵ Berichte der Arbeitsgruppe zur Aufarbeitung der Geschichte Allendorf. 1933–1945 / Bearbeitet von E. Bracht, F. Brunkman-Frisch, W. Form, K. May, J. Roth. – Magistrat der Stadt Stadtallendorf (Hg.), 1989. – 388 s.; *Föster B. / Guse M.* „Ich war in Eurem Alter, als sie mich abholten!“ Zur Zwangsarbeit der ukrainischen Familie Derewjanko in Berlin-Schöneberg und Steyerberg/Liebenau von 1943 bis 1945. Dokumentationsstelle Pulverfabrik Liebenau e.V. / Förderverein der Sophie-Scholl-Oberschule Berlin (Hg) – Berlin, 2001. – 111 s.; *Boll B.* „Das wird man nie mehr los...“ Ausländische Zwangsarbeit in Offenburg 1939 bis 1945. – Pfaffenweiler, 1994. – 348 s. (Reihe Geschichtswissenschaft; Bd. 34). *Boll B.* Zwangsarbeiter während des Zweiten Weltkrieges in Baden // Zeitschrift des Breisgau-Geschichtsvereins «Schau-ins-Land». – [Freiburg.] – 1992. – III. Jahreshen. – S.179 – 203; *Bräutigam H.* Nationalsozialistische Zwangsarbeiterlager in Berlin. Fremdarbeiterlager 1939 – 1945 // Ribbe, Wolfgang (Hg.): Berlin-Forschungen IV, Berlin, 1989 – S. 235–280; *Heusler A.* Ausländereinsatz. Zwangsarbeit für die Münchner Kriegswirtschaft 1939–1945. – München, 1996. – 474 s.; Zwangsarbeit. Begegnungen mit „Ostarbeitern“. – Berlin: KONTAKTE-KOHTAKTbI e.V. DGB Berlin-Brandenburg. – 96 s.;

²⁶ Berliner Geschichtswerkstatt (Hg). Zwangsarbeit in Berlin 1940–1945. Erinnerungsberichte aus Polen, der Ukraine und Weißrußland. Berlin, 2000 – 128 s. *Kahle H.-J. (Hg.)*: Gestohlene Jugendjahre – Berichte ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiter über ihre Zeit in Wesermünde (Bremerhaven) 1941–1945. Cuxhaven, – 1995. – 80 s.; *Woloschenko W.S.* Als Zwangsarbeiter in den Junkerswerken. Ein Erlebnisbericht. // Dessauer Kalender 2001. Heimatliches Jahrbuch für Dessau und Umgebung. – Dessau, 2004. – S. 66–72; *Wysocki G.* Arbeit für den Krieg. Herrschaftsmechanismen in der Rüstungsindustrie des „Dritten Reich“. Arbeitseinsatz, Sozialpolitik und Staatspolizeiliche Repression bei den Reichwerken „German Göring“ Salzgitter-Gebiet 1937/ 38 bis 1945. – Braunschweig. Steinweg-Verlag, 1992. – 235 s.

²⁷ *Schwarze G.* Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg. – Essen, 1997. – 336 s.

²⁸ *Frankenberger T.* Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen – Münster, 1997. – 234 s.

українок, які примусово працювали в Німеччині. Хоча німецькі дослідники послуговуються переважно наративним матеріалом з України, у своїх інтерпретаціях вони не завжди виділяють національний аспект.

Своєрідним підсумковим виданням на цей час стала праця М. Шперера „Примусова праця під свастикою. Іноземні цивільні робітники, військовополонені та в'язні в Німецькому Райху та окупованій Європі”²⁹. Вона вирізняється серед інших німецьких досліджень не лише широтою підходів і майже енциклопедичним охопленням тематики примусової праці, а й виділенням серед категорій робітників остарбайтерів з України.

Якщо дотепер переважна більшість німецьких науковців зосереджувала свою увагу на системі працевикористання на території Райху, беручи за основу документи німецьких архівів, то останні дослідження свідчать про серйозну конкуренцію зарубіжних істориків уже безпосередньо у вивченні української історії. У розвідках, присвячених окремим аспектам окупаційної політики Д. Поля³⁰, Т. Пентер, К. Бергофа, М. Айкеля³¹, окрім зображення крайньої жорстокості в поведінці окупантів, абсолютно безправного становища місцевих

---

²⁹ *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. – Stuttgart, München, 2001. – 369 s.

³⁰ *Pohl D.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. – München, 1996; *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – München, – 2008. – 399 s.

³¹ *Пентер Т.* "Робота на ворога" чи "примусова праця" у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 рр. // Український історичний журнал — 2005. — № 1. — С. 34 – 41; *Berhoff Karel C.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule. – Cambridge, Massachusetts and London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2004; *Markus Eikel* „Weil die Menschen fehlen“. Die deutschen Zwangsarbeitsrekrutierungen und –deportationen in den besetzten Gebieten der Ukraine 1941 – 1944./ Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 2005. – №5. – S. 405–434. В українському перекладі: *Айкель Маркус* „Через брак людей...” Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941-1944 рр. // УДЖ – 2005. – №6. – С.139 – 160.

жителів, здійснені спроби пояснення участі населення України в провадженні такої політики завойовниками.

У роботах іноземних істориків прослідковуються різноманітні підходи в дослідженні й оцінці як самої системи примусової праці іноземних робітників у Третньому райху, так і різних категорій та груп іноземних робітників. „Холодна війна” та ідеологічне протистояння із СРСР не сприяли вивченню проблеми оstarбайтерів ані радянськими, ані німецькими істориками. Лише з падінням Берлінської стіни означена проблематика перемістилася в центр наукових дискусій, стала важливим предметом історичних студій. Тривалою відсутністю на політичній карті світу такої держави, як Україна, можна пояснити ігнорування зарубіжними науковцями українського фактора в системі працевикористання робочої сили з окупованих територій СРСР.

Притаманна історикам української діаспори політизація досліджень подій Другої світової війни, основна увага яких була зосереджена на висвітленні діяльності ОУН та УПА, не сприяла активізації вивчення проблематики примусової праці. Переважно ця тема відображена в мемуарних виданнях, збірниках спогадів чи приватних епістолярних колекціях. Науковий аналіз означеного кола питань представлений дослідженнями М. Марунчака³², який розглядав оstarбайтерів та українських робітників серед категорій політичних в'язнів нацистських концтаборів, та працею В. Косика „Україна і Німеччина у Другій світовій війні”, де проблематика примусової праці в Райху відображена в контексті загальної драми українців у роки війни³³. У діаспорній літературі примусові робітники зображаються жертвами як нацистської Німеччини, так і Радянського Союзу. Причому сталінський тоталітаризм часто пока-

---

³² *Марунчак М.Г.* Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні. – Вінніпег – Канада, 1963. – 165 с.; *Його ж.* Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. – Вінніпег – Канада: Світова ліга українських політичних в'язнів, 1996. – 364 с.

³³ *Косик В.* Україна і Німеччина в Другій світовій війні. / Перекл. з француз. Р. Осадчука. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.

зувався більш жорстоким, ніж гітлерівський нацизм. Прикладом такого погляду є відоме дослідження російського історика-емігранта М.Толстого „Жертвы Ялты”³⁴. Загалом, для більшості видань діаспори притаманна чітка антирадянська спрямованість, героїзація національно-визвольної боротьби, акцентування уваги на опорі різних прошарків „ді-пі” насильницькому поверненню до СРСР. Безумовним позитивом праць істориків діаспори став їх україноцентричний погляд на події Другої світової війни, який не допускався з ідеологічних міркувань у роботах науковців з УРСР. Лише з розпадом комуністичної системи та розвалом Радянського Союзу подібне бачення стало поступово завойовувати позиції і в українській історіографії.

На початку 90-х рр. проблематику остарбайтерів і дотичну тему репатріації найбільш активно на пострадянському просторі вивчали російські історики. Розсекречення архівних фондів та загальна демократизація радянського суспільства стали важливою передумовою появи наукових досліджень В. Земскова та О. Шевякова про діяльність репатріаційних органів СРСР³⁵. У цих роботах уперше були опубліковані переконливі факти, котрі дозволили публічно говорити про примусових робітників, як жертв сталінізму. Значний вплив на подальші студії в Україні означеного кола питань справила праця П. Поляна “Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военноп-

---

³⁴ Толстой Н. Жертвы Ялты / Пер. с англ. Е. С. Гессен. // Исследования новейшей русской истории. – Париж, 1988. – Т. 7. – 530 с.

³⁵ Земсков В. Репатриация советских граждан в 1945–1946 годах. Опираясь на документы // Россия XXI. – 1993. – № 5. – С. 74–81; *Его же*. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 гг. // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 26–41; *Его же*. Репатриация перемещенных советских граждан. // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. / Отв. ред. Г. Н. Севастьянов; Ин-тут российской истории. Кн. 2-я. – Москва, 2004. – С. 331–358; *Его же*. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944–1956 гг.). // СИ. — 1995 — № 5 — С. 3–13; *Его же*. Спецпоселенцы (1930–1959 гг.) // Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. научн. трудов. — Москва, 1994. — С.145–194. Шевяков А. А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции / Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. – Москва, 1994. – С. 195–222.

ленные в Третьем Рейхе и их репатриация”³⁶ – ученого, пов’язаного з діяльністю московського історико-просвітницького товариства “Меморіал”. Це перша монографія на пострадянському просторі, у якій зроблена спроба узагальнення й панорамного дослідження радянських примусових робітників – військовополонених та цивільних – як деякого історичного феномена. Книга створена на багатому матеріалі німецьких та російських архівів, сучасної зарубіжної історіографії й “альтернативних” джерелах: неопублікованих щоденниках і спогадах колишніх примусових робітників. Дослідження охоплює період Другої світової війни та повоєнні проблеми невірників Третього райху. Розглядаючи заходи набору робочої сили на всій окупованій території СРСР, П. Полян приділяє увагу особливості цього процесу в Україні, подає велику кількість статистичної й аналітичної інформації. Становище примусових робітників у Німеччині дослідник висвітлює з урахуванням змін правового статусу оstarбайтерів у нацистському законодавстві, на чому в радянській історіографії ніколи не акцентувалася увага. Друга частина праці присвячена репатріації оstarбайтерів та військовополонених на Батьківщину. Висвітлення П. Поляном процесу репатріації суттєво відрізняється від поглядів інших російських істориків В. Земскова та О. Шевякова. Він розглядає процес репатріації з позиції правозахисника і кваліфікує примусову репатріацію як гуманітарний злочин. О. Шевяков у концептуальному плані є апологетом політики керівництва СРСР і відтворює цю проблему так, як бачили її радянські посадовці. В. Земсков намагається пояснити причини і мотиви ухвалення тих чи інших „непопулярних” рішень. З огляду на призупинення процесу розсекречення й обмеження доступу істориків до певних фондів архівів Російської Федерації значення згаданих праць російських учених надалі тільки зростає.

---

³⁶ Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М., 1996. – 442 с.; *Его же*. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2002. – 896 с.

В Україні на початку 90-х років інтерес істориків до вивчення проблеми примусової праці українців у Третньому райху формувалася досить повільно. Від 1991 року ми маємо чотири дисертації та дві монографії. Окрім суто наукових стимулів для дослідження, безпосередньої участі українських істориків вимагала й громадська дискусія з приводу невільників Третього райху. У цьому обговоренні науковцям належало зробити вирішальний внесок у формування об'єктивного історичного погляду на цю проблему. Гуманітарні виплати урядів ФРН та Австрії колишнім жертвам нацистських переслідувань і законодавче оформлення соціального статусу цієї категорії громадян в Україні також потребували поглибленого аналізу й кваліфікованих висновків вітчизняних учених.

Відповіддю на виклики сьогодення стали подальші студії проблеми примусової праці М. Ковалю, який доповнив традиційний погляд на трактування оstarбайтерів як рабів Гітлера (що було притаманне радянській історіографії), новою концепцією як „ізгоїв Сталіна”³⁷.

Більшість сучасних українських студій переважно висвітлюють окремі питання проблематики оstarбайтерів. У комплексі різних категорій трудових ресурсів, що були вивезені до нацистської Німеччини, розглянув українських цивільних робітників у дисертаційному дослідженні О. Потильчак³⁸. Темі повернення на батьківщину українських громадян, колишніх військовополонених та оstarбайтерів, присвячені публікації О. Буцько, у яких вона вперше подала загальну структуру і

---

³⁷ Коваль М. "Остарбайтери" України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. – 1998. – № 9, 10; *Його ж.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1999. – С.170–196; *Його ж.* Гірка доля українських оstarбайтерів // Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945 / Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І. Т. Муковський і П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневський). – К., 2000. – С. 212–226.

³⁸ Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "оstarбайтерів" з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К., 1998. – 49 с.; *Його ж.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 205 с.

характеристику діяльності репатріаційних органів в Україні³⁹. Економічний аспект використання нацистською державою примусової праці мільйонів українців вивчає М. Дубик⁴⁰. Уперше комплексний аналіз масових джерел з історії депортації та репатріації оstarбайтерів здійснено в джерелознавчому дослідженні А. Мелякова⁴¹.

Автори перших регіональних розвідок із Дніпропетровщини, Полтави, Донецька⁴² переважно використовували місцевий матеріал для ілюстрації тих загальноукраїнських заходів окупантів з мобілізації та вивезення робочої сили і недостатньо акцентували увагу на регіональній особливості цього процесу. Детальний фактологічний опис саме регіональної специфіки означених процесів – на території Поділля в роботах

³⁹ Буцко О.В. „С возвращением“: Судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т. історії України. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 148–162; *Її ж.* В неоплаченном долгу: к вопросу о компенсации труда рабов третьего рейха // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т. історії України. – Вип.4 – К., 2000. – С. 90–95; *Її ж.* Репатріація українських громадян (1944–1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т. історії України. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 143–158.

⁴⁰ Дубик М. Прибутки, одержані іноземним промисловим капіталом за рахунок використання примусової праці українців. // Сторінки воєнної історії України: 36. Наук. Статей / НАН України. Ін-тут історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 215–219; *Боряк Г., Дубик М., Маковська Н.* „Нацистське золото“ з України: у пошуках архівних свідчень. – К., 1998. – 133 с.

⁴¹ Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941-1943 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2002. – 205 арк.

⁴² Ковальський М. П., Ченцов В. В. „Фільтраційні справи“ – невідомі джерела державних архівів // Архіви України. – 1993. – № 1-3. – С. 35–44; Ковальський М., Ченцов В. Полинний присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1 / 2. – С. 60–68; Бака М. Полтавські оstarбайтери у фашистській Німеччині / Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 15. – К.; Донецьк, 2001. – С. 185–190; Груба М.Е. Оккупационный режим в годы Великой Отечественной войны. Угон в Германию // Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. – Вип. 2. – Донецьк, 1994. – С. 162–166.

С. Гальчака⁴³, у Галичині в дисертації Т. Лапан⁴⁴ – вніс суттєві корективи до розуміння окупаційної політики Німеччини та її союзників в Україні й повоєнної долі оstarбайтерів у СРСР.

Спроба дати широкий історико-філософський огляд проблеми примусової праці українців у Райху від зародження ідеології нацизму до сьогодення здійснена в монографії А. Кравченко і С. Батурина „Українські невольники Третього райху. Минуле і сучасність”⁴⁵. Поряд з історичним оглядом функціонування нацистської системи примусової праці, описом становища українських примусових робітників у Німеччині, процесу повернення колишніх невольників в Україну автори подають інформацію про створення і діяльність Українського національного фонду „Взаєморозуміння та примирення” і його партнерські організації – спілки й об’єднання різних категорій колишніх в’язнів–жертв нацизму в Україні.

Свідченням загального зменшення тиску тоталітарної держави стало відновлення публікацій документів особового походження в сучасній Україні. Спочатку це були видання листів оstarбайтерів з архівних колекцій⁴⁶. Наприкінці 90-х рр. починають виходити збірники спогадів колишніх примусових робітників, упорядкування яких переважно здійснювали пись-

---

⁴³ *Гальчак С.Д.* "Остарбайтери" з Поділля (1942–1947рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 2002. — 211 с. *Його ж.* „Східні робітники” з Поділля у Третьому райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. — Вінниця, 2003. — 344 с.; *Його ж.* На узбіччі суспільства: Доля українських "остарбайтерів" (Поділля, 1942–2007 рр.). — Вінниця, Поділля, 2009 — 768 с.

⁴⁴ *Лапан Т.* Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939-1945 рр.): Дис... канд. іст.наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім.Івана Франка – Л., 2005. — 235 с.

⁴⁵ *Кравченко А., Батурина С.* Українські невольники Третього райху (минуле і сучасність): публіцистична хроніка. — Львів, 2005. — 268 с.

⁴⁶ Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942–1943 рр. /Передмова О. Алтухова, М. Слободян. — Хмельницький, 1995. — 142 с.

менники, громадські організації жертв нацистських переслідувань⁴⁷.

Мемуари остарбайтерів, з огляду на масштаби самого явища примусової праці, становлять дуже незначний відсоток, якщо порівнювати з публікаціями спогадів учасників бойових дій чи партизанського або національно-визвольного руху. Для перших видань, які з'явилися в 50–60-х роках і належали остарбайтерам — в'язням нацистських концтаборів або учасникам антифашистського Руху опору, була характерна героїзація подій і самої особи оповідача. Умови повоєнної дійсності в СРСР не сприяли публікаціям об'єктивних спогадів бранців, „що працювали на ворога”. Автори мемуарів, виданих на початку 90-х рр. ХХ століття, серед яких з'явилося багато жінок, робили акцент саме на описах подробиць свого буденного, зовсім “не героїчного” життя⁴⁸.

Інтелектуальна взаємодія вчених із різних країн світу, до якої починають долучатися й українські науковці, відкрила широкі можливості для використання міжнародного досвіду, застосування найсучаснішого методичного інструментарію в процесі історичних досліджень в Україні. Так, методика усної історії є предметом наукових інтересів Г. Грінченко, яка займається проблематикою збору та аналізу усних оповідей колишніх остарбайтерів⁴⁹. Дослідниця розглядає усні історії не

⁴⁷ Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / Упор. О. Г. Царик; ред. В. Яшук. — Рівне, 1996. — 113 с. Остарбайтери: спогади, статті — Севастополь, 2002. — 43 с.

⁴⁸ Борко М. С. Мені не зламали крила. Автобіографічний твір. — Переяслав-Хм., 2009. — 140 с.; Волович О. І. Спомини про «світле минуле» / В. Бондарь (ред.) — Кіровоград, 2003. — 78 с.; Демчина Антоніна. Зі Сходу на Захід. — К. — 296 с.; Мирчевская И.Б. ...И он подарил мне маму. Воспоминания. — К.: «Поэзия», 2005. — 200 с.; Мирчевская И. Б. Страницы долгой жизни. — К., 2008. — 224 с.; Руднев Евгений. Полет без крыльев. Повесть-воспоминание // Радуга. — №3. — 2006. — С.44–105; Сайц Надя. На перехрестях долі. — Львів, 1996 — 152 с.; Смерека Віра. В німецькій неволі. 1942–1944. — Ужгород, 1998; Фурсенко В.Г. Ди-пи: дни и годы // В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции: Сб. статей и документов. — М., — 1997. — С. 96–135.

⁴⁹ Грінченко Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших оstarбайтеров // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України.

як додаткове джерело (поряд з офіційними) для реконструкції інституту примусової праці, а як предмет для аналізу формування в оповідачів досвіду про примус до праці. Пріоритетом у дослідженнях Г. Грінченко є способи формування і взаємовпливи колективної та індивідуальної пам'яті, а також розуміння місця й ролі пересічної людини в історії.

Складність і масштабність явища примусового використання праці мільйонів жителів України в економіці нацистської Німеччини та епопея їх повернення на Батьківщину, процес ресоціалізації в суспільстві повоєнного СРСР далеко не вичерпується згаданими історичними дослідженнями. Наразі у вітчизняній науці ще триває процес накопичення емпіричної інформації й апробації нових методів та підходів стосовно дослідження, які б дозволили максимально наблизитися до розуміння феномена примусової праці мільйонів наших співвітчизників у Третьому райху.

У ранніх пострадянських дослідженнях історики намагалися в першу чергу компенсувати найбільш різочі недоліки тоталітарної історіографії, зняти неофіційне тавро зрадників з колишніх остарбайтерів та військовополонених, відновити історичну справедливість стосовно цієї категорії учасників війни, прагнули елементарно витіснити радянську ідеологічну термінологію та оціночні судження з наукового вжитку. Це суттєво допомогло моральній реабілітації в українському суспільстві цієї категорії жертв нацизму та сталінізму, принаймні в основних моментах. З іншого боку, попри зняття ідеологічного тиску, появу нових, раніше заборонених тематичних сюжетів згадана проблематика продовжує розглядатися з позиції політичної мегаісторії. У більшості вітчизняних праць переважно вивчаються дії владних структур (нацистської Німеччи-

---

Ін-тут історії України. – К., 2003. – Вип. 8. – С.52–59. *Її* ж «Остарбайтеры» Третього райха – стратегії виживання // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-тут історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – С.219–227; Невигадане. Усні історії остарбайтерів / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004. – 236 с.; *Її* ж. Усні свідчення колишніх остарбайтерів: спроба аналізу // Україна модерна – 2007. – № 11 – С. 111 – 126.

ни чи СРСР) стосовно примусових робітників, сама система примусу до праці. У цій роботі пропонується дещо змістити дослідницькі акценти від державних мегаструктур на особу робітника не лише як об'єкта і суб'єкта дій влади, а й як самостійного агента історії. Тобто нас цікавить, як людина з її світобаченням, мріями, думками переживала/проживала в щоденних практиках своє становище оstarбайтера/репатріанта. Тому до основного завдання дослідження, яке можна сформулювати у вигляді запитань: „Якою мірою ідеологічні та расистські установки нацистів були втілені в життя на конкретному ставленні до оstarбайтерів? Яке місце відводилося в ідеологізованому радянському суспільстві репатріантам? ” додали ще два: „ Яку роль у долі пересічної людини відігравали „начальники” й „виконавці” з бюрократичного апарату тоталітарних держав? ” та „Які були можливості у самих оstarбайтерів/репатріантів впливати на власну долю? ”

Для досягнення якісних результатів були виділені такі напрями наукового пошуку:

– Вивчити насамперед структуру окупаційної адміністрації й радянських репатріаційних органів, їх українських складових та інституцій, котрі на рівні низових ланок відповідали за вербування й вивезення робочої сили з України, в іншому випадку – за повоєнне повернення й облаштування на місцях колишніх оstarбайтерів, що дозволило б з'ясувати особисту роль виконавців у впровадженні державної політики.

– Виділити основні заходи та методи утримання й ефективного використання праці радянських цивільних робітників у Райху, організації їх повернення до СРСР, простежити динаміку змін у соціальній політиці Німеччини та СРСР стосовно вказаної категорії людей. Це наблизило б до розуміння того, як тоталітарні системи двох держав розпоряджалися людськими долями.

– Розглянути засоби виживання індивіда як комплекс його дії в межах певної соціальної структури і визначити в такий спосіб за Дж. Леві „межі свободи вибору індивіда завдяки тріщинам і суперечностям у нормативних системах, яким він

підпорядковується”^{*}. Іншими словами, слід з'ясувати за конкретних історичних обставин та морально-психологічного стану індивіда, які були можливості свободи вибору або інноваційної діяльності в оstarбайтера в системі працевикористання іноземців Третього райху. Як саме колишні примусові робітники адаптувалися до обставин повоєнного суспільства в СРСР. Це допоможе визначити, як людина (як соціальний агент історії) не лише пристосовується до існуючої культури свого середовища, але й знаходить власні механізми та методи для існування в такому суспільстві.

Джерелами дослідження стали архівні матеріали, публікації документів, мемуарна література та інтерв'ю з очевидцями. Певною мірою особливості, притаманні українській історіографії можна пояснити специфікою архівних матеріалів цієї тематики в Україні, де документи про офіційні рішення влади, особливо німецької окупаційної адміністрації, мають переважно фрагментарний характер, і не дають можливості реконструювати систему вивезення та використання праці українців нацистською Німеччиною в усій її повноті та складності. Тому необхідно постійно звірятися з аналогічними роботами закордонних колег. Адже найбільші масиви документів з історії Другої світової війни містяться в архівних установах Німеччини, США та Росії.

У роботі переважно використані документальні матеріали трьох архівів України: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України м. Київ), Центрального державного архіву громадських організацій України (ЦДАГО України м. Київ) та Державного архіву Київської області (ДАКО).

Для аналізу політики нацистської адміністрації в галузі трудових ресурсів, вербування й вивезення українського населення на роботу до Німеччини важливе значення мають фонди вищих органів управління окупованими територіями, найваж-

---

^{*} *Леві Дж.* Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; Пер. з англ. – К., 2004. – С. 124.

лівіші з яких зберігаються в ЦДАВО України: „Райхскомісаріат „Україна” (Ф. 3206) та „Оперативний штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей” (ф.ф. 3676, 3674). Копії деяких документів із цих фондів та їхні переклади російською є також у ЦДАГО України (Ф. 57, оп. 4, спр. 108-153). Безпосередньо впровадження в Київській області зазначеної окупаційної політики відображено у фондах ДАКО*: Київського генерального комісаріату (Ф. Р-2411), гебіт- і штадкомісаріатів. Найбільш інформаційно насиченими виявилися матеріали місцевих органів управління, фонди міських та районних управ.

Ідеологічна політика нацистської Німеччини в Україні, пропагандистська діяльність, що відіграла важливу роль на початковому етапі вербування добровільних робітників, представлена окупаційними періодичними виданнями, які зберігаються, окрім зазначених архівів, у газетному фонді НБУ НАН України ім. Вернадського та Державній науковій бібліотеці (м. Київ).

Унікальні архівні колекції документів, які були зібрані під час війни й у перші повоєнні роки, містять аналітичний матеріал у вигляді різноманітних інформаційних „довідок про окупацію”, оригінальні документи особового походження, серед яких переважають матеріали громадян України, вивезених до Німеччини⁵⁰. Документи цих колекцій склали важливу базу для дослідження саме соціального аспекту проблеми. Багатий емпіричний матеріал “Хронологічних довідок”⁵¹ став основою

---

* Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 261–305.

⁵⁰ „Колекція документів з історії Комуністичної партії України” (Ф. 57, ЦДАГО України), „Колекція хронологічних довідок про тимчасову німецько-фашистську окупацію 1941–1944 рр.” (Ф. Р-4758, ДАКО), Колекція документів та листів радянських громадян, вигнаних до фашистської Німеччини (Ф. 4470, ЦДАВО України), „Листи та спогади громадян, вигнаних на примусову роботу до Німеччини” (Ф. Р-4826, ДАКО, складається з 571 справи).

⁵¹ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, спр. 1–55.

для аналізу статистичних даних кількості вивезеного з Київщини населення на роботу до Райху.

Організація та діяльність репатріаційних органів в Україні, процес повернення колишніх оstarбайтерів в Україну відображені в матеріалах комісії у справах репатріації при РНК УРСР, які містяться в таких фондах: „Управління справами Ради Народних Комісарів” (Ф. Р-2, оп. 7, оп. 8, ЦДАВО України), „Центрального комітету КПУ” (Ф. 1, оп. 23, ЦДАГО України), „Відділу у справах репатріації виконкому Київської обласної ради депутатів трудящих” (ф. Р-880, оп. 2, ДАКО).

Матеріали про хід вербувальної кампанії на Київщині представлені переважно офіційними документами різних ланок окупаційної влади від генерал- та гебіткомісара до сільського старости й міського голови, які мали публічний характер (різного роду оголошення, звернення до населення, накази) або призначалися для внутрішньоструктурного користування (вказівки, розпорядження, інструкції, протоколи нарад, звіти, відомості). Більшість джерел переважно датуються 1942 р., а за 1943–1944 рр. збереглися значно менше документів, особливо таких, що містять статистичну інформацію. Відомості про кількість вивезених на роботу до Німеччини подають переважно проміжну інформацію, й не містять загальних даних щодо всього адміністративного утворення чи за весь досліджуваний період.

Окремі питання правового й соціального становища наших співвітчизників у Німеччині розкривають документи адміністрації трудових таборів Берліна: „Фалькензее”, який належав машинобудівному підприємству „Демаг”, і табору при заводі „Кайзер А.Г.”⁵².

Матеріали про створення та діяльність репатріаційних органів СРСР в Україні, процес повернення колишніх примусових робітників на Київщину можна поділити на три групи: документи організаційного характеру, статистичні дані та аналітичні документи. До першої групи належать накази, розпо-

---

⁵² ЦДАВО України, Ф. 3206, оп. 6, стр. 307; Ф. 3676, оп. 4, стр. 78, 110, 311.

рядження, інструкції, котрі стосуються різноманітних організаційних моментів створення й налагодження роботи Комісії у справах репатріації при РМ УРСР, обласних комісій, пересильних пунктів і таборів, зокрема Комісії у справах репатріації при Київській обласній раді та Миронівського прийомно-розподільчого пункту. Одним із завдань репатріаційних органів був облік: кожні 10 днів районні, міські, обласні комісії, перевірконо-фільтраційні пункти повинні були подавати дані про кількість новоприбулих репатріантів, тому названі архівні фонди насичені щомісячними, подекадними статистичними відомостями. Багатовекторність завдань репатріаційних органів дає можливість отримати з доповідних записок та звітів інспекторів, скарг, телеграм різного роду інформацію про умови проживання фільтраційних таборів і пунктах, ставлення до репатрійованих місцевих органів влади та населення, обставини працевлаштування, настрої громадян. Найбільш аналітично опрацьований матеріал про хід репатріації міститься в річних звітах Комісій у справах репатріації при Київській обласній та міській радах, підсумкових звітах Комісії у справах репатріації при РМ УРСР на ім'я секретаря ЦК КП(б)У. Матеріали фонду Центрального комітету КПУ (ЦДАГО України) цікаві ще й тим, що містять інформацію про репатріацію, яка надходила з інших державних структур, не контрольованих Комісією: НКВС, НКДБ та НКЗС, місцевих органів КП(б)У.

В архівних установах України найбільш проблемним для дослідження виявилось опрацювання матеріалів окупаційних органів влади, бо документи, що безпосередньо стосуються вивезення та використання праці оstarбайтерів, не систематизовані й розпорошені по різних фондах. Дослідження величезного масиву спогадів, епістолярію колишніх оstarбайтерів, фільтраційних справ на репатріантів потребували вироблення спеціальних дослідницьких підходів та пошуку специфічних методів аналізу. Натомість наявні фонди репатріаційних органів дають можливість досить детально відобразити їхню структуру, діяльність та результати. Тому значні обсяги джерель-

ної бази досліджуваної тематики вимагали, швидше вироблення спеціальної формули для обмеження кола документів, які необхідно було більш ретельно опрацювати, ніж розширення пошукових горизонтів. Це вкотре засвідчує великий потенціал матеріалів із вітчизняних архівних установ для подальших досліджень проблематики примусової праці.

Важливим джерелом вивчення можливостей остарбайтерів впливати на власну долю, з'ясування ролі в житті людини випадку та випадковостей, зумовлених надзвичайними обставинами воєнного часу, стали біографічні інтерв'ю та рукописні спогади колишніх остарбайтерів, зібрані авторкою у 2002–2008 рр.. Використання такого типу нарративних джерел дозволяє розглянути внутрішній світ людини, її емоційно-духовне життя, стосунки із близькими людьми в родині та поза нею, що у свою чергу дає можливість показати її певним чином активним суб'єктом індивідуальної діяльності, навіть в умовах тоталітарного обмеження особистої свободи.

Авторкою було проведено 62 біографічні інтерв'ю з колишніми остарбайтерами за методикою усної історії⁵³, а також отримано 17 рукописів спогадів та відповідей на запитання анкети – загалом, у різний спосіб було опитано 75 осіб*. Частина інтерв'ю записані для міжнародних проектів: „Збір документальних свідчень про долі людей, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього райху”⁵⁴ та „Книга пам'яті колишніх в'язнів

---

⁵³ Детальніше про метод усної історії див.: Україна модерна. – №11. – 2007; Схід/Захід: Іст.-культ. зб./ Схід. Ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; – Вип. 11–12: Спец. Вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень/ За ред. В. Кравченко, Г. Грінченко. – Х., 2008; *Грінченко Г. Г.* Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. – Х., 2007 – 28 с.

* З деякими оповідачами інтерв'ю проводилося декілька разів у різний час.

⁵⁴ Докладніше див.: *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichte Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich* / Herausgegeben von Alexander von Plato, Almut Leh und Christoph Thonfeld unter Mitarbeit von Elena Danchenko, Joachim Riegel und Henriette Schlesinger. – Wien, 2008. – 498 s. <http://www.zwangsarbeit-archiv.de>.

концтабору Дахау”**. Деякі спогади, використані у роботі, опубліковано окремим збірником документів⁵⁵.

Соціальний профіль вибірки респондентів має таку картину: порівну опитано жінок та чоловіків. Середній вік очевидців – 82 роки, тобто це особи 1923–1925 року народження, яким на початку війни було 15–18 років. Восьмеро респондентів були на початку війни молодшого шкільного віку. Щодо географії проведених інтерв'ю, то 13 оповідачів народилися й перед війною проживали в Києві, 18 походили з Київської області, були також записані інтерв'ю жителів Житомирської, Полтавської, Черкаської, Чернігівської, Луганської та Дніпропетровської областей. За соціальним походженням переважну більшість респондентів становили селяни – 49 осіб, 26 осіб міські жителі. На час запису інтерв'ю 48 інформантів вже мешкало у місті. Третина оповідачів у ранньому дитячому або в підлітковому віці втратили батька або матір, причому за досить трагічних обставин (голодомор, сталінські репресії), ще третина втратила найближчих родичів під час війни. За рівнем освіти респонденти розподілилися так: 30 осіб мали вищу освіту, 29 – середню, решта – початкову. За сферою використання в економіці Третього райху можна визначити такі групи інформантів: 41 особа працювала в промисловості, 11 – у сільському господарстві, шестеро – домашньою прислугою, четверо опитаних декілька раз змінювали місце праці, 21 очевидець залучався до рабської праці в робочих командах концтаборів, двоє – у виправно-трудовах таборах, семеро – були дітьми й офіційно не працювали. Таким чином, репрезентативна картина опитаних очевидців охоплює різноманітні вікові й соціальні категорії колишніх остарбайтерів.

** Українською мовою інформацію про проект розташовано на веб-сторінці Секції усної історії Східного інституту українознавства ім. Ковальських : <http://keui.univer.kharkov.ua/project/project-dahau.htm>

⁵⁵ "...То була неволя": Спогади та листи остарбайтерів / НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років" / В.А. Смолій (голов. ред.), Т.В. Пастушенко (упоряд.), М.Ю. Шевченко (упоряд.). – К., 2006. – 544 с.

Пояснення потребує метод, який використовувався для запису інтерв'ю, адже метод збору джерел впливає і на саме джерело⁵⁶. Розповіді очевидців мають вигляд напіввідкритого біографічного інтерв'ю (тривалістю від 45 хвилин до 6 годин), запис якого відбувався без структурованого запитальника⁵⁷. Процедура запису біографічного інтерв'ю передбачає три фази проведення опитування: перша – відкрита, коли респондент у довільній формі розповідає про своє життя, друга – відкритих запитань, під час якої дослідник, як правило, у хронологічному порядку задає запитання стосовно почутого, розпитує про періоди й моменти, які були опущені респондентом, третя – фаза уточнення. Подальший аналіз отриманих усних оповідей проводився на основі транскрипту інтерв'ю. У ході опитування нас цікавила не лише та частина біографії очевидця, котра стосувалася трагічного досвіду перебування на примусовій праці. Питання спрямовувалися так, щоб більш чи менш детально реконструювати весь життєвий шлях людини. Оповідачі охоче говорили про родинне життя, обставини повоєнного облаштування, теперішні турботи, про власні погляди на життя, як він/вона оцінює минуле та які його/її сучасні політичні уподобання. Подібні наративи відіграють важливу роль у розумінні значення такого досвіду перебування в Райху для респондентів, а також дозволяють побачити в їх життєвих історіях можливості/дії, котрі дозволили вплинути на власну долю. Хоча сьогодні усна історія не має на меті прямої реконструкції подій на основі свідчень очевидців, і дослідники міркують над пошуком сенсу, якого надавав оповідач тій чи іншій історії, все ж у цій роботі предметом аналізу стали повідомлені в інтерв'ю факти, описи подій. Нас цікавило, як людина пережила / проживала в щоденних практиках своє становище оста-

---

⁵⁶ Пасерини Л. Рабочие Турина и фашизм (главы из книги) // Хрестоматия по усной истории / Пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой. – СПб., 2003. – С. 244.

⁵⁷ Про методи запису біографічного інтерв'ю див.: Грінченко Г. Г. Усна історія: Методичні рекомендації з аналізу нарративних інтерв'ю. – Х., 2008 – 28 с. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід. – К., 2004; Семенова В. В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. – М., 1998.

рбайтера /репатріанта. Тобто, увага дослідника була зосереджена переважно на тому, про що говорив оповідач, а не як він про це розповідав, і що він мав на увазі.

Стан сучасної історіографії, особливості джерельної бази визначили основний зміст цієї роботи. Нині ще не написано окремої роботи про остарбайтерів з Київщини. У дослідженні приділена увага уточненню статистичних даних, вивченню соціальної структури депортованого до Німеччини та репатрійованого до УРСР населення Києва та Київської області, адже до цього часу кількісні показники, якими послуговуються зарубіжні й вітчизняні історики, не піддавалися критичній перевірці, співставленню та аналізу. Архітектоніка роботи побудована за хронологічно-проблемним принципом і складається із трьох розділів: депортація, праця в Німеччині та репатріація. Кожний тематичний розділ містить дослідження проблеми на трьох рівнях: перший – це рівень офіційної державної політики в тому чи іншому питанні (у даному випадку питанні використання робочої сили із СРСР, або репатріації); другий – відображає практичне втілення цієї політики (реконструкція подій, виклад фактичного матеріалу) та як вона вплинула на соціальну структуру досліджуваної спільноти; третій рівень – мікроісторичний, як конкретні особи побачили/описали досліджувані події, та який вони мали вплив на їхнє особисте життя.

I. " Німеччина дає вам нагоду для корисної й добре оплачуваної роботи..." – вербування та основні етапи вивезення цивільних робітників із Київщини

1. Передумови використання трудових ресурсів з України в економіці Третього райху

Напередодні нападу на Радянський Союз і під час стрімкого просування вермахту вглиб СРСР нацистське керівництво не планувало застосовувати в промисловості Німеччини робочу силу з окупованих територій (у тому числі й з України). Навпаки, розроблялися плани масового винищення мільйонів місцевих жителів (генеральний план "Ост"), щоб очистити територію для розселення німецьких колоністів. Ця концепція домінувала до осені 1941 р., доки не змінилася воєнна ситуація й короткочасна військова кампанія не переросла в позиційну війну на витривалість. Тепер німецька економіка мусила значно збільшити свої потужності. На швидке повернення солдатів додому вже не можна було розраховувати – навпаки, масова хвиля призову на військову службу охопила колективи раніше

захищених оборонних підприємств. Залучення трудових ресурсів із західноєвропейських країн (Франція, Нідерланди, Данія тощо) не вирішило проблему нестачі робочої сили. Залишалися тільки робітники з Радянського Союзу, які могли надалі дати дійсне розвантаження для економіки Німеччини. Але проти цього виступало нацистське керівництво країни, зокрема шеф поліції безпеки та СС Г. Гімлер, який висловлювався проти надання роботи „росіянам” у Райху через расові застереження та міркування національної безпеки. Наприкінці осені 1941 р. натиск промисловців, у першу чергу власників вугільних шахт Рурського басейну, щодо необхідності використання праці радянських військовополонених змусив нацистське керівництво піти на поступки. Рішення з’явилося в результаті тривалої суперечки, і в жовтні та листопаді 1941 р. було затверджене А. Гітлером і Г. Герінгом в основному комплексі першочергових заходів. Генеральний уповноважений із чотирирічного плану Г. Герінг так визначив місце робітників зі Сходу в промисловості Райху: “Кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою й довбати каміння – не їхнє завдання, для цього є росіяни”⁵⁸. Його директива від 7 листопада 1941 р. в загальних рисах визначила правовий статус цивільних робітників з окупованих територій Радянського Союзу, який мало чим відрізнявся від статусу полонених червоноармійців. Коротко суть цього документа можна окреслити такими словами: використанню росіян – “так”, але максимальна експлуатація, найгірше харчування й ставлення. За незначні порушення – смертна кара⁵⁹.

Після цього зацікавлені установи в Райху були переконані: проблема робочих рук – вирішена. Надії німецьких про-

---

⁵⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. (Збірник документів і матеріалів). – К., 1963. – С. 50–52.

⁵⁹ *Herbert U. Fremdarbeiter.* – S. 166.

мисловців у першу чергу поклалися на мільйонну армію радянських військовополонених. Насправді виявилось, що більшість в'язнів вже загинула у таборах на Сході, й залишилася незначна кількість працездатних, яких можна було б транспортувати. Загалом із 5,7 млн. радянських військовополонених, які впродовж усієї війни потрапили до рук німців, померло 3,3 млн.⁶⁰ Замість технологічно відносно простого застосування праці військовополонених німецькі відповідні установи на окупованих територіях СРСР тепер мусили переходити до вербування цивільних робітників, що передбачало не лише організаційні затрати, але й мало, як попереджали німецькі військові експерти, значні ідеологічні проблеми.

З перших днів окупації в Україні примусова праця вводилася в систему. 5 серпня 1941 р. райхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг видав розпорядження про обов'язкову трудову повинність для цивільних громадян віком від 18 до 45 років⁶¹. Це ж рішення „про впровадження обов'язку праці в зайнятих місцевостях” підтверджувалося райхскомісаром України Е. Кохом указом від 21 листопада 1941 р.⁶² Поступово одним із найважливіших профілів під-окупаційного життя стали арбайтсамти або установи праці, біржі праці, як їх ще називали – органи одночасно окупаційної влади та загальнонімецької служби праці. У кожному великому обласному, районному місті були створені подібні установи, завданням яких було взяти на облік усе працездатне населення. Хоча, скажімо, у Києві перша біржа праці була організована з ініціативи міської управи на чолі з професором О. Оглобліним і розташовувалася спочатку в приміщенні школи № 20 по вул. Покровська, 2. Це була якраз спроба налагодити життя городян, дати раду безробіттю, тому міська управа почала організовувати робочі місця (переважно з упорядку-

---

⁶⁰ *Streit Christian*. Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945 / Christian Streit. – Neuausg. – Bonn, 1991. – S. 136.

⁶¹ Німецько-фашистський окупаційний режим. – С. 27–29.

⁶² ЦДАВО України, Ф.3206, оп. 2, спр. 193, арк. 8.

вання території міста й комунальних підприємств). В оголошенні, опублікованому в газеті “Українське слово”, безробітних запрошували з’явитися на біржу праці, де “щодня можна дістати роботу за зарплату”⁶³. У другій половині жовтня 1941 р. тон оголошень змінився, розпочалася активна кампанія примусової реєстрації безробітних, центром якої стала інша біржа праці (підконтрольна окупаційній владі), розташована в приміщенні Художнього інституту за адресою: вул. Вознесенський узвіз, 20. До кінця жовтня тут пройшли реєстрацію 55 тис. безробітних (65 відсотків із них становили жінки), з яких майже 6 тис. отримали роботу⁶⁴. На підставі наказів військового комісара Києва Ебергарда, усі безробітні кияни були зобов’язані щотижня з’являтися до біржі праці для реєстрації й виконувати будь-яку роботу незалежно від кваліфікації, про зарплату тепер уже не згадувалося⁶⁵. Очевидно, потік добровольців швидко припинився, бо наприкінці осені 1941 р. окупаційні установи почали застосовувати різні примусові засоби, щоб поставити на облік місцеву робочу силу. До цього у Києві залучалися районні адміністрації міської управи, а згодом і поліція. „Прохання вжити негайних заходів, щоб зареєструвати на біржі праці всіх безробітних чоловіків, особливо всіх фахових робітників.” – з такою вимогою звертався на початку грудня 1941 р. до голови Київської міської управи Д. Багазія комісар Ебергард. – „Усі незареєстровані повинні бути доставлені до біржі праці за допомогою міліції в супроводі кербудинку”⁶⁶. Через нестачу персоналу в початковий період окупації реєстрація безробітних обмежилася переважно містами, натомість облік працездатних у сільській міс-

---

⁶³ Українське слово. – Київ. – 1941. – 8 жовтня. – арк. 2.

⁶⁴ Репортаж про роботу біржі праці у Києві // Українське слово. – 1941. – 23 жовтня. – С. 3.

⁶⁵ ЦДАВО України, Ф. 3206, оп. 2, стр. 193, арк. 1–7.

⁶⁶ Там само, арк. 33.

цевості тривав аж до 1943 р.⁶⁷. Окрім реєстрації працездатних, для отримання достовірних даних про трудові ресурси в усіх містах і селах України наприкінці 1941 р. розпочався перепис населення.

Результати перепису населення Києва, який завершився навесні 1942 р., показали, що потенціал робочої сили в окупованому місті значно скоротився внаслідок мобілізації чоловічого населення до армії, радянську евакуацію й репресивні дії німецьких спецслужб та каральних органів (у тому числі й розстріли цивільного населення в Бабиному Яру). На 1 квітня 1942 р. у Києві було зареєстровано 352 139 осіб⁶⁸, тобто вдвоє менше, ніж до війни*. Аналіз вікового складу показує, що різко зменшилася кількість населення саме працездатних вікових категорій. Кияни віком від 15 до 55 років становили всього 23% (81 639) від загальної кількості мешканців, причому чоловіки – лише 7% (25 240). Найчисельнішу групу серед працездатних становили підлітки віком від 15 до 19 років (29 994). Найменше осіб, як чоловіків, так і жінок, виявилось у віковій групі від 30 до 50 років (4 121). І майже в усіх вікових категоріях жінки вдвічі перевищували кількість чоловіків, а в окремих випадках – втричі (від 25 до 29 років) і вп'ятеро (від 20 до 24 років)⁶⁹.

Інакше виглядала демографічна ситуація в Київській області. Порівняння даних переписів населення області 1939 р.⁷⁰ та 1942 р.⁷¹ свідчать: майже 84% жителів сільських районів Київщини залишилися на окупованій території (див.

---

⁶⁷ ДАКО, Ф. Р-2539, оп.1, спр. 25 „Відомості про наявність працездатних по селах Переяславського району”.

⁶⁸ Там само, Ф. Р-2356, оп. 15, спр. 18а, арк. 21.

* За даними перепису населення в Києві 1939 р. мешкало 846 724 осіб. // <http://demoscope.ru/weekly/>: Всесоюзний перепис населення 1939 року. Таблица ф. 11. Віковий склад населення / РГАС. Ф. 1562 оп. 336, д. 608.

⁶⁹ Аналіз вікового складу за даними: ДАКО, Ф. Р- 2356, оп. 15, спр. 18 а, арк. 37–38.

⁷⁰ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, спр. 54–55.

⁷¹ ЦДАВО України, Ф.3206, оп. 1, спр. 76 “Огляд адміністративного поділу РКУ станом на 01.01.1943 р.”

додаток В). Не вдалося знайти інформацію про віковий склад населення по всіх районах області. Обчислення за даними громадських господарств Переяславського району свідчать, що на початок березня 1942 р. населення віком від 16 до 55 років становило 44% від загальної кількості жителів цього району*. Отже, можемо припустити, що в селах Київської області потенціал робочої сили був набагато більшим, аніж у містах, зокрема в Києві. Проте із самого початку вербувальної кампанії ставка робилася на кваліфікованих промислових робітників міст, а не працівників сільського господарства. У подальшому ж, і ми це зможемо простежити, відомості переписів використали окупаційні установи для корегування стратегії набору робочої сили до Німеччини.

Таким чином, напередодні війни Німеччиною не було вироблено єдиної концепції стосовно використання трудових ресурсів окупованих територій. З одного боку, розроблялися масштабні плани економічної експлуатації захоплених територій, з іншого – нацистське керівництво втілювало в життя ідеї расової теорії, і в Україні проходили акції знищення єврейського населення, представників більшовицької партії, під час яких сотні тисяч осіб працездатного населення були вбиті. Одночасно окупаційна влада мусила розпочати вивезення робочої сили до Німеччини, і саме це завдання згодом стало домінуючим у політиці окупантів.

---

* Обчислення здійснені за даними „Відомостей про наявність працездатних по селах Переяславського району. 1942 р.” // ДАКО, Ф. Р-2539, оп.1., спр. 25 та “Огляду адміністративного поділу РКУ станом на 01.01.1943 р.” // ЦДАВО України, Ф. 3206, оп. 1, спр. 76.

2. Перші результати вербувальної кампанії. Добровольці

Перші спроби вербування робочої сили до Райху зі Східної України німецькі установи здійснили ще восени 1941 р., до прийняття офіційного рішення нацистських керівників про використання робочої сили з Радянського Союзу. Ініціативу Імперського міністерства праці, яке вже з вересня 1941 р. клопотало перед Г. Герінгом про дозвіл на вербування робітників з української гірничодобувної промислової зони в Кривому Розі, У. Герберт назвав „прецедентом Кривого Рогу”. Планувалося привезти 10-12 тисяч українських гірників для німецької промисловості: працювати вони будуть лише в окремих бригадах (закритих колонах), жити – у спеціальних таборах, ізолювано від інших робітників, замість заробітної плати отримуватимуть копійки на кишенькові витрати. Іншими словами, становище цивільних робітників з України не повинно було істотно відрізнятися від становища радянських військовополонених. Процес вербування в Кривому Розі виявився досить показовим для всієї подальшої політики набору робочої сили в Україні. Загалом, на 17 грудня 1941 р. вдалося вивезти лише 760 фахівців гірничої справи⁷², що ніяк не справджувало надії на відносно добровільний набір робочої сили. З іншого боку, запропоновані для гірників умови проживання та праці в Німеччині, які не могли задовольнити потреби нормального існування людини, стали загальними для всіх цивільних робітників зі „східних окупованих територій”. Тож відправка криворізьких гірників суттєво не наповнила ринок робочої сили в Рурському басейні, але, на думку окупаційних чиновників, сприяла посиленню невдоволення та опору населення в цьому регіоні України.

---

⁷² ЦДАВО України, Ф. 3206, оп. 2, стр. 78, арк. 3. "Оперативне зведення відділу II в/а РКУ за 1941 р."

На початок 1942 р. німецькі установи розпочали вербування в окупованих областях СРСР, де великим промисловим містам надавалося провідне значення. Спочатку намагалися заігувати охочих добровільно виїхати до Німеччини. У розпал голодної зими на сторінках київської газети “Нове українське слово” за 11 січня 1942 р. з’явилося звернення генерал-комісара Києва Квітцрау: “Українські чоловіки й жінки! Большевицькі комісари зруйнували ваші фабрики й робочі місця і таким чином позбавили вас платні і хліба. Німеччина дає вам нагоду для корисної й добре оплачуваної роботи. У січні 1942 року перший поїзд вирушає до Німеччини. Під час переїзду ви будете одержувати добре постачання, крім того, в Києві, Здолбуніві і Перемишлі – гарячу їжу. В Німеччині ви будете добре забезпечені і знайдете добрі житлові умови. Платня також буде доброю: ви будете одержувати гроші за тарифом і за продуктивністю праці. Про ваші родини дбатимуть весь час, поки ви будете працювати в Німеччині...”⁷³. Усім охочим пропонувалося з’явитися на біржу праці й записатися. Характерно, що в цей час можливість поїхати до Німеччини трактувалася як винагорода: „Старанна робота на будівництві мостів [у Києві] дає кожному бажаному чоловікові право на відправку для роботи в Німеччину”⁷⁴. Ще однією особливістю перших наборів була чітка спеціалізація робітників за професіями, перевага надавалася чоловікам зі спеціальністю будівельника, металурга, гірника тощо. 23 січня 1942 р. „Нове українське слово”⁷⁵ на першій сторінці вмістило розгорнуту статтю про відправку з

---

⁷³ Нове Українське слово. – Київ. – 11 січня 1942 р. – С. 4. У збірнику документів „Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні” (1963 р.) це оголошення опубліковане з купюрами.

⁷⁴ Розпочався лікарський огляд всіх бажаних їхати до Німеччини (оголошення) // Нове українське слово. – Київ. – 1942. – 17 січня.

⁷⁵ „Всі чоловіки й жінки міста Києва!” (оголошення про відправку першого транспортного поїзда з робітниками до Німеччини) // Нове українське слово. – Київ. – 1942. – 20 січня.

Києва першого поїзда з 1,5 тисячами робітників для Райху⁷⁶. У репортажі повідомлялося, що на центральному вокзалі зібралося до семи тисяч осіб від'їжджаючих та проводжаючих. Другий поїзд із робітниками в Німеччину відправився із Центрального вокзалу Києва 18 лютого⁷⁷, третій – 27 лютого 1942 р.⁷⁸. У лютому вже було організоване спеціальне бюро набору робочої сили (розташовувалося на вул. В. Підвальна, 25-а, у приміщенні школи № 5), керівником якого в Києві став доктор Яніцький⁷⁹.

Але до весни 1942 р. постачанню робочої сили для німецьких підприємств в окупаційних адміністраціях, як показують архівні документи, не надавали першочергового значення. Так, в оперативному зведенні відділу праці райхскомісаріату Україна від 31 січня 1942 р. основна увага зосереджувалася на внутрішньогосподарських проблемах РКУ: організації будівництва мосту через Дніпро в Києві, відновленню Миколаївських суднобудівних верфей та Криворізьких копалень⁸⁰. Про відправку ж 1500 добровольців із Києва, 1400 військовополонених із Рівного, 760 гірників із Кривого Рогу звітували як про надзвичайні заходи, що заслуговують усілякого заохочення. Однак, 29 січня 1942 р. керівник робочої групи із трудових ресурсів у відомстві чотирирічного плану В. Мансфельд продемонстрував усю серйозність намірів нацистського керівництва і звернувся до керівників окупаційних адміністрацій із листом стосовно прискорення вербування іноземної робочої сили для Райху. 24 лютого 1942 р. він вимагав для економіки Третього райху 380 тис. сільськогосподарських та 247 тис.

---

⁷⁶ ЦДАВО України, Ф. 3206, оп. 2, спр. 78, арк. 35 "Оперативне зведення відділу II в/а РКУ за 1941 р."

⁷⁷ Відправка другого транспортного поїзда з робітниками до Німеччини (оголошення) // Нове українське слово. – Київ. – 1942. – 17 лютого.

⁷⁸ „Українці! Українки!“ (оголошення про відправку третього поїзда з робітниками в Німеччину) // Нове українське слово. – Київ. – 1942. – 25 лютого.

⁷⁹ Нове українське слово. – Київ. – 1942. – 17 лютого.

⁸⁰ ЦДАВО України, Ф. 3206, оп. 2, спр. 78, арк. 1–52: „Оперативне зведення відділу II в/а РКУ за 1941 р. “.

промислових робітників, які спільно з міністерством у справах східних окупованих територій розподілялися як “обов’язковий контингент” на окремі області⁸¹. Майже 75 відсотків цих робітників планувалося доставити з України: 290 тис. сільськогосподарських робітників, 180 тис. промислових робітників, у тому числі з Києва – 30 тис. осіб⁸².

Загалом, період від січня до квітня 1942 р. німецькі посадові особи визначали як „короткий час вербування добровольців”⁸³.

Питання про добровільність виїзду робітників до Німеччини майже ніколи не дискутували у вітчизняній історіографії. У радянській історичній літературі однозначно цих людей відносили до категорії зрадників Батьківщини, які „поїхали працювати на ворога”, і наголошувалося, що таких було небагато. Негативний контекст щодо таких дій, продовжує зберігатися і в суспільстві сучасної України, що має цілком реальні наслідки й виходить далеко за межі дискусії з питань моралі. У формулюванні закону України "Про жертви нацистського переслідування" сказано, що передбачені законом пільги не надаються особам, "які добровільно виїхали до Німеччини або її союзників"⁸⁴. Хоча в нацистському дискримінаційному законодавстві щодо остарбайтерів не робилося ніякої різниці добровільно чи примусово ці робітники прибули до Райху. Декілька звернень колишніх остарбайтерів до Інституту історії України НАНУ свідчать про цілком довільне тлумачення працівниками соцзабезів та інших державних організацій соціального спрямування слова "добровільно" (до якого прирівнювали і терміни "завербований" і "мобілізований"). Результатом

---

⁸¹ *Herbert Ulrich*. Fremdarbeiter. – S. 183.

⁸² Там само.

⁸³ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 1051: „Доповідь поліції безпеки та СД про становище та настрої в генеральній окрузі Київ за лютий 1942 р.”

⁸⁴ Закон України "Про жертви нацистських переслідувань" // Пам'ять заради майбутнього. Спогади. – К., 2001. – С. 526.

таких некомпетентних дій стало позбавлення нині вже літньої людини передбачених законом пільг та коштів.

Чи є склад злочину або державної зради у діях тих людей, котрі їхали на роботу до Райху? А чи всі добровольці були негативно настроєні стосовно радянської влади? І чи були вони прихильниками нацизму? Щоб дати відповіді на такі запитання, спробуємо розібратися в мотиваціях від'їзду до Німеччини.

З огляду на катастрофічне становище з постачанням жителів українських міст і Києва виникають, зокрема, певні застереження щодо вживання терміна „доброволець” до робітників, які поїхали до Райху без прямого адміністративного примусу з боку влади (наказ чи арешт). Воєнна катастрофа, якою закінчилася Київська оборонна операція, поступово переросла в особисту трагедію кожного киянина, який залишився в окупованому місті. Городяни, на відміну від селян, у роки війни продемонстрували особливу вразливість до наслідків воєнних конфліктів. Порушення діяльності міського господарства, збої в постачанні продуктами харчування, відсутність робочих місць – будь-який із цих чинників прирікав міського жителя на голодне животіння. У Києві восени 1941 р. були наявні всі ці фактори занепаду й розрухи. Перед відступом із міста радянських військ було виведено з ладу електростанцію, ТЕЦ, водонапірну станцію, ще в період оборони з Києва вивозилися запаси продовольства, евакуювалася переважна більшість керівників міського господарства, зупинилися промислові підприємства, десятки тисяч робітників опинилися без засобів до існування. Долею городян також не переймалося й німецьке військово командування, для якого головним завданням стало налагодження безперебійного функціонування тилових підрозділів вермахту. Таким чином, мешканці Києва опинилися на межі виживання. Про катастрофічну ситуацію в місті сповіщали у своїх донесеннях нацистські спецслужби: “Настрій українського населення міста Києва за звітний період значно погіршився. Виявлене в перші дні після вторгнення до міста німецьких військ захоплення змінюється з кожним днем

усе сильнішими проявами байдужості. Причина цього криється в надзвичайно поганому економічному становищі міста. (...) Загроза голоду взимку цілком серйозно береться до уваги”⁸⁵.

Із грудня 1941 р. централізована торгівля для більшості киян припинилася, центром життя міста стали базари, де панували високі ціни, і процвітала спекуляція. Більшість киян не мали можливості купити склянку житнього борошна за 10 руб., пшона за 15 руб, 1 кг сала – за 1000 руб чи 10 картоплин за 25 руб.⁸⁶. Хліб, який видавали на продуктові картки, був малопридатний для їжі. Ситуація змушувала городян усупереч заборонам окупаційної влади йти в навколишні села за 60-100 км, щоб обмінювати свої речі на продукти харчування. Тому й не дивно, що знайшлося немало невлаштованих киян, змучених голодом і безпросвітним існуванням в окупованому місті, котрі повірили обіцянкам агітаційних оголошень.

Знайти зараз очевидця, який би зізнався, що поїхав за власним бажанням до Німеччини, виявилось цілком нереальним. Але в деяких інтерв'ю є згадки про таких людей (родичів, знайомих, сусідів) та пояснення мотивації їх дій. Наведемо деякі приклади. Найчастіше серед аргументів зустрічаються причини економічного характеру, але не в розумінні збагачення, а як необхідність виживання, розв'язання безвихідної ситуації.

"Тьотя Ніна була [у бараці, жили в одній кімнаті]... Так, забрали дочку і вона за дочкою пішла. У неї одна дочка, Валя. „Ну що ж, – каже, – її забирають, а що я одна буду залишатися?” Пішла. А друга... Як вона сказала, її покійного чоловіка сестра, вона одинока, така маленька жіночка немолода, вже такі були сивуваті, сиві уже. А та каже, що я осталася одна,

---

⁸⁵ Донесення поліції безпеки та служби безпеки (СД) про події в СРСР № 142 від 5 грудня 1941 р. // Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942). Т.2 / Упорядкування і передмова В. Косика. – Львів, 1997. – С. 66.

⁸⁶ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 474, арк. 115: "Документи про діяльність німецької поліції безпеки та СД в м. Києві та інших містах України /зі списками заарештованих і розстріляних/" Т.І. 1942 – 1943.

говорить, у мене немає нікого, ні родичів, нікого. Так вона з ними, разом уже поїхали всі. Оце так”⁸⁷.

Інший варіант ситуації зі втратою годувальника зустрічаємо в історії киянки Валентини С-ло (1925 р.н.) З усіх опитаних для монографії респондентів вона найпершою відбула до Німеччини разом зі своєю меншою сестрою – це сталося 6 квітня 1942 р., якраз після вимоги Ф. Заукеля значно збільшити поставки робочої сили. Дівчата народилися в сім’ї інвалідів (батьки були сліпими). Після смерті матері на початку березня 1942 р. батько вигнав їх із квартири. „Ну нас соседи забрали, когда мы маму похоронили. Некуда ж деваться. Соседи забрали, а потом сказали: „Мы вас пристроим в Германию, потому что сейчас все едут в Германию, и вы тоже поедете. [...] Ну они и пристроили нас в Германию, отвезли. Полицая позвали, потом повезли нас на вокзал и в этот, в товарняк посадили. И еще й закрыли. Главное дело ишли мы, мы вольно шли. А они нас закрыли на замок, в товарняк”⁸⁸.

У даному випадку сестри самостійно не вирішували свою долю. За тих скрутних обставин, на думку сусідів, це був один із варіантів допомогти сиротам. Формально вони їхали добровільно. Валентина говорить: „мы вольно шли”. Тому вона й каже – „пристроили в Германию”, не відправили, заслали тощо, а влаштували, тобто допомогли. Можливо, виїзд на роботу в Німеччину серед киян ще не набув такого негативного звучання, як у наступні місяці окупації, можливо на той час це була нормальна практика: „Сейчас все едут в Германию, и вы тоже поедете” – пояснили своє рішення дівчатам сусіди. Але той факт, що дівчат закрили у вагоні на замок, може бути свідченням вже про скорочення кількості добровільних робітників.

---

⁸⁷ Інтерв’ю з Антоніною О-к. Запис 16.05.2005, м. Київ // "То була неволя...": Спогади та листи оstarбайтерів. – К., 2006. – С. 412–413.

⁸⁸ Інтерв’ю FL030. Запис 22.05.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

Продумана, потужна агітаційна кампанія відіграла не останню роль у тому, що частина населення пов'язала своє найближче майбутнє з роботою на чужині. У багатьох містах і містечках України шляхом розклеювання тисяч плакатів на стінах будинків та парканах, виготовлення листівок, закликів до вербування по радіо, через гучномовці, місцеву пресу, проповіді деяких священників, нова влада переконувала місцеве населення в перевагах роботи в Німеччині й закликала зголошуватися на добровільний від'їзд до Райху. Ішлося про те, що в Німеччині вони матимуть забезпечений належний рівень життя та роботу за фахом, не кажучи вже про те, що працюватимуть в інтересах „нової, вільної Європи”. Запроваджувався певний рівень соціальних гарантій для родичів, які залишалися в Україні: забезпечення продуктами харчування, роботою, надання грошової допомоги. В архівах зберігається низка документів, які свідчать про надання такої допомоги родинам осіб, що виїхали на роботу до Німеччини⁸⁹.

Саме як про жертву нацистської агітаційної кампанії розповідає про свого дядька, на той час молодого 18-річного хлопця, один із очевидців: „А вот Николай, мамин брат, и Шурка Хамаза и еще третий был, я забыл, как его фамилия. Они решили ехать. И ехать добровольно. Ну, тут объяснения простые. Во-первых, шла очень сильная агитация, что это Западная Европа, что это шик, что это немецкий порядок, немецкая культура и так далее, так далее... И все время крутили киноролики, где показывали, как, якобы, хорошо живут там, те... из советских юношей и девушек, которые поехали туда. И это вот сыграло свою роль, я помню четко, что... [...] он мне рассказывал, что... „Мы туда поехали добровольно!” Добровольно. Так что были и такие”⁹⁰.

---

⁸⁹ ДАКО, Ф. Р-2358 оп. 1, спр. 3; Ф. Р-2360, оп. 12, спр. 4, арк. 6-7; Ф. Р-2225, оп. 1, спр. 170: "Списки добровольцев работающих в Германии на получение их семьями помощи".

⁹⁰ Інтерв'ю FL019. Запис 15.04 та 23.05.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

Недосвідченість, деяку наївність, притаманну молодим людям, використовувала окупаційна влада для отримання необхідної кількості добровольців. Для цього проводилися навіть спеціальні акції. У травні в Києві було організоване вивезення в Німеччину підлітків 14-16 років для ніби-то навчання ремеслу. Районові інспектори Київської міської управи доповідали, що це була досить успішна акція: „Щодо молодих, то тут план перевиконано – відправлено 200 осіб і гадаємо, що за рахунок молоді виконаємо норму, яку поклали на район”⁹¹.

Важливо зауважити, що окупаційна влада тривалий час продовжувала створювати видимість добровільності набору, застосовуючи тим часом жорсткий примус для вербування робочої сили. У наказі від 11 квітня 1942 р. Київський міський голова Л. Форостівський рекомендував своїм підлеглим: „У паспортах осіб, що відправляються на роботу до Німеччини, робити помітку: “на роботу до Німеччини” або “на роботу до Німеччини *добровільно*”^{*} і негайно виявити їх через приписні пункти, відбираючи хлібні картки”⁹².

Економічну безвихідь, якщо не сказати відвертий голод, пропаганду доповнювала інформаційна ізоляція населення. На початку 1942 р., коли в газетних статтях, плакатах та кінофільмах описувалися переваги роботи в Німеччині, українське населення, зрозуміло, не мало жодної інформації про дискримінаційні закони Райху стосовно цивільних робітників із Радянського Союзу. Таким чином, перші робітники, що поїхали в Німеччину, повіривши агітації, були жорстко ошукані і, можливо, зазнали більших моральних страждань, ніж ті робітники, котрі їхали примусово і нічого доброго не очікували від поїздки в Райх.

“...Это был сплошной обман”, – цитує слова свого дядька Євген Р-в. – “И он... и своему недругу не... зпожелал бы,

---

⁹¹ ДАКО, Ф. Р-2356, оп. 3, стр. 2, арк. 8 „Виступ інспектора Печерської райуправи на нараді районних інспекторів-інформаторів при Управі м. Києва 13.05.1942 р. ”

* Курсив автора.

⁹² ДАКО, Ф. Р-2356, оп. 2, стр. 34, арк. 6–7.

чтобы он побывал в таких обстоятельствах, вот... такая судьба шоб была у него. Очень все было жестоко, плохо”.

3. Примусові заходи окупаційної влади щодо вивезення робочої сили до Німеччини

Після запровадження в березні 1942 р. посади Генерального уповноваженого з використання робочої сили (ГБА) і призначенням на неї Ф. Заукеля масштаби роботи вербувальних комісій значно зросли. У своїй телеграмі від 31 березня 1942 р. Ф. Заукель звернувся до райхскомісарів східних окупованих областей із такими вимогами: “Прошу вас форсувати вербування, за яке ви відповідаєте разом із комісіями, усіма доступними засобами, включаючи суворе застосування принципу примусової праці з тим, щоб у найкоротший термін потроїти кількість завербованих”⁹³. Для окупованих областей Радянського Союзу Ф. Заукель розпорядився про подвоєння кількості бірж праці та вербувальних комісій. До осені 1942 р. в Україні, наприклад, було відкрито 110 вербувальних комісій⁹⁴. Так, у Києві відкрилася ще одна спеціальна біржа праці, яка займалася набором робітників до Райху, на вул. Львівській, 24. Саме ця адреса стала символом жаху й безнадії для багатьох киян. Особливістю нової вербувальної комісії стало розташування її поряд із пересильним табором, що охоронявся. Тут чекали на потяг люди із сіл та містечок. Тож поява такого табору свідчить про початок примусового вербування до Райху уже із квітня 1942 р., і про те, що Київ став ще й великим пересильним пунктом із проведення рекрутування примусової робочої сили з окупованих областей Радянського Союзу.

---

⁹³ ЦДАВО України Ф. 3206, оп. 2, спр. 6, арк. 1-3: “Телеграми уповноважених по вербуванню робочої сили до Німеччини про транспортування людей з України”. Опубліковано: Німецько-фашистський окупаційний режим – К., 1963. – С. 100.

⁹⁴ Айкель М. „Через брак людей...” Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941-1944 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 139–160.

За встановленим плановим принципом для окремих міст і громад визначено контингент робочої сили, який необхідно було надіслати до Райху. Рознарядка для Києва у квітні становила 60 тис. робітників, для всієї генеральної області Київ – 360 тис.⁹⁵. Переміщення такої великої кількості робочої сили з України вимагало від усіх відповідних установ РКУ повного зосередження на цій роботі й не могло обмежуватися лише агітацією охочих. Першого квітня 1942 р. київський міський голова Л. Форостівський повідомляв головам райуправ, що „...міськуправі доручено організувати добровільний виїзд на роботу до Німеччини мешканців м. Києва віком від 16 до 55 років в кількості не менше 20 000 осіб, причому, такий виїзд належить організувати щоденно (також і у свята) і не менше 50 чоловік з кожного району, починаючи із 7-го квітня”⁹⁶.

5 квітня 1942 р. у храмах відзначався Великдень. Та, як згадували очевидці, свято супроводжувалося „сльозами та жалючим хвилюванням”. Бо в наступні дні, починаючи із 7 квітня, “поліція бігала по квартирах зі списками від кербуда, відбирала паспорти, наказували розписуватися і з’являтися кожному в певне місце (де були раніше військкомати). На вокзал гнали щоденно людей ешелон за ешелonom... Батьки бігли по боках по тротуарах, плакали, кричали, хто як міг, але нікого навіть не допустили попрощатися”⁹⁷. Проте й такі радикальні заходи не давали необхідних результатів. Незадоволений темпами вербувальної кампанії київський міський голова змушений був констатувати: “Відправка робочої сили до Німеччини іде вкрай незадовільно. Тільки Шевченківська райуправа виконує своє завдання. Категорично вимагаю від усіх голів

---

⁹⁵ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 13: „Доповідь поліції безпеки та СД про становище та настрої в генеральній окрузі Київ за квітень 1942 р.”.

⁹⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 100–101.

⁹⁷ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб / НАН України; Інститут історії України; Київська міська держ. адміністрація; Державний архів Служби безпеки України / О.Є. Лисенко (відп.ред.), Т. В. Вронська (упоряд.). — К.; Л., 2003. — С. 278.

райуправ з 11-го квітня ц.р. добитися рішучого зламу в справі відправки робочої сили до Німеччини...”⁹⁸.

Для ефективності виконання поставленого завдання рекомендувалося вживати такі заходи: „Кожній райуправі негайно виявити поіменний список осіб, що підлягають направленню на роботу, та викликати їх для явки на роботу оповістками під розписку. [...] До поліції передавати списки осіб, що не з’явилися по повістці. Коли будуть випадки, що окремі особи виїжджають на село чи взагалі зникають, їх приміщення належить опечатувати, складаючи акта про ухилення від роботи, такі акти негайно направляти до адмінвідділу”. Таким чином, відповідальність за набір робочої сили покладалася на місцеве управління. У вербувальній кампанії безпосередньо задіяно поліцію, яка застосовувала примусові методи набору робочої сили, уже випробувані під час реєстрації безробітних.

Про “техніку відправки” робітників до Німеччини наведені 1942 р. свідчить стенограма наради районних інспекторів-інформаторів при управі м. Києва. Один із них повідомляв наступне: „11 травня мені довелося бути на вокзалі. По вагонах висловлювали незадоволення технікою відправки. Вагони без нар, без соломи. Доводиться сідати на підлогу, а до того ж вагони не було вичищено. Таким чином, доводилося людям мусувати свій одяг, а були такі пані та пани, які прийшли до відправки, як на свято, в кращому своєму одязі”⁹⁹. Тобто, методи вербування та відправки робітників до Німеччини, які застосовувалися на ранньому етапі вербування, не обіцяли нічого доброго й були найбільш красномовною антирекламою всіх агітаційних заходів.

Судячи з доповідей поліції безпеки та СД, до початку травня 1942 р. ринок безробітних у Києві себе вичерпав (правильніше сказати, таких людей складніше було впіймати). Потенційні робітники намагалися залишити місто, переїхати в сільську місцевість, тому почалася мобілізація працівників

---

⁹⁸ ДАКО, Ф. Р-2356, оп. 2, спр. 34, арк. 6-7.

⁹⁹ Там само, оп. 3, спр. 2, арк. 2-11.

підприємств комунального господарства міста¹⁰⁰. Надходили повістки до організацій і підприємств, підпорядкованих міській управі, і до початку вересня 1942 р. під скорочення (тобто відправку на роботу в Райх) потрапило понад 3 тисячі робітників¹⁰¹.

Німецькі джерела повідомляли про дуже успішні результати весняних вербувань у Києві. Одночасно в донесеннях констатовалося про зменшення кількості добровільних заявок до 12% у травні на противагу 30% у квітні¹⁰². Безпосереднім наслідком цих акцій стала атмосфера безнадії та паніки, яка охопила все місто.

Навесні 1942 р. хвиля вербувань докотилася й до сільської місцевості. Перші набори були проведені в лютому-березні 1942 р. переважно в правобережних районах Київської області. (Можливо це пов'язано з перебуванням лівобережних районів на цей час ще в зоні німецької військової адміністрації). Документи свідчать, що це був короткий період добровільного виїзду робітників. „У 1942 р. у березні місяці німецькі поневолювачі розпочали першу добровільчу мобілізацію робочої сили на роботу до „прекрасної Німеччини”. Така хитра й зрадницька для народу німецька політика вирвала із села людей, які не розуміли... і їхали на каторгу до Німеччини”¹⁰³. У селах Київської області число добровільних робітників було різним: так у с. Ступичне Мокрокалігирського району „первоначально під лозунгом німецької адміністрації про добровільний набір в Германію поїхало 10 осіб”, (зі 142 осіб, вивезених

---

¹⁰⁰ ДАКО, Ф. Р-2356, оп. 2, спр. 34, арк. 8: "Наказ київського штадткомісара голові міської управи про відправку до Німеччини робочої сили з підприємств та установ міста від 6 травня 1942 р."

¹⁰¹ Там само, спр. 40, арк. 85-88: „Відомості про кількість працюючих по установах м. Києва на 1.09.1942 р. "

¹⁰² ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 173: „Донесення поліції безпеки та СД Київ про становище у генеральному окрузі Київ за травень 1942 р."

¹⁰³ ДАКО, Ф. Р -4758, оп. 2, спр. 7, арк. 68-69: „Хронологическая справка о временной фашистской оккупации села Шевченковка Васильковского района и его освобождения Красной армией (1941-1943)".

із цього села). Серед тих, хто відгукнувся на першу агітаційну акцію, очевидці називають навіть дітей старости¹⁰⁴. Загалом, число добровольців, судячи із загальної кількості сільських робітників, які поїхали в цей час до Райху, було незначним. В арсеналі окупаційної адміністрації був невеликий вибір економічних важелів для впливу на переважно консервативне сільське населення (на противагу ситуації з міським населенням), тому можна припустити, що робітники упродовж лютого-березня їхали до Німеччини повіривши агітаційним обіцянкам, "вирватися" із села, сподіваючись дійсно змінити на краще своє життя, здобути професію тощо. Коли ж у квітні 1942 р. необхідно було різко збільшити число завербованих робочих рук, то ці заходи доводилося проводити виключно примусовими методами, незважаючи на пропаговану „добровільність” подібної акції.

“Так прийшла весна 1942 року. Прийшов наказ набирати робочу силу до Німеччини, – розповідає очевидець із с. Глибоке Бориспільського району Київської області. – Старості, коменданту та його прибічникам ніколи, треба знайти ворогів, щоб не залишити нікого в селі. Були складені списки й розіслані повідомлення, у яких говорилося: “Ви повинні виїхати до Німеччини на побудову нової Європи”. На село ніби хмара насунула. Великий жах найшов на людей... Втечеш ти – сім'я постражда. Та ось почали бігати поліцаї і силоміць загонити до старостату. Плачучи ішли дівчата, хлопці. Тужили, ніби за мертвими матері, сестри, рідні”¹⁰⁵. Приблизно такі ж методи вербування застосовувалися майже в кожному селі. За визначеною районною окупаційною адміністрацією кількістю робітників (приблизно це 10 %), керівники села – староста чи

---

¹⁰⁴ ДАКО, Ф. Р.-4758. оп. 2, спр. 17, арк. 37: „Фронологічна справка взята з життя с. Лютіж Димерського р-ну Київської обл.. під час окупації та переходу фронту”. Там само, спр. 25, арк. 39: „Хронологічна довідка про тимчасову окупацію с. Гореничі, Києво-Святошинського р-ну. 1944 р.”.

¹⁰⁵ ДАКО, Ф. Р.-4758. оп. 2, спр. 6, арк. 21–22: “Хронологическая справка с. Гореничи Бориспольского района о временной фашистской оккупации и освобождении Красной армией (1941–1943)”.

комендант, начальник поліції, писар – визначали конкретних осіб, які мусили поїхати цього разу до Німеччини, за допомогою поліції збирали людей, доставляли в районне містечко, а звідти – до найближчої залізничної станції. На жаль, ми маємо досить уривчасті відомості окупаційних установ про кількість депортованих у цей час робітників. Відомо, що набори впродовж квітня-травня 1942 р. були проведені в Білоцерківському, Васильківському, Хабненському (Кагановицькому), Київському, Іванківському гебітах. Зі списку ж „вигнаних у німецьке рабство радянських громадян с. Крюківщина” Святошинського району, складеному вже після війни, ми можемо відтворити загальну динаміку депортації¹⁰⁶. Так, за весь період окупації із Крюківщини вивезли до Німеччини 89 осіб. Упродовж березня було вивезено 14 осіб, квітня – 37 осіб, травня – 30 осіб і по одній особі в червні та липні 1942 р. Тобто, майже 93 % жителів села були депортовані навесні 1942 р.

У лівобережних районах Київської області вербування розпочалося з травня, і свого апогею досягло в червні-липні 1942 р. Наприклад, у селах Броварського району загальнорайонна акція вивезення робітників до Німеччини була проведена з 8 до 18 червня 1942 р.¹⁰⁷. За інформацією донесень поліції безпеки та СД у Києві під час весняних акцій із генеральної області Київ у квітні було вивезено до Райху 19 775 робітників, а у травні – вже 41 900 осіб¹⁰⁸. Безпосередньо з міста Києва до кінця літа виїхало понад 23 000 робітників¹⁰⁹.

Весняно-літня кампанія вербування робочої сили була досить „успішною” й 24 липня 1942 р. Ф. Заукель рапортував про доставку в Райх 1,6 мільйона іноземних робітників¹¹⁰, з

---

¹⁰⁶ Там само, спр. 25, арк. 64–67.

¹⁰⁷ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, спр. 8: "Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Броварского района и их освобождении Красной армией (1941–1943)".

¹⁰⁸ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 172.

¹⁰⁹ ДАКО, Ф. Р-2356, оп. 2, спр. 40, арк. 128.

¹¹⁰ Полян П. Жертвы двух диктатур. – С. 88.

яких майже півмільйона було депортовано з РКУ. У цей час Україна стала найбільшим постачальником робочої сили до Німеччини. Якщо в червні 1942 р. фактично припинили свою роботу вербувальні комісії в північних та центральних районах Росії й Білорусії через виснаження резервів робочої сили та загрози партизанського руху, зосередивши свою діяльність у вузькій прифронтовій зоні, то з України продовжували надходити транспорти з цивільними робітниками та військовополоненими. 9 липня 1942 р. у Чернігові відбулися показові врочистості на честь відправки 350-тисячного робітника до Німеччини з оперативної зони групи армій “Південь”.

У червні та липні 1942 р. у більшості областей України число завербованих досягло своїх абсолютних показників. Однак у Києві воно значно скоротилося, а у вересні зовсім припинився потік робітників, натомість значно посилювався опір населення. У столиці України завдання збільшення кількості завербованих могло бути виконане тільки шляхом „планомірного полювання на людей”, під час облав на вулицях, базарах, кінотеатрах та пляжах¹¹¹. Посилився також спротив сільського населення. У доповідях поліції безпеки і СД повідомлялося, що населення генеральної області Київ „навіть після погроз конфіскації худоби та розстрілу... не виконувало розпорядження старост та німецької поліції”¹¹². Не завжди гарантувало набір необхідної кількості робітників і залучення жандармерії та місцевої допоміжної поліції. Можна знайти повідомлення, що навіть „сільська місцева поліція не хотіла забирати в Німеччину своїх громадян, так комендатура брала поліцаїв з інших сіл і в п’яному виді вони знущались із народу”¹¹³. Гебі-

---

¹¹¹ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 260–261: „Донесення поліції безпеки і СД в м. Києві за 15.09. 1942 р. ”.

¹¹² Там само, спр. 475, арк. 208: “Донесення поліції безпеки і СД в м. Києві за червень 1942 р.”.

¹¹³ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, спр. 31, арк. 84 зв.: „Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію с. Микитяни Миронівського р-ну Київської обл.”.

ткомісар Василькова рекомендував спалення будинків, як один із способів залякування населення¹¹⁴.

Своєрідною акцією антипропаганди стало повернення непрацездатних робітників із Німеччини через хворобу або отримані травми. Вони розповідали зовсім протилежне про життя за кордоном, ніж агітатори. У червні 1942 р. до Києва прибуло сім транспортів поверненців з 1781 особою, у липні – шість транспортів з 1062 особами, у серпні – шість транспортів з 2430 особами¹¹⁵. Укупі з листуванням ці поверненці остаточно зруйнували всі пропагандистські зусилля окупантів із набору добровольців у Німеччину.

Осінь 1942 р. розпочалася з нової “програми Ф. Заукеля”, у якій вимагалось з РКУ до 31 грудня 1942 р. надіслати 225 тис. робітників та до наступного травня – ще 225 тис. робітників¹¹⁶. Окрім того, видано наказ про негайне вербування 200 тис. жінок віком 15-35 років для роботи в домашньому господарстві. За даними міської управи, в Києві підлягало вербуванню понад 25 тисяч жінок¹¹⁷. Спеціально для цієї акції створили додатковий відділ праці на вул. Некрасовській № 8 (нині в цій будівлі розташована школа № 106). За десять днів жовтня на вербувальний пункт з’явилося понад три тисячі жінок, але фактично відправили в Райх до тисячі осіб¹¹⁸.

Восени також почалося полювання на нову потенційну робочу силу – учнів і студентів. Розпорядженням райхскомі-

---

¹¹⁴ Айкель М. „Через брак людей...” Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С.144.

¹¹⁵ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 474, арк. 401–402: „Донесення поліції безпеки і СД в м. Києві за 18.09. 1942 р. ”.

¹¹⁶ Айкель М. „Через брак людей...” Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С.144.

¹¹⁷ ДАКО, Ф. Р-2356, оп. 2, спр. 37, арк. 25: “Зведені відомості по угону жінок на роботу до Німеччини. 1942”. Там само, спр. 40 арк. 48, 51, 54, 56,57: “Зведення по вербовці жінок на роботу до Великонімеччини за розпорядженням штадткомісаріата від 09.10.1942 р.”.

¹¹⁸ Там само, спр. 40 арк. 48.

сара Е. Коха в Україні були закриті всі середні школи та вищі навчальні заклади: “Вимагаю від панів генералкомісарів закрити всі школи й інститути, у яких навчаються учні старші 15 років, а всіх учнів і викладачів із цих закладів, незалежно від статі, закритим способом відправити до Німеччини”¹¹⁹. Під час осінніх акцій мобілізації жінок та студентів зріс процент “відбракованих” робітників. Люди вдавалися до витончених вигадок, аби тільки бути “невеликовно” хворими, іноді завдавали собі дійсно непоправних каліцтв. Усе було доречним, тільки б не їхати. За даними біржі праці Києва, більше половини осіб, доставлених на медичну комісію восени 1942 р., були визнані непридатними до роботи¹²⁰.

„Осіннє вербування 1942 р. на роботу до Німеччини проводилося особливо енергійно в районах на схід від Дніпра, оскільки резерв робочої сили західніше Дніпра, а перш за все – в самому Києві, необхідно вважати вичерпаним, – констатував у донесенні керівник поліції безпеки і СД Києва. – Особливо складним було вербування в м. Києві. Із назначених восени приблизно 7 000 робочих рук, призов яких, незважаючи на надзвичайні зусилля, до сих пір не був досягнутий. Надія отримати для роботи в Німеччині приблизно 5000 робітників із установ та підприємств міської управи не виправдалася. Старість і загальний стан здоров'я всіх службовців, число яких становить 22 тис. осіб, дало можливість відібрати лише 1 675 осіб, придатних для роботи в Німеччині. Також вербування серед жінок дало лише 2 153 працездатні особи. Сподівання, що із закриттям медінституту всі студенти добровільно погодяться на виїзд до Німеччини, не справдилася. Незважаючи на примусові заходи, як-от позбавлення продуктових карток, реєстрація працездатних родичів студентів, і кримінальне переслідування, вдалося відправити в Німеччину лише 100 студен-

---

¹¹⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 168–169.

¹²⁰ Обчислення здійснені за даними “Щоденних зведень про набір робочої сили до Німеччини (по адміністративним відділам міської управи): ДАКО, Ф. Р-2356, оп. 2, спр. 40 арк. 38–114.

тів”¹²¹. Фактично ж за вересень–грудень із Києва вивезли 3 000 осіб¹²². А з усієї генеральної області Київ, за даними поліції безпеки та СД, було доставлено в Райх з початку осені до кінця 1942 р. 55 000 осіб¹²³. У повідомленні наголошувалося, що завербувати цю робочу силу вдалося тільки із застосуванням примусових засобів.

Після невеликої зимової перерви, вже у березні 1943 р., апарат Ф. Заукеля вимагав щоденно доставляти зі східних окупованих областей 5 тис. робітників. Так само, як і весною 1942 р., більшість із цих робітників (80%) мали надійти з України та півдня Росії (3 тис. із РКУ та 1 тис. із зони економічної інспекції „Південь”). Починаючи з квітня 1943 р., ці щоденні показники повинні подвоїтися¹²⁴. Такі вимоги не враховували ані зміни військового становища після Сталінградської битви, ані протести окупаційних властей в Україні. Тому ні для кого не стало несподіванкою, що заплановані відомством Ф. Заукеля обсяги не були виконані, але ця чергова акція депортації не стала меншим лихом для населення.

В Україні Головнокомандуючий сухопутними військами (ОКГ) та райхскомісар України узгодили стратегію вербування робочої сили – мобілізація на трудову повинність усієї української молоді. У РКУ в березні 1943 р. було оголошено про мобілізацію працездатних чоловіків і жінок 1923–1925 років народження¹²⁵. Про добровільність навіть у пропагандистських оголошеннях не йшлося. Тепер це був обов’язок.

---

¹²¹ ЦДАВО України, Ф.3676, оп.4, спр. 476, арк. 65–67.

¹²² Обчислення здійснені за даними "Щоденних зведень про набір робочої сили до Німеччини (по адміністративним відділам міської управи): ДАКО, Ф. Р.-2356, оп. 2, спр. 40 арк. 38–114.

¹²³ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 66.

¹²⁴ *Айкель М. „Через брак людей...” Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 145.*

¹²⁵ ЦДАВО України, Ф. 3206, оп. 2, спр. 185, арк. 4: "Наказ райхскомісара України Е. Коха про мобілізацію на роботу до Райху осіб 1923–1925 років народження від 20.03.1943 р."

“Українці! Тотальна війна проти більшовиків вимагає мобілізації всіх сил. Німецький солдат не щадить свого життя. Але він вимагає від української молоді, щоб вона зайняла безтурботне цілком спокійне робоче місце, яке залишив німецький солдат в Німеччині”¹²⁶. Німецькі чиновники виходили з такого розрахунку, що мобілізація даних вікових категорій становитиме майже 6% від загальної кількості місцевого населення. У наказі Е. Коха суворо наголошувалося, що звільнення від мобілізації осіб зазначених вікових категорій обмежується виключно одиничними випадками й може стосуватися тільки непрацевдатних осіб або фахівців дуже важливих професій. Суть цього застереження коротко пояснює приписка олівцем на звороті розпорядження Хорольської райуправи старості с. Павлівка: “мобілізація проходить чоловіків та жінок, ніякі причини не беруться до уваги – ні вагітність, ні малі діти”¹²⁷. На гебіткомісарів та старост покладалася відповідальність за складення списків та проведення цієї роботи. У генеральній області Київ мобілізація мала розпочатися у квітні 1943 р. з міст Київ та Кременчук, а з травня ці заходи необхідно було провести й у сільській місцевості.

Наскільки успішною була ця акція на Київщині, ми можемо судити з доволі уривчастих повідомлень. Серед загальних тенденцій варто назвати такі. Кількість депортованих у 1943 р. майже в усіх районах області була значно меншою, ніж у 1942 р. Причиною цього могло бути й загальне виснаження трудових ресурсів, а також більш активний опір населення. „У 1943 році назначили понад 90 душ людей у Німеччину [...] але незважаючи на жорстокі накази, молодь вся переховувалася в лісі, в полі. Де тільки можна. А навесні 18.04.1943 р. удалося німецьким звірям захватити 12 чоловік”¹²⁸. Винятком може

¹²⁶ Там само, спр. 7, арк. 9.

¹²⁷ ЦДАВО України, Ф. 3206, оп. 2., спр. 133 арк. 44 зв.: "Розпорядження Хорольської районної управи".

¹²⁸ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, спр. 6: „Хронологічна довідка про тимчасову німецьку окупацію с. Кірове Бориспільського р-ну Київської обл”. Загалом із цього села було вивезено в Німеччину 38 осіб.

бути Миронівський район, із сіл якого більшість населення була вивезена саме 1943 р. Наприклад, у с. Потік у 1942 р. було вивезено 34 особи, у 1943 р. – 101 особу, в 1944 р. – 4 особи¹²⁹. На проведення мобілізації безпосередньо впливав перебіг бойових дій на фронті. Якщо на Лівобережжі мобілізаційні заходи обмежилися травнем-липнем 1943 р., то в правобережних районах Київщини вони тривали аж до початку 1944 р.

У 1943 р. на здійснення депортаційних заходів окупантів на Київщині (особливо в північних районах) починає відчутно впливати й радянський партизанський рух, причому вплив цей також був різним. „З кожним приїздом жандармерії все населення стало втікати в ліс. Частина хлопців пішла в партизани. Уже в 1943 р. в наше село німці не з'являлися, хіба що в кількості 300-400 чоловік.”¹³⁰. Інша ситуація склалася у Вищедубечанському районі, де активні дії партизанських загонів навесні 1943 р., навпаки, призвели до масової депортації всього цивільного населення під час каральних акцій. Ось свідчення жителів с. Завалівка, з якого навесні 1942 р. вже було вивезено до Німеччини 93 особи: “В марте 1943 года, когда немцы объявили мобилизацию по 45 лет в Германию, то партизаны въехали в село и убили старосту и 5 полицаяев. В мае месяце немцы снова захватили село Заваловку, начали сжигать село, убивать людей безневинных, изпалили хат 241 в час этого боя. После этого партизаны отступили, и жители эвакуировались в лес, где проживали из мая 1943 по 23.09.1943, но много людей выловили немецкими отрядами роблячи облавы по лесу, з этих людей часть расстреляли, часть проживала по селах котори были неразбиты и 113 душ угнав в немецкое рабство”¹³¹.

---

¹²⁹ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, стр. 31, арк. 104–105: „Список граждан села Потік, які були насильно угнані в рабство Германії”.

¹³⁰ ДАКО, Ф. –стр. 7 “Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Бородянского района и их освобождения Красной армией (1941–1943)”. – Арк. 27.

¹³¹ Там само, стр. 14, арк.15–16: “Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Завалівка Вищедубечанського району Київської області”.

У 1943 р. змінюється соціальний склад вивезеної робочої сили: збільшується кількість жінок, дітей та людей похилого віку. У донесенні німецького офіцера охорони про транспортування цивільних із Києва до Баварії за червень 1943 р. повідомляється, що в ешелоні було 2063 робітники, з яких понад 1400 – жінки з дітьми¹³². Тоді як у 1942 р. кількість робітників у ешелоні рідко перевищувала тисячу осіб і переважно складалася з дорослих чоловіків та жінок¹³³. Загалом, кількість депортованих робітників у 1943 р., як уже зазначалося раніше, була відчутно меншою, ніж у відповідний період 1942 р. Так, у звіті Економічного штабу „Ост” за вересень 1943 р. повідомляється, що з оперативної зони було вивезено 8 611 осіб¹³⁴, причому із зони дії економічної інспекції „Південь”, тобто з України – усього 1238 цивільних робітників, оскільки було неможливим „продовження вербування в існуючий до сьогодні спосіб”¹³⁵.

У наказі А. Гітлера від лютого 1943 р. про мобілізацію всіх чоловіків від 15 до 65 років для оборонних робіт рекомендувалося евакуйовувати цивільне населення, яке пізніше можна використовувати як робочу силу, до того ж не уточнювалося, де саме – у Німеччині чи в зоні бойових дій¹³⁶. Верховний головнокомандуючий армійської групи „Південь” генерал-фельдмаршал Еріх фон Манштейн розпорядився в серпні 1943 р. збирати населення в робочі колони поблизу фронту й переводити в зону армійського тилу. За повідомленням уже цитованого таємного звіту Економічного штабу „Ост” за три тижні вересня 1943 р. фактично було евакуйовано з лівобережних областей 375 000 осіб, з яких працездатними виявилися

---

¹³² ЦДАВО України, Ф. 3206, оп. 2, спр. 185, арк. 7.

¹³³ Там само, спр. 96–108.

¹³⁴ ЦДАВО України, Ф. 3206, оп. 6, спр. 243, арк. 15 зв.

¹³⁵ Там само, спр. 243, арк. 28.

¹³⁶ Айкель М. „Через брак людей...” Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С. 145.

лише 125 000 осіб¹³⁷. Якщо в „Хронологічних довідках” майже не зустрічається повідомлень про евакуацію в 1943 р. населення лівобережних районів, то “евакуація із зони бойових дій” жителів правобережних районів Київської області (Білоцерківського, Володарського, Димерського, Богуславського, Миронівського) набрала характеру поголовного вивезення робочої сили до Німеччини: „Потім евакуювали чоловіків в Німеччину: вперше 7 листопада 1943 р., вдруге – 25 грудня 1943 р., втретє – 6 січня 1944 р. і вчетверте – 28 січня 1944 р. – усього 389 чоловік, з яких 28 не повернулося, решта повтікали”¹³⁸. Дозволимо собі ще одну цитату, яка відтворює особливості методики примусової евакуації. Подія сталася в с. Пищики Великополовецького району: “Пищики на 20 грудня [1943 р.] були в кільці гарматних вибухів. Кожного дня через село проходили колони чоловіків, що їх німці гонили в Германію. Черга стала за нашим селом. Уже були зібрані чоловіки із сусіднього села Велике Половецьке. Але люде не вірили, що лихо прийде так швидко. Одного ранку настало це. Німці, що стояли в кожній хаті, виводили своїх хазяїнів на вулицю, а там підбирали їх вартові, зганяли, як овечок, і гонили в подвір’я школи. Люди розгублено безпорадно метушилися по подвір’ях, але ховався не всякий. За це була страшна кара: смерть жінки, дітей, знищення садиби. Нещасні люди йшли. Верещали діти, простягали рученята за колоною, падали в сніг зомлілі жінки. Чоловіки махали шапками, кланялись людям і, підштовхувані багнетами, пішли із села”¹³⁹.

Отже, жителі Києва та області від початку 1942 р. опинилися в центрі масових подій примусового вивезення до Німеччини. Постачання робочої сили для економіки Третього райху виявилось одними з масових та дошкульних дій окупа-

---

¹³⁷ ЦДАВО України, Ф. 3206, оп. 6, спр. 243, арк. 27.

¹³⁸ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, спр. 31, арк. 71: „Хронологічна довідка про тимчасову німецьку окупацію с. Маслівці Миронівського р-ну, Київської обл. 1944 р.”.

¹³⁹ Там само, спр. 12, арк. 60: “Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Пищики Великополовецького айону Київської області”.

ційної влади, котрі торкнулися майже кожної родини. Спротив жителів Київщини мобілізаційним заходам (переважно на індивідуальному рівні) суттєвих перешкод у реалізації цих планів не створив. Розпочавши з агітації добровольців, окупаційна влада згодом перейшла до примусової мобілізації працездатного населення. Під кінець окупації під виглядом евакуації із зони бойових дій була проведена депортація переважно чоловічого населення. У цих заходах окупаційної влади від самого початку були активно задіяні органи німецької адміністрації та місцевого управління. На останньому етапі вербувальної кампанії 1943–1944 рр. депортацію в зоні бойових дій здійснювали переважно охоронні й допоміжні підрозділи вермахту і польової жандармерії.

4. "Погнали нас на Германію..." – спогади очевидців

Величезні масштаби мобілізаційних заходів окупаційної влади, а також стиль офіційних документів, як німецьких так і радянських чиновників, у яких всіляко підкреслювався масовий характер депортацій, створює враження вивезення робочої сили до Райху, як тотального процесу, дії якого неможливо уникнути. У схожому стилі намагалися описати ці події кияни й мешканці області в своїх усних історіях. Проте опрацювання записаних інтерв'ю дозволило значно розширити категорії потенційних робітників і урізноманітнити ситуації, за яких вони вербувалися до Німеччини, установити певні відмінності в тому, як відбувався виїзд на роботу в Райх у місті та в сільській місцевості. Щоб показати особливості цього процесу на Київщині, з інтерв'ю відібрано такі фрагменти бесід, які відображають найбільш характерні ситуації вивезення, охоплюють основні часові періоди й різні географічні місцевості для досліджуваного регіону.

На початку квітня, коли ще окупаційні чиновники звітували про добровільний від'їзд до Німеччини, була відправлена до Райху киянка Надія Ф-рук (1917 р.н.). Декількома фразами вона влучно змалювала атмосферу, яка панувала на той час серед жителів міста: „молодь уже ховалася у тьоті Марусі”, „як облава, то вона приходить та нам каже”. Уже були випробувані на медичних комісіях різні способи симуляції хвороб: „покуриш ото чаю, в тебе буде серцебиття і тебе не заберуть”. Надія була молодою бездітною жінкою, чоловіка якої мобілізували до Червоної армії. Тобто потенційною робочою силою для Райху. Тому, задовго до свого від'їзду, вона вела своєрідну боротьбу з управляючим будинком, який різними засобами змушував її завербуватися. Спочатку він забрав у неї квартиру, потім не видавав картки на хліб. Усе закінчилось візитом управляючого будинку разом із поліцією ранком 12 квітня 1942 р. „Було рано, годин п'ять, початок шостого. Я думала,

що то може хто з дівчат чи хлопців, відкриваю – а то він (управдом) з поліцаєм. З поліцаєм прийшов, ну, каже: „Собірайсь!“. Нікуди не дінешся. Я взяла чемоданчик, юпочки, платтячка і пішла”¹⁴⁰.

Ситуацію ранньої весни 1942 р. у сільській місцевості описує в спогадах житель с. Бурти Кагарлицького району Михайло К-ко (1924 р.н.): „А тоді, в 1942 році ж, як стали давати рознарядку на село, скільки-то в Германію, то він [староста] в першу чергу військовополонених усіх відправив. А тоді вже в сорок другому році, в квітні місяці, почали й нас”¹⁴¹. Михайло Трохимович пояснює яким чином у селі взялися полонені, адже це не були односельчани, які втекли додому із таборів: „Староста села їхав у Білу Церкву, в лагерь, де держали воєнопленних, брав своїх. Ну німці ж не провіряли, хто там односельчанин, то просилися, от такі з Росії...”¹⁴². Подібні випадки відправки замість селян колишніх червоноармійців, підтверджують у своїх спогадах респонденти із міста Києва, Яготинського, Обухівського, Вищедубечанського, Переяслав-Хмельницького, Володарського районів Київської області. Наказом генерал-квартирмейстера від 25 липня 1941 р. із німецького полону звільнялися й переводилися у цивільний стан представники деяких "дружніх" народів – фольксдойче, прибалтійці, українці й білоруси¹⁴³. Дія цього наказу тривала до листопада 1941 р., коли Г. Герінг видав директиву про дозвіл використання праці військовополонених і цивільних з окупованих територій СРСР у Райху й одночасно заборонив звільняти українців з полону¹⁴⁴. Скільком радянським військовополоненим вдалося таким чином врятуватися з таборів? Скільки їх у якості цивільних поїхало до Німеччини? Вітчизняна історіографія поки що не може дати відповідь на ці питання.

---

¹⁴⁰ „То була неволя...“: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 485.

¹⁴¹ Там само. – С. 405.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ Полян П. Жертвы двух диктатур. – С. 97.

¹⁴⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 50–52.

Процедура відправки робітника, яку змальовує далі Михайло К-ко, найбільш часто зустрічається в інтерв'ю з очевидцями, і, ймовірно, була поширеною практикою: „Тоді як відправляли... „тройка” засідала. Як раніше ревтрибунал. Староста, начальник поліції і писар – оце три чоловіки і все. На другий день, уранці, поліція прийшла – і з хати. Забрав ти що чи не забрав – забрали, підвода, на підводу...”¹⁴⁵. Траплялося, що не завжди поліцаї ходили по хатах й індивідуально забирали робітника, іноді достатньо було залякати його батьків.

У той час, коли в сільській місцевості вербувальна кампанія тільки набирала обертів, у Києві вже були серйозні труднощі з набором робітників. Методи "заохочення" ставали все більш брутальними й жорстокими, облави в громадських місцях були звичним явищем. Під час однієї з таких облав у липні 1942 р. була схоплена зі своєю мамою Людмила Т-З-ка (1929 р.н.): „И мы зашли на базар, купили соль и еще что-то там. Ходим... И вдруг переполох, шум, гам такой – все. Откуда-то машины появились грузовые, все окружили. И все – облава. И полицаи появились наши и немцы. Все. И хватают всех – и на машину, на машину, на машину сажают. На одну, вторую – много машин было”¹⁴⁶. Незважаючи на те, що в 1942 р. формально ще діяла заборона на вивезення в Німеччину неповнолітніх дітей, все ж у гонитві за чисельними показниками місцеві представники окупаційної влади нехтували цими рекомендаціями. Тому Людмила акцентує увагу на тому, що вона була єдиною дитиною у вагоні з невільниками. Восени 1942 р. була відправлена до Німеччини багатодітна родина Леоніда Б-ка (1936 р. н.) с. Фастівець Фастівського району разом із такими ж сім'ями його односельчан. Про обставини такої акції він згадує так: „Під час оборонних боїв у серпні 1941 р. наше село опинилося в центрі бойових дій і було наполовину зруйноване, наша хата згоріла, і ми жили в землянці. 5 листопада 1942 р.

¹⁴⁵ „То була неволя...”: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 402.

¹⁴⁶ Інтерв'ю FL032. Запис 12.05.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

німці провели по руїнах села облаву і всіх, у кого не було хати, погнали в Білу Церкву, обіцяючи, що там дадуть житло. [...] „Житло там вам буде. Вам у погребях погано жити, малі діти”. А із житла нам дали вагон. [...] Погрузили в товарні вагони і повезли на Захід. Мама в той час була на 8 місяці вагітною”¹⁴⁷.

Одного віку з Леонідом був киянин Євген Р-єв (1936 р.н.), який також потрапив до Німеччини з мамою та старшою сестрою. Але він був відправлений із Києва незадовго до визволення міста, 3 листопада 1943 р. До того часу родина вже майже місяць переховувалася в різних районах міста, намагаючись уникнути евакуації: „Нас накрыла облава, и вот этот немец, тоже в очках вот, запомнился мне, вот этот жан-дарм. Короче, он свирепо набросился на маму... Она решила, что он нас сейчас убьет и давай защищать нас. Что вот: „Пожалуйста, пожалуйста, только детей не трогайте, гер офицер!” Да, вот... Ну, он ее ударил кованым сапогом в грудь, она отлетела и показал – век! На дверь”¹⁴⁸.

Більшість киян-остарбайтерів, з якими вдалося записати інтерв'ю для дослідження, були вивезені до Райху якраз восени 1943 р. під час облав серед населення, котре не виконало наказ про евакуацію. За іронією долі Валерія К-ва (1928 р. н.), рятуючись від переслідування разом зі своїми сусідками по комуналці, випадково сіла на потяг із невольниками, який прямував до Німеччини.

У спогадах колишніх остарбайтерів, особливо тих, які потрапили в Німеччину з першими партіями робітників, депортація часто зображається як несправедливість до них з боку представників місцевої окупаційної влади. Саме на них спрямовується вся лють і образа. У випадку Михайла К-ка – це були староста й поліцаї, яких він навмисне називає „тройкою” і

---

¹⁴⁷ „...То була неволя”: Спогади і листи остарбайтерів. – С. 349.

¹⁴⁸ Інтерв'ю FL019. Запис 15.04 та 23.05.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

порівнює з ревтрибуналом. У розповіді Надії Ф-к – це „управдом”. Галина К-ч (1924 р.н.), жителька с. Вигурівщина Броварського р-ну, пов’язує свій примусовий виїзд із тим, що батько довгий час не вступав до колгоспу, і розглядає своє призначення до партії робітників як продовження переслідування її родини. Ганна Т-н відразу дає й характеристику тим односельчанам, які „визначили її в Німеччину”: “Босяки. Вони ж таки, що зрадники були советской власті, або грабіжники тощо”¹⁴⁹.

Яскравий портрет „поліцая-зрадника” постає з розповіді Людмили Т-З-ї. Описуючи драматичні події облави, основну вину в цій трагедії вона покладає на сусіда-поліцая, який схопив матір за рукав і не дав здійснитися гіпотетичній втечі. „И наш сосед, полицай, маму вот так за руку хватает и говорит: „Куды бижиш, Клава?” – по имени ж называет ее. „Куды бижиш Клава, там тоже треба робить комусь у Нимэччыни” [...] Наш сосед, напротив. Мама говорит: „Ой, та ты ж знаешь, шо Коля там умирает”. – „Та вин и так помрэ, давно йому помэрты треба”¹⁵⁰. Його цинічні слова про батька Людмили, який хворів на туберкульоз, створюють у даному випадку, образ співвітчизника-поліцая більш лиховісний, ніж ворога-німця, який „відвернувся спиною”.

Інакше виглядає депортація в розповідях киян, схоплених польовою жандармерією восени 1943 р. У випадку Євгена Р-ва, виїзд до Німеччини був альтернативою розстрілу: „Она (мама) решила, что он нас сейчас убьет”¹⁵¹. Інсу М-ку з мамою мало не застрелив один із німецьких патрулів, побачивши їх у "забороненій" частині міста, а коли через декілька годин жандарми виганяли їх із будинку й відправляли на залізничний вокзал, у переляканих жінок навіть думки не виникло

---

¹⁴⁹ „...То була неволя”: Спогади і листи остарбайтерів. – С. 470.

¹⁵⁰ Інтерв’ю FL032. Запис 12.05.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

¹⁵¹ Інтерв’ю FL027. Запис 22.04.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

про опір¹⁵². Валерія К-ва той факт, що вона потрапила до партії примусових робітників в останні дні перед визволенням Києва, показує як фатум, жорстоку гру долі. Особливо цю думку в її спогадах посилює епізод із гаданням: „Увечері Зінаїда Іванівна перетасувала карти і вирішила всім нам погадати. [...] Нам чотирьом, молодим, випала далека дорога і казенний дім, а старшим – клопоти”¹⁵³.

Депортація в Німеччину в розповідях очевидців переважно зображається як колективна драма. Про таку подію зазвичай говорять у множині, постійно акцентуючи увагу на тому, що не один оповідач зазнав подібної долі, використовуючи слова: „ми”, „нас гнали”, „нас везли”, „таких, як ми, було вже багато” тощо. У спогадах, особливо сільських жителів, вивезення молоді в Німеччину часто подається як трагічна подія для всієї сільської громади. Галина К-ч, вивезена 10 червня 1942 р., дуже влучно назвала це дійство похороном: „Проважали нас... Це було не то, що якесь... Це був похорон...”¹⁵⁴.

Натомість, представники окупаційної влади інсценізували вивезення робітників, прикрашаючи елементами святкового дійства, уживали риторичу „добровільності”, незважаючи на примусові й „надзвичайні засоби” проведення кампанії. „Тоді ранком, це 13 квітня було, добре запам’ятала, 13 квітня... вивели... нас ранком рано вишикували, дуже багато, і хлопці, і дівчата, все молодь. По Воровського, як знаєте, униз і на вокзал. „Ану песні пойте!” Це німці. Так хлопці почали, гарно знали, ну там і дівчата, яку пісню знали, ідуть стром і співають. А що вже робить. Людей повно дивилося, як нас уже гнали”¹⁵⁵.

---

¹⁵² Інтерв’ю FL023. Запис 19.01.2006, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

¹⁵³ „...То була неволя”: Спогади і листи остарбайтерів. – С. 172.

¹⁵⁴ Інтерв’ю 032003. Запис 24.05.2003, м. Бровари, Київська обл. // Особистий архів Пастушенко Т. В.

¹⁵⁵ „...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 486.

Михайло К-ко: „Привезли нас у Київ на центральний вокзал. Тут уже німці стояли. Із собаками і цей. Нас розгрузили, построїли. Іще, между прочім, знаєте, нас построїли, ще й духовий оркестр загравав (гірко посміхається). Хе. Тут на душі так...”¹⁵⁶

Як правило, оповідачі починають говорити про власні почуття й думки, розповідаючи про транспортування, коли змінюється знайома обстановка. Серед великої кількості народу, цього моря людського горя, загального хаосу, яке описують респонденти, особливо чітко окреслюється глибина індивідуальної трагедії оповідача. Надія Ф-к: „І коли став відходити вже цей поїзд... я дивлюся у вікно вагона – костьол... [квартира матері знаходилася біля костьолу св. Миколая] Я думаю: „О, мене відвозять, а мама й не знає, що я вже поїхала...”¹⁵⁷

Для більшості робітників, які виїжджали до Німеччини в 1942 р., це був радше від'їзд у невідомість. Що їх чекає на чужині, вони ще ясно не усвідомлювали. Ті, хто потрапив у потяг із робітниками в 1943 р., вже мали певне уявлення про майбутнє, тому їх думки передавали не лише емоційний стан оповідача. „Тільки кожен із нас перебирав у пам'яті ще і ще раз кожную хвилину останніх днів, де допустив помилку, через яку потрапив сюди”¹⁵⁸. І через 60 років по війні лейтмотивом усіх оповідей про вивезення в Німеччину також є відповідь на болюче питання: „Як я потрапив до числа невольників?” Оповідачі наводять різні можливі варіанти уникнення депортації (від підкупу посадовців до втечі), які, проте, у загальній концепції історії очевидця радше посилюють трагізм долі головного оповідача, ніж виступають докором його особистій пасивності. Типовими у цьому плані є роздуми Василя С-ми, жи-

¹⁵⁶ Інтерв'ю FL019. Запис 15.04 та 23.05.2005, м. Бровари, Київська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project

¹⁵⁷ „...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 486.

¹⁵⁸ Там само. – С. 173.

теля с. Пухівка Броварського р-ну: „Тікати, дак не втечеш, бо розстріляють, як десь поймають. Ну в партизани ми ж не пошли. Да тут таки партизани, тут і партизанів не було. [...] Тут нікуди було тікати, нікуди. Ми перші поїхали, самі перші”¹⁵⁹.

Колишні остарбайтери зазвичай описують від'їзд до Німеччини як драму, а себе зображають жертвами обставин/випадковостей або дій/бездіяльності конкретних людей (старост, поліцаїв, сусідів, батьків тощо). Якщо в 1942 р. потенційних робітників змушували їхати, залякуючи їх, погрожуючи, використовуючи адміністративний, економічний тиск, то в 1943 р. необхідний контингент робочої сили для Райху набрався виключно через застосування фізичної сили. Дуже небагато респондентів самотійно вирішували, скоритися чи опиратися несприятливим обставинам (їхати чи тікати). Зазвичай таке рішення ухвалювали їхні батьки, інші родичі, сусіди, адже більшості інформантів на час вивезення не виповнилося ще й 17 років, вони не були самотійними особистостями. Таким чином, вивезення до Райху у спогадах постає як результат подвійного тиску – з боку окупаційної влади та соціального середовища.

---

¹⁵⁹ „То була неволя...”: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 457.

5. Соціальна структура депортованого населення

Перш ніж розпочати розгляд соціального складу депортованого населення, важливо встановити його кількісні параметри. З'ясування чисельності вивезеного з Київської області до Райху населення було важливим завданням як окупаційної адміністрації, так і радянської влади по війні, є одним із центральних питань цього дослідження. Об'єктом аналізу стали дві групи джерел: документи німецьких окупаційних установ в Україні, органів місцевого управління, які безпосередньо проводили вербування цивільного населення, та документи радянських органів влади, котрі займалися підрахуванням репатріантів, збитків, заподіяних УРСР німецькою окупацією.

Безумовно, зацікавлена окупаційна влада намагалася проводити точний облік робочої сили. Та, на жаль, німецькі статистичні документи, що є у розпорядженні істориків, не дають можливості визначити загальну кількість депортованих робітників з України, й Київської області зокрема. Через постійні зміни лінії фронту кордони адміністративних утворень були нестабільними, тому обчислення в різний час проводилися в різних адміністративних межах. Численні звіти, донесення містять в основному проміжну інформацію: про відправку окремих транспортів до Німеччини або підсумкові відомості про вивезення робітників за певні періоди, що важко підсумувати. Складно оперувати й даними Економічного штабу „Ост” про вивезені 283 364 особи цивільного населення з генеральної області Київ за період із квітня 1942 р. по серпень 1943 р., оскільки хронологічні рамки обчислень та географічні межі Київської області й генералбецірку Київ містять певні розбіж-

ності¹⁶⁰. Ця інформація переважно ілюструє процес депортації і не завжди дозволяє говорити про його остаточні підсумки.

Радянські обчислення вивезеного населення Київської області проводилися на основі таких даних. У 1944 р. Державною комісією „з виявлення збитків, заподіяних німецькими загарбниками у Вітчизняній війні 1941–1945 рр. безпосередньо в селах, селищах і містах Київської області, встановлено кількість вигнаних в німецьке рабство радянських громадян”¹⁶¹. За даними НДК, на 1945 р. кількість депортованих із Київської області становила 155 074 особи¹⁶². Упродовж декількох років ці відомості уточнювалися й перевірялися і виявилося, що на кінець 1946 р. кількість вивезених робітників становила 159 054 особи¹⁶³. До завершення процесу репатріації ця цифра офіційно не змінювалася. На початку 60-х років в Інституті історії партії при ЦК КП(б)У розпочалася підготовка тритомного видання „Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.”. Для цього в 1963–1965 рр. за вказівкою ЦК КПУ в кожній області України була проведена ревізія свідчень про кількість партизанських організацій, які діяли в роки війни, про заподіяні окупантами збитки і втрати цивільного населення, одночасно були перевірені дані про вивезене до Німеччини населення. У Київській області

---

¹⁶⁰ Müller R.-D. Die Rekrutierung sowjetischer Zwangsarbeiter für die deutsche Kriegswirtschaft // U.Heibert (Hg.). Europa und der «Reicheinsatz». Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. – Essen, 1991. – S. 240.

¹⁶¹ ДАКО, ф. Р-880, оп. 2, спр. 18, арк. 123 зв.: „Отчетный доклад о проделанной работе по организации, материальному обеспечению, приеме и трудоустройству репатриированных граждан в Киевской области за период с 18 февраля 1945 года по 31 декабря 1945 года”.

¹⁶² ЦДАГО України, Ф.1, оп. 23, спр. 1478, арк. 7.: "Сведения о количестве граждан СССР насильственно уведённых фашистскими захватчиками в период немецкой оккупации Украинской ССР и возвратившихся на родину по состоянию на 31. 06.1945 года”.

¹⁶³ ДАКО, ф. Р-880, оп. 2, спр. 18, арк. 123 зв.: „Отчетный доклад о проделанной работе по организации, материальному обеспечению, приеме и трудоустройстве репатриированных граждан в Киевской области за период с 18 февраля 1945 года по 31 декабря 1945 года”.

перевірка здійснювалася на основі “Хронологічних довідок про тимчасову фашистську окупацію населених пунктів Київської області та їх звільнення Червоною Армією (1941–1944 рр.)”, які зберігалися в архіві Київського обкому КП(б)У та Державному архіві Київської області. Згідно з цими переобчисленнями отримали нову цифру – 169 979 осіб¹⁶⁴. Ці відомості опублікували в заключному томі згадуваного видання, де була також подана інформація про загальну кількість вивезених громадян з усіх областей України – 2,4 мільйона¹⁶⁵. Надалі вітчизняні історики стали користуватися більш округленою цифрою – 170 тисяч депортованих жителів із Київської області.

Для перевірки існуючих відомостей про вивезене населення ми звернулися до “Хронологічних довідок про тимчасову фашистську окупацію населених пунктів Київської області та їх звільнення Червоною Армією (1941–1944 рр.)”¹⁶⁶. У 1944–1945 рр. на вимогу відділу Держархівів УНКВС кожна сільська й міська рада повинна була надати документ, у якому повідомити точні дати окупації та визволення населеного пункту; інформацію про кількість розстріляних, повішених і заарештованих окупантами громадян; факти діяльності підпільних груп, партизанських загонів, з’єднань та участь у них місцевих жителів; кількість вивезених громадян “на каторжні роботи до Німеччини”; перебіг бойових дій на території населеного пункту; допомога місцевих жителів Червоній армії тощо. У 1946–1947 рр. відомості за вищезазначеними питаннями сільські ради подавали повторно.

---

¹⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, стр. 230, арк. 3: “Справки сведения о наличии подпольных организаций города Киева и Киевской области, об их дислокации, численном и качественном составе в годы Великой Отечественной войны, об участии партизанских отрядов в освобождении городов Киевской области от немецко-фашистских оккупантов. Выборка их хронологических справок об участниках народной партизанской борьбы против оккупантов.

¹⁶⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. – У 3-х т. / Ред. колегія: Назаренко І. Д. та ін. – К., 1969. – С. 153.

¹⁶⁶ ДАКО, ф. Р-4758, оп. 2, стр. 1–55.

На основі отриманих від сільських рад документів співробітниками обласного архіву в 1948 р. був складений підсумковий „Хронологічний довідник”¹⁶⁷. Результати опрацювання інформації цього довідника представлено в таблиці (див. додаток Б). Як бачимо, загальна кількість вивезеного до нацистської Німеччини населення з Київської області становить 168 тисяч 419 осіб. Це на півтори тисячі не збігається з обчисленнями, поданими в тритомнику „Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.”

Аналіз і перевірка даних „Хронологічних довідок” по кожному з 1464 населених пунктів Київської області дали можливість доповнити інформацію про депортоване населення, знайти недоліки обчислень та отримати нові дані – 174 тис. 263 особи, що більш ніж на 4 тис. перевищує цифру, якою користуються історики. Результати цієї роботи подані в таблиці (див. додаток В), а також представлені у вигляді карти (див. додаток А).

Порівняння даних обох таблиць (див. додаток Б, В) викликає чимало запитань. Найперше – стосовно достовірності вказаної інформації та ретельності підрахунків. Дійсно, точність інформації про кількість вивезених до Німеччини громадян великою мірою залежала від відповідальності людей, які склали „Хронологічну довідку”. До того ж в умовах продовження війни, руйнувань, коли значна частина мешканців села перебувала далеко від своєї домівки, а матеріали сільської управи часів окупації не збереглися, це було досить складним завданням. А якщо врахувати, що деякі населені пункти були цілком чи повністю спалені, жителі – вивезені до Німеччини, то подібне завдання в 1944 р. виглядало взагалі нереальним. Можливо, із цієї причини в 1946–1947 рр. сільські ради знову подавали інформацію про роки окупації. Цього разу хронологічні довідки мали чітко визначену лаконічну форму, а дані

---

¹⁶⁷ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, стр. 54–55 “Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Київщини та визволення Червоною Армією” / Заг. ред. Шевченка Ф., склав Компун Л., ред. Пилькевич С., – К, 1948.

про кількість загиблих та вивезених до Німеччини громадян підтверджувалися списками. У справах окремих районів зустрічаються довідки як 1944, так і 1947 років, що дає можливість порівняти цю інформацію. Слід зазначити, що кількість вивезених у нацистську неволю, за даними 1947 р., в окремих селах збільшується відсотків на 10, але найчастіше збігається. Списки містять прізвища жителів, їх рік народження, іноді вказувалася й дата вивезення, що надає більшій достовірності цьому історичному документу.

Потребує також більш детального пояснення й те, яким чином були отримані дані – 174 тис. 263 особи депортованих до Німеччини, адже й підсумковий „Хронологічний довідник” 1948 р., і відомості для ЦК КП(б)У в 60-х роках готувалися на основі одного й того ж джерела – „Хронологічних довідок про окупацію населених пунктів Київської області”, яким користувалися й ми.

По-перше, вдалося доповнити інформацію “Хронологічного довідника” по окремих селах та хуторах. У підрахунках 1948 р. були обчислені дані не по всіх населених пунктах. Наприклад, не враховано відомості: по чотирьох населених пунктах Березанського, п’яти – Кагановицького, трьох Києво-Святошинського районів. Так, у „Хронологічних довідках” немає відомостей про кількість вивезених до Німеччини громадян одного з найбільших сіл Бориспільського району – Воронькова¹⁶⁸, тоді як у краєзнавчому дослідженні А. Зиль “Бориспільщина в роки війни”¹⁶⁹ називається цифра 268 осіб. У Переяслав-Хмельницькому районі тільки 23 населені пункти з 50 дали інформацію про кількість депортованих до Німеччини. У зв’язку із чим, був проведений порівняльний аналіз документів Переяславської райуправи “Відомостей про наявність працездатних на березень 1942 р.” та списків працездатних по

---

¹⁶⁸ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, спр. 6.

¹⁶⁹ Зиль А.С. Бориспільщина в роки війни. Документальна розповідь. – К., 1999. – С. 41.

кожному селу на осінь 1943 р.¹⁷⁰, і в такий спосіб визначено приблизні дані депортованих по 27-ми населених пунктах, про які не було інформації.

По-друге, у „Хронологічному довіднику” 1948 р. – досить великий процент неврахованих вивезених робітників, який просто неможливо заповнити. У більшості документів подаються відомості переважно тільки про місцевих жителів, інформація ж про біженців та радянських військовополонених, які першими потрапляли до “набору в Німеччину”, не враховувалася. У той же час, в окремих довідках подібні факти повідомляються: “З квітня 1942 р. почалися набори до Німеччини, відправили 112 місцевих жителів та 26 червоноармійців, що залишилися в селі”¹⁷¹. “С местной молодежи никто не был забран на этот раз в виду того, что руководители села заменили [их] военнопленными, которые проживали в нашем селе после отхода Красной Армии. Взяли их 25 человек”¹⁷². Нерідко до переліку примусових робітників не потрапляли односельці – партійний та радянський актив, що були завербовані спочатку працювати до південних областей України, а потім до Німеччини¹⁷³.

Наступна категорія односельчан, яка також не завжди фігурувала в підрахунках – це “евакуйовані” під час відступу німецької армії. Поодинокі свідчення дають можливість встановити, що, наприклад, із с. Вінницькі Стави Гребінківського р-ну окрім 93 осіб молоді було додатково “угнано при отступ-

---

¹⁷⁰ ДАКО, Ф.Р-2539, оп. 1, спр. 25: “Відомості про наявність працездатних по селах Переяславського району.” 1942.; спр. 30: “Списки громадян Переяславського району, які повинні з’явитися до сільської управи на облік біржі праці. 1943”.

¹⁷¹ Там само, спр. 7, арк. 63–64: “Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Тростянка Васильківського району Київської області, 1944 р.”.

¹⁷² Там само, спр. 12, арк. 41: “Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Таборове Великополовецького району Київської області”.

¹⁷³ Там само, спр. 12, арк. 25: “Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Пицики Великополовецького району Київської області”.

лени 149 мужчин, женщин, детей”¹⁷⁴, в Обухівському районі із с. Верем’я – 22 чоловіки, з Козина – 25¹⁷⁵. Ці відомості також не враховувалися при обчисленні. Загалом, у хронологічних довідках не вказувалася конкретна кількість депортованих під час відступу, у кращому випадку просто повідомлялося, що подібний факт відбувався. Власне обставини, за яких здійснювалася “евакуація” працездатних, не давали можливості робити якісь підрахунки.

Підсумовуючи викладене, важливо наголосити, що дані про депортованих з окупованої території Київської області – 174 263 особи, є далеко не остаточними, а слугують радше приводом для подальших більш скрупульозних досліджень.

Питання про кількість вивезених до Німеччини киян залишається на сьогодні, остаточно не з’ясованим. Комісія в справах по репатріації при Раднаркомі УРСР, посилаючись на НДК, оперувала даними в 5 782 громадяни, депортованих із Києва¹⁷⁶. В опублікованих актах Надзвичайної державної комісії взагалі немає відомостей про кількість вивезеної робочої сили з Києва до Німеччини. Пізніше радянські історики прийняли як незаперечний факт дані, що до Райху було доставлено до 100 тис. киян¹⁷⁷. Припущення, що понад сто тисяч киян вивезено на німецьку каторгу, уперше прозвучало в праці К. Дубини „778 трагічних днів Києва” (1945 р.)¹⁷⁸. М. Коваль у праці „Борьба населения Украины против фашистского рабства” (1979 р.) ці дані наводить уже як незаперечний факт¹⁷⁹. В одному з видань серії „Книга Скорботи України” – „Місто-герой Київ” повідомляється про 120 тисяч киян, депортованих

¹⁷⁴ ДАКО, Ф. Р–4758, оп. 2, спр. 17, арк. 53: “Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Вінницькі Стави Гребінківського району Київської області”.

¹⁷⁵ Там само, спр. 34: “Хронологічні довідки про тимчасову фашистську окупацію населених пунктів Обухівського району”.

¹⁷⁶ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 1480, арк. 162.

¹⁷⁷ Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941–1945. – К., 2000. – С. 215.

¹⁷⁸ Дубина К.К. 778 трагічних днів Києва. – К., 1945. – С. 44.

¹⁷⁹ Коваль М. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979. – С. 25.

до нацистської Німеччини¹⁸⁰. На основі яких обчислень з'явилися цифри 100 і 120 тисяч депортованих киян, автори не пояснюють. Можливо, за кількість вивезеного на роботу в Німеччину населення Києва було визнано різницю між кількістю населення столиці у квітні 1942 р. (350 000)¹⁸¹ та в січні 1944 р. (250 000)¹⁸². Але за такого підходу до числа примусових робітників неминуче потрапляє населення, яке виїхало з Києва разом із відступаючими німецькими військами, і хтозна, чи їх можна віднести до категорії жертв нацистських переслідувань.

Не можуть прояснити ситуацію й архівні документи окупаційного періоду. За даними Київської міської управи з початку вербувальної кампанії до кінця 1942 р. на біржі праці було зареєстровано 38 746 осіб, фактично ж вивезено з Києва майже 29 000 осіб¹⁸³. Немає підстав вважати, що працівники управи свідомо применшували ці показники. У доповіді поліції безпеки та СД про становище і настрої населення в генеральній області Київ на початку 1943 р. повідомлялося, що вже під час осіннього вербування 1942 р. резерв робочої сили в місті Києві вичерпався. На жаль, ми взагалі не маємо документально підтверджених відомостей про кількість вивезених до Німеччини киян у 1943 р. У цитованій доповіді поліції безпеки та СД говорилося, що до квітня 1943 р. так і не вдалося виконати поставлене восени 1942 р. завдання: доставити до Райху з Києва приблизно 7000 робітників. Тому виглядає принаймні необгрунтованим припущення радянських істориків, що з Києва було депортовано 100 000 осіб, адже тоді за десять місяців 1943 р. з міста необхідно було б вивезти майже 70 000 робітників, що за досить несприятливих умов відступу німецьких військ і при загальній тенденції скорочення обсягу поставок робочої сили з України видається для 1943 р. малоімовірним. Як аргумент на користь збільшення кількості депортованих,

---

¹⁸⁰ Книга Скорботи України – місто-герой Київ. – К., 2003. – С. 30.

¹⁸¹ ДАКО, Ф.Р-2356, оп. 15, спр. 18а, арк. 21.

¹⁸² Київ у дні нацистської навали. За документами спецслужб. – К., 2003. – С. 72.

¹⁸³ ДАКО, Ф. Р-2356, оп. 2, спр. 40, арк. 1.

часто наводиться факт масового виселення киян із районів міста, які входили до прифронтової зони. Дійсно, частина опитаних авторкою очевидців були вивезені з Києва восени 1943 р., під час виселення мешканців міста із зони бойових дій. Вони не підкорилися наказу про евакуацію й були схоплені польовою жандармерією в забороненій зоні й відправлені до потягів із невольниками¹⁸⁴. Але скільки киян було вивезено таким чином на роботу до Німеччини сказати важко. Достовірно відомо також інше – потрапити до контингенту евакуйованих, зовсім не означало бути вивезеним до Німеччини¹⁸⁵. Виходячи з наведених міркувань, можна лише обережно припустити, що киян на працю до Німеччини було депортовано не більше 50 000.

Отже, примусове вивезення робітників до нацистської Німеччини було досить складним, багатоступеневим процесом, який охоплював різні категорії населення. Карта (див. додаток А) наочно демонструє, що в кожному населеному пункті, у кожному районі Київщини він мав свою особливість. Найбільшу кількість жителів було вивезено до Німеччини з Броварського, Васильківського, Обухівського, Переяслав-Хмельницького, Ржищівського, Таращанського районів, зокрема з Васильківського району більшість – 4617 осіб – була депортована із самого міста Василькова¹⁸⁶.

Якщо розглянути дані щодо вивезення до Райху в процентному співвідношенні до кількості населення області за переписом 1942 р., то постає зовсім інша картина. Загалом із Київської області було депортовано від 6,3 %¹⁸⁷ до 7,6 % насе-

---

¹⁸⁴ Див. інтерв'ю з Є. М. Рудневим, В. М. Комендантовою // "...То була неволя": Спогади та листи остарбайтерів – С. 162–194; *Мирчевская И.Б.* ...И он подарил мне маму. Воспоминания. – К., 2005. – 200 с.

¹⁸⁵ *Малаков Д.* Оті два роки... у Києві при німцях. – К., 2002. – 317 с.

¹⁸⁶ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, спр. 7, арк. 3. "Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію м. Василькова Київської області. 1944 р."

¹⁸⁷ Якщо з генеральної округи Київ було вивезено, за даними Економічного штабу "ОСТ", 283 364 особи (Müller R.-D. Die Rekrutierung sowjetischer Zwangsarbeiter für die

лення (див. додаток В). Найбільш масові вилучення людей зафіксовано у Вищедубечанському, Березанському, Димерському, Васильківському, Ржищівському, Баришівському районах; майже 10 відсотків населення було відправлено з Розважівського, Таращанського й Чорнобильського районів. Кількість депортованого населення не завжди була прямо пропорційною кількості місцевих жителів. З таких густонаселених районів, котрі мали зручне залізничне сполучення, як Фастівський, Києво-Святошинський, Бородянський, Бориспільський, Тетіївський, було відправлено менше трьох відсотків населення. У Білоцерківському районі з 4172 осіб – 3026 вивезли із самого міста Біла Церква, тобто із сіл району було депортовано менше двох відсотків мешканців. Аналіз змісту „Хронологічних довідок” деякою мірою пояснює такий стан речей.

У Вищедубечанському (зараз Києво-Святошинський) районі такий високий відсоток депортованих став наслідком діяльності навесні 1943 р. нацистських каральних загонів, які вели боротьбу з радянськими партизанами. Місцеві жителі стали заручниками й жертвами цього двобою. У селі Ошитки (2713 жителів на 1939 рік) під час каральних акцій окупантів було знищено 520 жителів, спалено 613 дворів та ще близько 1500 осіб відправлено до Німеччини – майже половину населення¹⁸⁸. Із села Чернин було депортовано третину населення – 366 осіб, переважно родини з малими дітьми¹⁸⁹.

У Димерському районі значна кількість населення була евакуйована під час відступу німецької армії восени 1943 р: “При отступлении немецкие оккупанты эвакуировали всех мужчин хутора Кам'янка”, – свідчить хронологічна довідка¹⁹⁰.

---

deutsche Kriegswirtschaft – S. 240), а на 01.01.1943 кількість населення становила 4 455 927 осіб (ЦДАВО України, Ф. 3206, оп. 1, спр. 76).

¹⁸⁸ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, спр. 14, арк. 37–38: “Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Ошитки Вищедубечанського району Київської області”.

¹⁸⁹ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, спр. 14, арк. 54–60: “Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Чернин Вищедубечанського району Київської області”.

¹⁹⁰ Там само, спр. 17, арк. 27: “Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію хутора Кам'янка Димерського району Київської області”.

У селі Синяки “при отступлении 10-11 октября [1943] немецкие загарбники-гестаповци увезли з собой 37 человек, даже увезли стариков и калек”¹⁹¹, з села Толокунь вивезли 23 чоловіки¹⁹².

В окремих селах Макарівського району проживали німецькі поселенці, що, ймовірно, зумовило відносно невеликий загальний відсоток депортованих до Райху й таку велику різницю в кількості депортованих між різними населеними пунктами. “У селі 92 роки жило німецьке населення, українців було лише 25%,” – повідомляє автор довідки села Стрївка, з якого до Німеччини було вислано 10 українців¹⁹³.

Пояснення нерівномірності депортацій варто також шукати і в економічній діяльності окупаційної влади. “Відправили на каторгу лише 27 осіб. Така незначна кількість, порівнюючи з іншими селами, пояснюється тим, що в Рогозові [Бориспільський район] щоденно відправляли на роботу з будівництва вузькоколійки до 200 осіб і на відбудову грейдера теж 100 душ, ці 300 душ молоді були закріплені до цієї роботи на увесь час будування. Від роботи на грейдері звільнялись жінки і рідні поліцаїв”¹⁹⁴. Із села Старе Бориспільського району з населенням приблизно 3,5 тисячі до Німеччини відправили тільки 26 осіб, оскільки “потрібні були робітники для цукрового заводу, торфорозробки та лісорозробки. Бо німцям, як висловлювався староста, потрібен був цукор”¹⁹⁵. Не менш важливими, ніж промислові об’єкти, були й сільськогосподарські підприємства. Необхідність зібрати вирощений урожай змусила оку-

¹⁹¹ Там само, арк. 53: “Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Синяк Димерського району Київської області”.

¹⁹² Там само, спр. 30, арк. 60: Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Стрївка Макарівського району Київської області.

¹⁹³ ДАКО, Ф.Р-4758, оп. 2, спр. 29, арк. 58: “Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Завалівка Вищедубечанського району Київської області”.

¹⁹⁴ Там само, спр. 6, арк. 70 зв.: “Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Рогозова Бориспільського району Київської області”.

¹⁹⁵ Там само, арк. 105–106: “Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Старе Бориспільського району Київської області”.

паційну адміністрацію селища Велике Половецьке (зараз Білоцерківський район) відмінити мобілізаційну кампанію влітку 1943 р. “Сбор проводили немецкие фермеры с помощью жандармерии, полиции, биржи труда. 25 июля 1943 г. немецкими властями была объявлена мобилизация молодежи 1926 г.р. В назначенный день никто на комиссию не явился. Были организованы облавы жандармерией, полицией, вызванной с Белой Церкви добровольной армией, но благодаря хорошей организации вся молодежь, не только 26-й год, но и другие года, своевременно скрылась. Работы на полях (а это были жныва) приостановились, потому что и родители прятались. Это тянулось настолько долго, что немцы вынуждены были прекратить мобилизацию”¹⁹⁶. Можливо, існування сільськогосподарських маєтків та громадських господарств у Білоцерківському районі й зумовило відносно незначну кількість депортованих робітників до Німеччини, якщо порівнювати з іншими регіонами Київщини. Наявність у прилеглих до Києва районах підприємств таких галузей, як військова, залізничне сполучення, поштові й телеграфні служби, будівництво шляхів сполучення, робітники яких були захищені від мобілізації до Німеччини¹⁹⁷, впливало на зменшення кількості депортованого населення. Крім того, видається, самі німецькі підприємці та чиновники місцевого районного рівня саботували вимоги вищого керівництва про мобілізацію робітників із власних виробництв, уболюючи, зрозуміло, не за місцеве населення, а керуючись власними інтересами.

На соціально-демографічну структуру депортованих із Київщини примусових робітників вплинула як загальна демографічна ситуація в області, так і певні заходи окупаційної адміністрації. Більшість серед вивезених робітників становили жінки, що відповідає природній демографічній структурі на-

---

¹⁹⁶ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, стр. 12, арк. 5: “Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Велике Половецьке Великополовецького району Київської області”.

¹⁹⁷ Zentralblatt – 11 juli – 1942. – S. 191 // ЦДАВО України, Ф. 3206, оп. 1, стр. 66.

селення. Так, згідно з переписом 1939 р. жінок у Київській області проживало майже на 300 000 більше, ніж чоловіків*. Початок війни та бойових дій на території Київщини ще збільшили чисельну перевагу серед населення на користь жінок, особливо чітко це простежується на прикладі мешканців Києва. Приблизні підрахунки, здійснені в 1946 р., свідчать, що з Київської області було вивезено 83 293 жінки та 75 761 чоловіків¹⁹⁸, тобто жінок було трохи більше, ніж половина. Подібне процентне співвідношення робітників жіночої й чоловічої статі засвідчують і списки завербованих робітників сіл Київської області. Часто жінок серед вивезених було вдвічі більше, ніж чоловіків, хоча іноді трапляються випадки (у Новошепелицькому районі¹⁹⁹ або в с. Козин Миронівського району)²⁰⁰, коли депортованих чоловіків було більше, аніж жінок. Подібна практика віталася й окупаційною адміністрацією. Нацистська влада для „захисту німецької крові” вимагала, щоб принаймні “половину цивільних робітників, рекрутованих із Радянського Союзу, становили жінки”²⁰¹.

Можливо, на вибір статі робітника, якого необхідно було відправити до Німеччини, мали деякий вплив і традиції виробничих відносин в українському селі, де значну частку становила фізично важка чоловіча праця. Тому принаймні ми можемо припустити, що втрата для господарства робочих рук дочки була не настільки катастрофічною, як дорослого сина чи батька. До того ж мали вплив і суб’єктивні критерії відбору. Скажімо, дівчина в 15-16 років виглядає значно дорослішою,

---

* <http://www.demoskope.ru/weekly>: Згідно перепису населення 1939 р. у Київській обл. жінок проживало 1 893 963, чоловіків 1 666 746.

¹⁹⁸ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5820, арк. 69. Також див.: ДАКО, Ф. Р-880, оп. 2, спр. 18, арк. 134.

¹⁹⁹ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, спр. 33 „Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Новошепелицкого района и их освобождения Красной Армией”.

²⁰⁰ Там само, спр. 31, арк. 63–67.

²⁰¹ Herbert Ulrich. Sowjetische Zivilarbeiter und Kriegsgefangene zur Zwangsarbeit in Deutschland, 1941–1945. – S. 88–89.

ніж такого ж віку хлопець. Або під час бесід з очевидцями доводилося чути навіть такі міркування, що жінки легше переносять голод і нестатки, тому сестра погоджувалася їхати замість брата²⁰².

Щодо вікового складу депортованих, то аналіз списків вивезених свідчить, що переважну кількість робітників становили юнаки та дівчата 1923–1928 років народження, а домінують молоді люди 1924, 1925 і 1926 років народження*, причому в різних районах відсоток цієї вікової групи був неоднаковий. Так, приміром, для депортованих робітників із сіл Кагановицького та Кагарлицького районів частка 15–18-річної молоді становила 70–80%²⁰³. Для Миронівського району цей показник коливався в межах 60%²⁰⁴, для Гребінківського та Києво-Святошинського районів – 50%²⁰⁵, де був значно ширший віковий діапазон депортованих. Характерно, що підлітки 1926–1928 і навіть 1929 років народження вивозилися як самостійна робоча сила, без батьків, із самого початку примусових наборів у 1942 р., а не тільки з 1943 р., як традиційно вважалося в історичній літературі, коли була оголошена мобілізація працездатних визначених вікових категорій²⁰⁶.

На запитання, чому серед примусових робітників із Київської області так багато було неповнолітніх важко відповісти однозначно. Для цього варто було б провести окремі демографічні дослідження. Але в межах доступного матеріалу можемо

---

²⁰² Інтерв'ю FL 0008. Запис 14.08.2005, с. Мелені, Житомирська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

* Для аналізу використані списки жителів сіл тільки Кагановицького, Гребінківського, Новошепелицького, Кагарлицького, Києво-Святошинського та Миронівського районів, бо в оформленні списків цих районів були вказані роки народження вивезених робітників.

²⁰³ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, спр. 22, 23.

²⁰⁴ Там само, спр. 31.

²⁰⁵ Там само, спр. 16, спр. 25.

²⁰⁶ Як приклад, можна навести списки вивезених жителів сіл Кагановицького району ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, спр. 22.

навести деякі міркування із цього приводу. Якщо розглянути віковий склад населення області за результатами перепису 1939 р., то впадає в очі набагато більша кількість громадян 12, 13 і 14 років, якщо порівнювати з найближчими віковими групами (10-11 або 15–16 років), причому різниця становить від 5 до 20 тисяч осіб*. У 1942–1943 рр. цим підліткам виповнилося вже по 16–18 років і вони стали основним об'єктом інтересу вербувальників. Майже повна відсутність серед примусових робітників із Київської області чоловіків 1919–1922 років народження пояснюється мобілізацією цієї вікової категорії до Червоної армії. Невеликий відсоток жінок такого ж віку серед депортованих із сільських районів можна пояснити тим, що у двадцять років дівчата, як правило, могли вже бути одруженими й мати дітей. Ця обставина, зазвичай, уберігала від вивезення до Німеччини. На віковий склад депортованих часто впливала й ціла низка суб'єктивних обставин. Наприклад, серед вивезених робітників із більшості сіл Новошепелицького району спостерігається високий відсоток 16-18 річних. Але для невільників із села Усів він становить лише 20%²⁰⁷, бо жителі цього села стали заручниками антипартизанської акції, у результаті якої 56 родин із села (з малолітніми дітьми) потрапили до числа депортованих. За подібних обставин були вивезені родини й у селах Вищедубечанського р-ну (про що вже повідомлялося). А сім'ї с. Фастівець Фастівського району, будинки яких зруйнувалися під час боїв влітку 1941 р., вивезли до Німеччини восени 1942 р. під приводом забезпечення житлом у Білій Церкві. Загалом, за досить приблизними підрахунками відділу у справах репатріації при РМ УРСР з Київської області (без м. Києва) до Німеччини було вивезено 2169 дітей²⁰⁸, щоправда в документі не уточнювалося, громадяни якого віку підпадали під категорію „діти”.

---

* [http:// www.demoskope.ru// weekly](http://www.demoskope.ru//weekly).

²⁰⁷ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, стр. 33, арк. 97-100.

²⁰⁸ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, стр. 5820, арк. 69.

Соціально-територіальна структура примусових робітників із Київської області складалася із жителів такого мегаполісу, як Київ, міст і містечок районного масштабу та сіл. Просте порівняння підсумкових даних доводить, що селян серед депортованих було майже вдвічі більше, ніж жителів міст (навіть за умови, що з Києва було вивезено 100 000 жителів). І соціально-демографічна, й соціально-територіальна структури вивезеного населення свідчать, що середмобілізованих із Київської області трудових ресурсів переважали некваліфіковані працівники, або такі, що мали досвід тільки сільськогосподарських робіт.

Нацистське керівництво від самого початку вербувальної кампанії вимагало особливо суворої ідеологічної перевірки робітників. Але парадокс ситуації полягав у тому, що найпершими примусової відправки до Німеччини в сільських районах зазнали якраз найменш лояльні до німців представники місцевої громади – колишній сільський актив, комуністи, комсомольці, військовополонені червоноармійці.

Документи показують, що для деяких колишніх радянських діячів виїзд на роботу до Райху став порятунком від переслідування й зрештою – від смерті. У селі Княжичі Броварського району “поліція за вказівкою з району взяла на облік партійців [...]. Їх часто викликали до поліції, а Курченка Павла спровадили у комендатуру в район, де примусили працювати. Арештовували їх і тримали у підвалах при районній поліції по декілька тижнів. І після звільнення не давали їм спокою, викликали, затримували. Довели людей до того, що вони змушені були під час набору людей до Німеччини, поїхати туди на каторгу”²⁰⁹. Як показує практика, невольницька доля в Райху для цих людей виявлялася більш “прихильною”, оскільки пізніше в 1942–1943 рр. багатьох радянських та партійних діячів на окупованій території розстріляли чи повісили. “В селі було облічено, хто є партійний, і списки забрані в район. Піз-

---

²⁰⁹ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, спр. 8, арк. 18 зв. “Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Княжичі Броварського району Київської області”.

ніше всіх партійних було забрано на роботу в південні райони в Херсон. По закінченню робіт було розпущено. Із села Микитяни [Миронівський район] теж два, які попали в полон, повернулись додому, були на роботах... Думали, що німець уже не буде займать, але цим самим... товариші прощитались. В 1943 році гестапо їх розстріляло”²¹⁰.

Про випадки відправки з українських сіл радянських військовополонених (як цивільних) до Райху велася мова в попередніх підрозділах монографії, наводилися задокументовані приклади і спогади очевидців. Проте обставини, за яких полонені опинилися в родинах селян, та з’ясування їх національного й соціального походження потребує спеціального дослідження й пошуку відповідного джерельного матеріалу.

Послідовність подій приблизно розгорталася так. За радянським активом і „чужинцями” почали відправляти до Райху найменш захищених автохтонних жителів села – сиріт, напівсиріт, збіднілих мешканців. Примусові акції вербування в містах також спочатку торкнулися найменш соціально захищених громадян, які не мали професії або зв’язків, щоб знайти роботу, а також не мали засобів до існування тощо. Таким чином, першими жертвами вербувальної кампанії стали саме представники змаргіналізованих груп. Подібні факти є свідченням того, що місцева влада (староста, поліція) і більшість населення сприймали поїздку на роботу до Німеччини від самого початку акції як покарання, незважаючи на офіційну пропаганду. І в такий спосіб за рахунок найменш безправних жителів громада намагалася „захистити” своїх членів. Але потреба економіки нацистської Німеччини в робочій силі набагато перевищувала чисельність таких місцевих спільнот. Більшість примусових робітників склали повноправні члени громад міст і сіл Київської області, які були активно задіяні в соціальні відносили своєї спільноти. Тому вивезення на роботу в Німеччину (ворожу країну) сприймалося громадянином ще і

---

²¹⁰ ДАКО, Ф. Р-4758, оп. 2, спр. 31, арк. 80. "Хронологічна довідка про тимчасову фашистську окупацію села Микитяни Миронівського району Київської області".

як незаслужене покарання, яке здійснювали члени тієї ж соціальної групи (старости, поліцаї, кербуди). І чим вищим був соціальний статус примусового робітника (освіта, становище батьків), тим гострішим було почуття несправедливості.

Аналіз статистичних даних показує, що незважаючи на однакові методи й заходи окупаційної влади щодо вивезення робочої сили до Німеччини, у кожній адміністративній одиниці Київської області ситуація мала свою специфіку. На результати мобілізаційної політики мали відчутний вплив економічні, політичні та демографічні чинники, а також випадкові ситуації, які в умовах нестабільного воєнного суспільства іноді набували вирішального значення. Відповідно й структура депортованого населення має неоднорідний склад, бо разом із працездатними категоріями сюди входили діти і люди похилого віку.

***

Вивезення робочої сили з Києва та Київської області до Німеччини – це була продумана методична робота окупантів упродовж двох років. Для цього була створена спеціальна адміністративна система, яка включала в себе всі структури окупаційної влади: від найвищих посадових осіб – до старост і керівників будинків, від фронтових військових підрозділів вермахту – до місцевих поліцейських формувань. Набір робітників проводили як за допомогою агітації, так і засобами жорстокого примусу та економічного тиску. У той же час депортація в Райх зустріла спротив місцевого населення, який мав переважно індивідуальні форми: від підкупу посадовців, симулювання захворювання, фіктивних шлюбів до втеч і переховування. Чим довше тривали депортаційні заходи, тим радикальніших форм набував спротив місцевих жителів, відповідно до цього більш брутальними були й методи набору необхідної кількості робочої сили, протидія яким могла коштувати життя.

Перевірка існуючих на сьогодні статистичних матеріалів дає підстави стверджувати, що до цифри 2,4 млн. депортованого з України до Німеччини населення, якою оперують вітчизняні історики, не включені дані про кількість вивезених киян. Уточнення відомостей „Хронологічних довідок” показав, що з Київської об-

ласті було вивезено 174 263 особи, це на 4 000 більше, ніж вважалося дотепер. Аналіз документів окупаційної адміністрації вказує на суттєве перебільшення даних радянської історіографії про 100 000 киян, депортованих до Німеччини. На таку думку наводить насамперед відсутність джерел, на основі яких були отримані такі результати. За обережними припущеннями кількість вивезених до Райху жителів Києва не могла перевищувати 50 000 осіб.

Структура депортованого населення переважно складалася з молоді 1923–1927 р.н. Понад 50% вивезених робітників становили дівчата віком 15–20 років. За соціальним походженням більшість робітників були жителями сільської місцевості, хоча на початку 1942 р., транспорти із завербованими склалися із жителів міст. Одними з перших із сіл до Німеччини були відправлені радянські військовополонені за рахунок завербованих цивільних, а також представники колгоспного активу.

II. "Europa arbeitet in Deutschland"^{**}: соціально-правове становище остарбайтерів у нацистській Німеччині

1. Правовий статус остарбайтерів у системі примусової праці Третього райху

У роки Другої світової війни правовий статус іноземного робітника в нацистській Німеччині та його становище залежало від національності й відповідно – "раси", а також від політичних критеріїв – стосунків Райху з країною, звідки походив іноземний робітник²¹¹. Згідно з расовою теорією європейські країни поділялися на „германські” держави Північного Заходу та дружні країни Південного Заходу й Півдня. Польщі та СРСР надали колоніального статусу, їх повинні були поступово „германізувати”, а їхнє населення як „націю слуг” передбачалося використовувати в німецьких інтересах або значно скоротити (кожного десятого винищити) і поступово викоренити. На нижньому щаблі цієї расистської ієрархії перебували євреї, винищення яких представлялося чи не

---

* Цитата з назви пропагандистської брошури 1943 р. "Європа працює в Німеччині. Заукуль мобілізує трудові резерви" (Didier F. Europa arbeitet in Deutschland. Sauckel mobilisiert die Leistungsreserven. — Berlin: Zentralverlag der NSDAP Franz Eher Nachl. G.M.B.H., 1943).

²¹¹ Europa und der "Reichseinsatz". — S. 14

найголовнішим політичним завданням націонал-соціалістичного панування в Європі.

Відповідно до цієї системи мешканці Києва й області, незалежно від того, поїхали вони в Райх добровільно чи примусово, належали до категорії робітників із Радянського Союзу, або „росіян”, як їх ще називали. Згодом з’явився універсальний термін – „східні робітники” або німецькою – „остарбайтери”.

Перші положення щодо „використання праці „росіян” у Райху” були сформульовані в директиві Г. Герінга від 7 листопада 1941 р.²¹². Універсальний розпорядок життя робітників із Радянського Союзу визначав законопроект, який з’явився 20 лютого 1942 р. і був підготовлений спеціальним департаментом іноземців Імперської служби безпеки – РСГА (Ausländer-Arbeitskreis beim RSHA). Цей департамент у РСГА створювався як своєрідний координаційний орган, який повинен був об’єднати зусилля всіх зацікавлених установ (Міністерства економіки, Міністерства східних окупованих територій, Міністерства праці, Німецького трудового фронту тощо) у виробленні законодавчої бази використання праці „російських” робітників. На першому засіданні департаменту іноземців, яке відбулося 3 грудня 1941 р., Г. Гейдріх заявив, що „російські робітники будуть вербуватися й доставлятися з Росії в Райх примусово й утримуватися як цивільні полонені під охороною в таборах”²¹³.

Робота над розробкою розпоряджень тривала понад два місяці. Від самого початку залучення робочої сили зі Сходу організовувалося виключно як політичні репресії. Створювалася спеціальна всеохоплююча система, яка повинна була попередити розповсюдження впливу „більшовистської пропаганди” на німців та інших іноземних робітників, забезпечити їх використання. Уже через два тижні після установчого засідання керівник департаменту іноземців Б. Баатц* представив головні позиції працевикорис-

---

²¹² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 50–52.

²¹³ *Herbert U. Fremdarbeiter.* – S. 179.

* Баатц Бернхард (1910–1978) – оберштурмбанфюрер СС, був керівником 2-го (Генералгубернаторство) та 4-го (окуповані західні держави) рефератів групи Д (окуповані

тання. Відповідно до його програми призначена для Райху робоча сила з Радянського Союзу повинна тиждень „фільтруватися й перевірятися” у пересильних таборах, формуватися в трудові колони і транспорту згідно з їх професійною приналежністю. Передбачалося, що працювати робітники будуть в ізольованих робочих групах, а кожен радянський цивільний робітник повинен носити розпізнавальний знак (блакитний прямокутник із білими буквами „OST”), який означав *ostarbeiter* – буквально в перекладі на українську „східний робітник”, тобто „росіянин”, котрий до початку війни жив у Радянському Союзі. Згодом, увесь законодавчий комплекс для „російських” робітників отримав назву „Укази стосовно оstarбайтерів” (*Ostarbeitererlasse*), а багатонаціональну групу робітників із СРСР стали називати оstarбайтерами.

20 лютого 1942 р. Г. Гейдріх підписав підготовлений РСГА законопроект, який, власне, складався із трьох документів: „Загальні положення”, циркуляр для адміністративних установ, що регулював технічні питання утримання й нагляду за „східними робітниками” та циркуляр для райхсполіції. Представлені документи робилися за зразком проекту указів для поляків і дуже були на них схожі²¹⁴.

„Загальні положення” й укази для адміністрацій призначалися для подальшого розповсюдження серед посадовців та керівників підприємств і визначали основні позиції в ставленні до радянських робітників. Головним було твердження, що радянська робоча сила „десять років перебувала під більшовицьким пануванням і систематично виховувалася вороже до націонал-соціалістичної Німеччини та європейської культури”. На цих засадах базувалися всі наступні положення. Радянська робоча сила під час „вербування” комісіями райхсміністерства праці повинна була формально проходити медичний огляд та перевірку поліції на лояльність, після чого в за-

---

території) IV управління (гестапо) РСГА, начальником поліції безпеки та СД Естонії, командиром зондеркоманди 1 А. У квітні 1941 р. очолював відділ іноземних робітників. На цій посаді представляв РСГА у департаменті з питань безпеки залучення іноземців, який створено 3 грудня 1941 р.

²¹⁴ *Herbert U. Fremdarbeiter.* – S. 181.

критих вагонах доставлятися в Німеччину. Остарбайтерів рекомендувалося ізольовати і від німецького населення, і від інших іноземних робітників, а також від власних земляків-військовополонених, використовувати на виробництві тільки групами, а в сільському господарстві – тільки на великих підприємствах. Утримувати „східних робітників” належало в огорожених колючим дротом таборах під суворою охороною. Залишати табір їм дозволялося виключно для потреб виробництва, весь вільний час належало перебувати в таборі, і лише як винагорода, передбачалася можливість прогулянки в межах місцевої поліцейської дільниці. Обов’язковим було постійне носіння розпізнавального знака „OST” на верхньому одязі. Планувалося залучати до співпраці посередників із числа примусових робітників і табірних старост. Заборонялося задоволення духовних потреб²¹⁵.

Загальний указ для поліцейських установ був написаний зрозумілою для силових структур мовою. У кожному відділенні поліції необхідно було створити спеціальний „Відділ росіян”, який призначав на кожне підприємство з радянськими робітниками працівника гестапо – політичного уповноваженого з питань безпеки. Установлювався постійний нагляд та контроль за „східними робітниками”, а також система штрафних санкцій за трудові й політичні провини – аж до відправки на декілька тижнів до виправно-трудового табору (AEL). Більш серйозні порушення, такі як утечі, крадіжки чи саботаж, каралися направленням до концтабору, в окремих випадках – смертною карою. За незначні провини охоронний персонал міг дозволити собі „для подолання неминучого опору застосовувати фізичні покарання робітників”. За статеві стосунки з німцями росіянин мав бути повішений, за статеві стосунки з іншими іноземцями – направлявся до концтабору²¹⁶.

Такими ж дискримінаційними були розпорядження щодо остарбайтерів у галузі трудового й соціального законодав-

---

²¹⁵ Herbert U. Fremdarbeiter. – S. 181.

²¹⁶ Там само.– S. 181.

ства. За зразком трудового законодавства для польських примусових робітників оstarбайтери також юридично перебували поза німецьким трудовим правом. Ще в директиві Г. Герінга передбачалося цивільним робітникам із СРСР платити лише символічні „кишенькові” гроші. 20 січня 1942 р. був виданий законопроект „Про податок на оstarбайтерів” (Ostarbeitersteuer), творці якого виходили з того, що радянський робітник у принципі не може отримувати однакою зарплату з німецьким робітником, а сам він заслуговує не більше ніж 50 райхсмарок (RM) на місяць, з яких платиться податок на оstarбайтерів, а також оплачується харчування і проживання. У разі підвищення продуктивності праці та відповідно – основної заробітної плати радянського робітника, податок автоматично збільшувався, так що статок робітника не зростав, як би він старанно не працював. У. Герберт наводить такий приклад нарахування заробітної плати оstarбайтеру. Середньостатистичний радянський робітник за годину отримував 66 пфенігів, за 6 днів – 35 RM; з відрахуванням 20 RM податків та 10.50 RM за харчування й житло отримував він у підсумку 4.50 RM за тиждень. Робітник на відрядній системі оплати праці за той самий час заробляв 45 RM, проте отримував усього 4.30 RM, а робітник з найвищою продуктивністю праці з 50 RM зарплати також отримував тільки 4.55 RM²¹⁷. Подібне регулювання заробітної плати відповідало переконанням націонал-соціалістів: оstarбайтер „може мати лише кишенькові гроші” та повинен „обходитися підприємцю дуже дешево”. Їхня зарплата мала бути якомога меншою, бо „підвищувати низький рівень життя в радянських областях та купівельну спроможність оstarбайтерів в інтереси Райху не входило”²¹⁸.

Радянські робітники були також позбавлені й багатьох соціальних гарантій, які розповсюджувалися на німецьких та інших іноземних робітників, як от: право на відпустку, загальне соціальне страхування, страхування нещасного випадку, по

---

²¹⁷ Herbert U. Fremdarbeiter.– S. 199.

²¹⁸ Herbert U. Fremdarbeiter. – S. 200.

інвалідності тощо²¹⁹. Медичне обслуговування остарбайтерів здійснювалося через лікарняні каси. Згідно з інструкцією Міністерства праці від 4 березня 1942 р. внески до каси відраховували з зарплати робітника в розмірі 4 RM²²⁰. Гарантувалося надання мінімуму медичних послуг: лікарняний огляд (надання лікарської допомоги, допомоги зубного лікаря, у тому числі допомога вузького спеціаліста, допомога лікарськими препаратами й витратними матеріалами, такими як зеленка, бинти тощо); допомога в лікарні (курс лікування). Особливість такого медичного обслуговування полягала в тому, що саме керівник табору вирішував, чи потрібна робітникові медична допомога. Крім того, якщо лікування коштувало дорого й тривало довго, такого працівника рекомендувалося відправити назад на бірку праці й до Радянського Союзу.

Таким чином, на початку 1942 р. була законодавчо оформлена система примусової праці. Попри розуміння всіх економічних аргументів на користь застосування праці „росіян” у багатьох галузях економіки Німеччини, організація використання остарбайтерів підпорядковувалася принципам расової теорії та міркуванням щодо державної безпеки і розглядалася як виняток, як тимчасовий засіб на час війни.

Однак, із початком масового завезення до Райху остарбайтерів, нацистській адміністрації довелося вирішувати більш нагальні й прагматичні питання та вносити корективи до щойно підготовлених документів. Зокрема, надзвичайно гостро постала проблема харчування й оплати праці. Законодавчо позбавивши робітників зі східних окупованих територій політичних прав, особистої свободи, можливості самостійно заробляти на прожиток, нацистські керівники мусили перебрати на себе обов’язок стосовно забезпечення остарбайтерів прожитковим мінімумом: харчуванням, житлом, одягом тощо. Згідно з нормою, затвердженою у грудні 1941 р., радянські цивільні та військовополонені на день отримували продуктів,

---

²¹⁹ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 311, арк. 128-129.

²²⁰ Там само, арк. 57.

харчова цінність яких становила 2 540 калорій. Це, зрозуміло, прирікало їх на голодування. Тому вже 9 квітня 1942 р. було внесено деякі зміни до законопроекту від 20 лютого 1942 р., зокрема дещо збільшено норму харчування (менше м'яса, більше хліба)²²¹. Та ці наміри були фактично нівельовані зниженням норм харчування для німецького населення на початку квітня. Потужна пропагандистська кампанія, що передувала цьому заходу, пов'язувала проблему нестачі харчування з іноземцями, тому 17 квітня 1942 р. раціон радянських робітників було значно збіднено, щоб дистанція між нормами харчування німців та остарбайтерів продовжувала зберігатися і припинилися скарги на тяжке життя громадян Райху, спричинене раціоном харчування для іноземців. Як тільки в жовтні 1942 р. підвищився раціон для німців до попереднього рівня, указом РЕМ (Міністерства економіки) від 6 жовтня норми для радянських робітників також зросли на 10 відсотків, але в підсумку виявилось, що ці норми були все одно меншими, ніж до пониження на початку використання робочої сили із СРСР. До того ж норми харчування остарбайтерів від самого початку залишалися найнижчими, якщо порівнювати з будь-якою іншою категорією іноземних робітників у Німеччині, і були недостатніми, щоб підтримувати повноцінну життєдіяльність організму²²².

Упродовж 1942 р. були внесені зміни до законодавства про заробітну плату для остарбайтерів. Починаючи з 30 червня 1942 р., розмір платні тепер залежав від їх продуктивності й вираховувався за допомогою ступінчастої таблиці. За відповідний пункт була взята зарплата німецького робітника. Згідно із цією таблицею, найвища зарплата в остарбайтера могла бути 84 RM за тиждень²²³.

Навесні 1942 р. були внесені деякі зміни щодо пом'якшення режиму утримання остарбайтерів. 9 квітня 1942 р. було

---

²²¹ *Полян П.* Жертвы двух диктатур. – М., 2002. – С. 96

²²² *Herbert U.* Fremdarbeiter. – S. 199.

²²³ Там само.– S. 201.

відмінено обов'язкову огорожу з колючого дроту в трудових таборах, дозволено прогулянки за межами табору в певні години (групами, на чолі з німцем), вихід на роботу окремими групами й навіть індивідуально, відмінено заборону на трудову взаємодію з німецьким населенням, що відкривало шлях до використання „східних робітників” у сільському господарстві;²²⁴

Починаючи з липня 1942 р., нашим співвітчизникам офіційно дозволили листуватися з рідними, а 25 листопада були опубліковані спеціальні правила для листування оstarбайтерів²²⁵. Кожному робітникові можна було надсилати по дві кореспонденції на місяць виключно на поштових картках. Отримувати листи й посилки з дому дозволялося без обмежень.

Своєрідним підсумком законотворчості РСГА за 1942 р. стало спільне з поліцією розпорядження стосовно оstarбайтерів у серпні 1942 р. У ньому були закріплені послаблення деяких положень у сфері утримання чи праці, але значно посилювалися заходи безпеки та покарання оstarбайтерів – аж до смертної кари за незначні провини²²⁶. У положеннях про застосування цього розпорядження було вміщено обширну інструкцію, яка деталізувала завдання служби контролю й стеження за дотриманням заборон для оstarбайтерів користуватися громадським транспортом, відвідувати їдальні та кафе, користуватися або володіти велосипедом і фотоапаратом, виходити за межі табору, відвідувати спільно з німцями та „інородцями” церковні богослужіння.

До нагляду за іноземними робітниками, окрім поліції та служби безпеки, широко залучалися також кадри нацистської партії. Наприкінці серпня 1942 р. М. Борман видав розпорядження, згідно з яким члени нацистської партії повинні були організовувати спеціальну службу контролю. Основу її стано-

---

²²⁴ *Herbert U. Fremdarbeiter.* – S. 194.

²²⁵ ЦДАВО України, Ф.3676, оп. 4, спр. 311, арк. 131.

²²⁶ *Herbert U. Fremdarbeiter.* – S. 194.

вили члени земельних охоронних загонів, які були організовані 17 січня 1942 р., та „міська охорона”, створена в грудні цього ж року. Завданням цієї „Партійної охоронної служби”, яка набиралася з ветеранів СА, СС, колишніх фронтовиків і переважно з „надійних боєдатних чоловіків” полягало в тому, щоб „допомагати попереджати статеві стосунки або інші дружні стосунки між німцями та іноземцями”, слідкувати й персонально доповідати про поведінку й настрої іноземних робітників. Як розповідає У. Герберт, у кожному населеному пункті, від невеликого села до міста, призначено керівника низового партійного осередку – офіційного партійного „спостерігача”. Загалом, по всій Німеччині десятки тисяч членів партії пройшли навчання і спеціальний інструктаж для стеження за поляками та остарбайтерами. Гігантська система контролю дала свої результати – число скарг на порушення закону з боку іноземних робітників значно збільшилося.

До співпраці з охоронними органами залучалося все німецьке населення Райху. У згадуваному законопроекті РСГА від 20 лютого 1942 р. говорилося, що кожен німецький робітник повинен виконувати функції нагляду за іноземними робітниками на своєму підприємстві, що „він займає привілейоване становище і всупереч своїй спільній роботі повинен поводити себе як начальник та особа вища за посадою”²²⁷. У численних інструкціях неодноразово наголошувалося на необхідності так організувати виробничий процес, щоб не з’явилося підґрунтя для почуття солідарності між робітниками різних національностей. Отож, упродовж 1942 р. у нацистському законодавстві була сформована система правил, яка дозволяла ефективно використовувати працю радянських цивільних робітників без ухилення від принципових політичних позицій НСДАП.

Поразка німецької армії під Сталінградом внесла до законодавства „східних робітників” найбільш відчутні зміни. На нову ситуацію на східному фронті першим зреагувало відомство Г. Геббельса. З його ініціативи основну стратегічну кон-

---

²²⁷ Herbert U. Fremdarbeiter. – S. 181.

цепцію нацистської держави боротьби за „життєвий простір на Сході” змінила доктрина „Європа бореться проти більшовизму”. Для цієї боротьби необхідно було гуртувати всіх громадян європейських держав і, зокрема, „росіян”. Тепер нацистська пропаганда показувала радянських робітників не підступними більшовицькими шпигунами, а навпаки, пояснювала, що росіяни й більшовики – це не одне й те ж саме. Зміну політичної концепції підхопив Ф. Заукель, який у своєму маніфесті від 20 квітня 1943 р. заявив про обмеженість трудових ресурсів окупованих територій і наголосив на життєво важливій необхідності ефективного використання наявних у Райху іноземних робітників, для чого необхідно радикально покращити їхні умови проживання та праці, ліквідувати різницю між західними і східними робітниками²²⁸.

Для збільшення випуску військової продукції керівники підприємств та влада спрямовували всі свої зусилля на підвищення продуктивності праці робітників. У першу чергу малися на увазі поляки та остарбайтери, оскільки тут існувала величезна різниця між фактичною віддачею і потенціалом продуктивності. Для цього необхідно було вирішити переважно три завдання: а) використовувати робітника згідно з його кваліфікацією, а для цього організувати виробниче навчання для остарбайтерів; б) запровадити нове регулювання умов праці та проживання поляків і остарбайтерів; підняти його до рівня західноєвропейських робітників; в) відмінити або модифікувати дискримінаційні положення, насамперед ті, що стосуються нагрудного знака для поляків та остарбайтерів.

Розпорядження ГБА від 13 листопада 1943 р. санкціонувало самостійний вихід остарбайтерів за межі табору з дозволу керівництва²²⁹. А з 26 березня 1944 р. остарбайтери прирівнювалися в нарахуванні заробітної плати до польських робітників²³⁰. Тепер вони могли отримувати надбавки до зарплат та

---

²²⁸ ЦДАВО України, Ф. 3206, оп. 1, спр. 17, арк. 2–6.

²²⁹ Полян П. Жертвы двух диктатур. – С. 99.

²³⁰ Herbert U. Fremdarbeiter. – S. 310–311.

премії; платити соціальний податок, членські внески на соціальне страхування. Було заборонено тілесні покарання, спрощено порядок реєстрації шлюбу. 21 серпня 1944 р. вступило в силу нове регулювання положень щодо харчування оstarбайтерів, хоча й ці нові продовольчі норми для радянських робітників залишалися меншими за норми західних робітників²³¹.

Останні обмеження та особливі приписи стосовно оstarбайтерів були ліквідовані в грудні 1944 р. з ініціативи А. Власова. Він розробив наприкінці 1944 р. широкий перелік вимог покращення становища оstarбайтерів, які стосувалися: остаточного зрівняння становища оstarбайтерів з іншими іноземцями в харчуванні, розміщенні, оплаті праці, оподаткуванні й забезпеченні одягом, а також „заборони рукоприкладства та принизливого покарання (колективного тюремного ув'язнення, позбавлення хлібного раціону)”, відміни знака „OST”, організації представництва інтересів оstarбайтерів і різноманітні соціальні поліпшення.

В останні місяці війни, положення щодо соціального забезпечення робітників зі Сходу були переглянуті в багатьох пунктах і прирівняні до норм західних робітників, але відбулося це переважно на папері. Заяви про підвищення продуктивності й поліпшення становища східних робітників не мали значного впливу, а поступки були швидше, символічними: знаки для поляків та оstarбайтерів остаточно так і не зникли, вони були тільки модифіковані й продовжували існувати; спеціальна система покарання, відрахування із заробітної плати, мінімальний харчовий раціон продовжували зберігатися – статус західних робітників до кінця війни так і не був досягнутий. Рішучі нововведення провадилися завжди тільки безпосередньо у сфері організації виробничого процесу; усі органи влади були єдині, що підвищення продуктивності праці іноземних робітників було пріоритетним. Юридичні та політичні права іноземців, навпаки, зазнали несуттєвих змін. Таким чином, „східні робітники”, які становили найчисельнішу групу серед іноземних робітників у Райху,

---

²³¹ *Herbert U. Fremdarbeiter.* – S. 311.

як були із самого початку їх використання найбільш безправними, так і залишилися ними до кінця війни. А покращення їхнього становища відбувалося переважно під впливом зовнішніх факторів – ускладнення політичного становища Райху та успіхів союзних військ на фронтах Другої світової.

2. Сфери використання праці та її оплата

З моменту прибуття на територію Третього райху українські робітники потрапляли в лещата карально-наглядової системи, яка здійснювала розподіл новоприбулих за місцями роботи, їх фільтрацію, а в подальшому – контроль над їхньою працею, пересуваннями, дозвіллям і навіть статевим життям. До цієї системи входили табори праці, служба охорони на підприємствах, виправно-трудова та штрафні табори для порушників, спеціальні відділи в гестапо для розшуку втікачів тощо. Крім того, діяльність цих органів, про що вже говорилося попередньо, регламентувалася низкою інструкцій, наказів, розпоряджень, у яких були розписані всі аспекти життя іноземної цивільної робочої сили.

У той же час необхідно зазначити, що не скрізь умови життя і праці оstarбайтерів були однаковими. Шанси на виживання залежали значною мірою від того, де робітник працював: на державному виробництві, невеликій приватній фірмі чи в сільського господаря.

Приблизно третина радянських цивільних робітників та військовополонених, за даними ГБА на серпень 1944 р. (період, коли було зафіксовано найбільшу кількість іноземних робітників у Райху), працювали в сільському господарстві, 45% – у промисловості, 4% – у видобувній промисловості, ще 4% – на будівництві, до 12% – у сфері обслуговування²³². Іноземні робітники використовувалися не лише на великому виробництві, вони були скрізь – від сільської родини до невеликої слюсарної майстерні. У сім'ях німецьких городян також масово працювали оstarбайтери, оскільки служниця з України чи Ро-

---

²³² *Spoerer Mark. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945.* – Stuttgart, München. – S. 223.

сії обходилася значно дешевше для родини. Якщо порівняти ці дані із загальною статистикою використання праці іноземців у Райху, то чітко простежується специфіка щодо „східних робітників”. Восени 1944 р. приблизно 33% усіх зайнятих у німецькій економіці службовців і робітників становили іноземці, військовополонені та в’язні концтаборів. В окремих галузях частка іноземних робітників була ще більшою: 46% – у сільському господарстві, 36% – у видобувній промисловості, а на окремих підприємствах працювало до 80% іноземців²³³. За національним складом картина залучення іноземних робітників виглядала так: приблизно 40% сільськогосподарських робітників становили поляки, оstarбайтери – 30%, французи – 14%. Зате у видобувній промисловості майже дві третини іноземних робітників привезли з СРСР, причому 36% – це були радянські військовополонені, а не цивільні. Загалом „росіяни”, поляки та італійці становили понад 80% усіх іноземців у копальнях та шахтах. Так само оstarбайтерів було найбільше серед іноземних робітників у металургійній (52% проти 21% французів та 13% італійців), хімічній (36%) будівельній (23%) галузях промисловості та на транспорті (52%)²³⁴.

Безпосередньо становище нашого співвітчизника залежало певною мірою й від його фаху. Якщо розглянути поділ іноземних робітників за кваліфікацією, то оstarбайтери перебували на найнижчому щаблі. За даними про рівень професійної підготовки іноземних робітників на підприємстві Г. Круппа „Густавверке” в Ессені на листопад 1942 р., які наводить у своєму дослідженні У. Герберт²³⁵, кваліфікованих робітників серед французів було 39,5%, серед італійців та голландців – 23%, а серед оstarбайтерів – лише 5%. Тому й не дивно, що понад 60% оstarбайтерів-чоловіків та 50% жінок із СРСР працювали на підручних роботах, майже 40% проходили курси виробничого навчання, перш ніж почати працювати.

²³³ За даними на серпень 1944 р. *Herbert U. Fremdarbeiter.* – S. 314

²³⁴ Таблиці в додатках: *Herbert U. Fremdarbeiter.* – S. 314–315.

²³⁵ *Herbert U. Fremdarbeiter.* – S. 239.

Подібну тенденцію підтверджують і документи вітчизняних архівів. Анкети українців, які отримали трудові книжки на біржі праці в м. Бранденбург у 1944 р., дають можливість провести невеликий порівняльний аналіз українців-остарбайтерів, українців з Генерал-губернаторства й таких, хто в міжвоєнний час виїхав працювати до Франції²³⁶. Зі 108 анкет, представлених у справі 42 належали українцям із Франції, 35 – із Галичини, та 30 – з окупованих східних територій. На перший погляд впадає в очі надзвичайно юний вік українців-остарбайтерів (переважно 1922–1927 р. н.), половину з яких становили жінки, що працювали підсобницями (die Hilfsarbeiterin), тобто використовувались переважно на тяжких роботах, які не потребували кваліфікації. Галичани працювали як кваліфіковані робітники на промислових підприємствах, і як підсобники²³⁷. Українці з Франції були виключно 30–40-річними кваліфікованими промисловими робітниками, які в Бранденбурзі працювали на фірмі Адама Опеля.

Такий низький рівень кваліфікації східних робітників можна пояснити концентрацією більшості трудових ресурсів в аграрному секторі економіки СРСР, а також ще однією характерною відмінністю остарбайтерів від інших іноземних робітників – їхнім юним віком, який у середньому був 20–24 роки, третину східних робітників становили особи молодші 20 років, є також чимало свідчень про велику кількість дітей 13–14 років, яких позначали в списках робітників як „працездатних”²³⁸. Зрозуміло, що в такому віці людина не завжди може мати досвід професійної діяльності. Серед остарбайтерів спостерігався й найбільший відсоток жінок – 51%, що було зумовлено

---

²³⁶ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 127: „Анкеты на лиц, уроженцев Украины, работавших в 1943–1945 гг. в Германии и получивших трудовые книжки на бирже труда в г. Бранденбурге”.

²³⁷ Там само. – арк. 125–127.

²³⁸ ЦДАВО, України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 107, арк. 570. Також див.: Europa und der „Reichseinsatz”. – S. 7.

цілеспрямованою расистською політикою нацистських посадовців стосовно робочої сили із СРСР*.

Радянські робітники переважно використовувалися як підручна робоча сила на металургійних підприємствах, на фізично важкій та брудній роботі, а також на підприємствах переробної й машинобудівної промисловості. На думку У. Герберта, використання оstarбайтерів у німецькій економіці мало нагато більше значення для випуску оборонної продукції, ніж праця західних робітників. За спостереженнями німецького дослідника, типовим робочим місцем оstarбайтера був токарний чи фрезерувальний станок, де він працював один або під наглядом німецького робітника, чи інша робота, яка потребувала багато ручної праці.

Тривалість робочого дня оstarбайтера залежала від режиму роботи підприємства, у середньому від 8 до 12 годин на добу або від 48 до 60 годин на тиждень. Часто такий же режим був і в німецьких та інших іноземних робітників, особливо якщо робоче місце не було автономним, а входило до загального технологічного процесу підприємства.

Ефективність праці оstarбайтерів була предметом спеціальних досліджень, які проводили різні державні й громадські інституції нацистської Німеччини. На підприємствах Г. Круппаа регулярно здійснювалися перевірки продуктивності праці робітників різних груп іноземних робітників, оскільки концерн проводив активну вербувальну політику на окупованих Німеччиною територіях. За даними на листопад 1942 р., найвища продуктивність була в німецьких, французьких та італійських робітників, а також жінок-оstarбайтерок. Продуктивність праці чоловіків-оstarбайтерів була неоднаковою на різних підприємствах і коливалася в межах 46-84%²³⁹. У травні 1943 р. за підрахунками Інституту дослідження проблем

---

* Жінок серед усіх цивільних іноземних робітників у Райху (на серпень 1944 р.) було 33%, майже 87 відсотків робітниць були депортовані зі Східної Європи (*Herbert U. Fremdarbeiter*. – S. 315–316).

²³⁹ *Herbert U. Fremdarbeiter*. – S. 240–241.

праці ДАФ продуктивність праці остарбайтерів через рік після прибуття до Німеччини в робочій групі із часово-підрядною оплатою праці становила 80%, а індивідуальною – майже 70%, якщо порівнювати з продуктивністю німецького робітника²⁴⁰. Такі ж дослідження Імперської економічної палати навесні 1944 р. продемонстрували ще вищі показники продуктивності праці остарбайтерів у порівнянні з продуктивністю німецьких робітників: 60-80% у чоловіків та до 90-100% у жінок²⁴¹.

Причина такого високого показника продуктивності праці остарбайтерок полягає в тому, що підрахунки проводилися відносно продуктивності праці німецьких робітниць, а вона набагато нижча за продуктивність робітників німців. Використання праці жінок-німкенів на виробництві відповідно до німецького соціального законодавства та націонал-соціалістичної ідеології мало великі обмеження. Приміром, існувала заборона на роботу німецьких жінок у нічну зміну, відрядну систему оплати праці, використання їхньої праці на шкідливих виробництвах (із підвищеним рівнем шуму, виділення пилу тощо.). Для остарбайтерок цих заборон не існувало, тому промисловці охоче заміняли німкенів-робітниць на дівчат із Радянського Союзу.

Від професії робітника (на одному й тому ж підприємстві) залежали умови, в яких він працював, тривалість його робочого дня, і нарахування заробітної плати. Різниця між зарплатою кваліфікованого робітника та підсобника була очевидною навіть у випадку з остарбайтером. У. Герберт наводить у своєму дослідженні приклади нарахування зарплати для робітників одного з підприємств Г. Круппа на початку 1943 року²⁴². Радянському кваліфікованому робітникові Серякову нарахували за місяць 118,20 RM, підсобному робітникові Дехтіярову – тільки 66,10 RM; брутто-зарплата німецького кваліфікованого робітника становила 378,40 RM, а німецького підсо-

---

²⁴⁰ *Herbert U. Fremdarbeiter.* – S. 306.

²⁴¹ *Полян П. Жертвы двух диктатур.* – С. 283.

²⁴² *Herbert U. Fremdarbeiter.* – S. 241.

бного робітника – 181,80 RM. Середньостатистичні зарплати на підприємствах Г. Круппа за місяць становили: для німецького робітника – 180 RM, для західного робітника – 165,25 RM (91%), для остарбайтера – 73,25 RM (41%), а для остарбайтерки зарплата була ще меншою – 66,75 RM (37%). Така величезна різниця, як уже зазначалося вище, була законодавчо закріплена керівництвом Райху ще до початку працевикористання робітників із СРСР. Відміна дискримінаційного податку на остарбайтерів у червні 1942 р. була врівноважена прив'язкою нарахування зарплати радянським робітникам до їхньої продуктивності праці. „Остарбайтеру нараховується зарплата відповідно до спеціальності на виробничій дільниці підприємства, де він працює. У випадку, якщо продуктивність остарбайтера нижча за продуктивність німецького робітника, слід робити відповідні зменшення. Наприклад: зарплата за годину одного німецького робітника становить 71,5 пфеніга, за тиждень із 48 годинами робочого часу – 34,32 RM. Продуктивність праці остарбайтерів по відношенню до німецького робітника становила лише 50%, отже заробіток остарбайтера за тиждень – 50% від 34,32 – 17,16 RM”²⁴³. Але реально наші співвітчизники отримували на руки ще менше грошей. Остарбайтерка з підприємства Г. Круппа зі своїх 66,75 RM мусила платити ще 45 RM за харчування та житло, придбання робочого одягу, транспортні витрати, так що в підсумку вона отримувала лише 10 RM на місяць²⁴⁴.

Організація працевикористання іноземних робітників у сільському господарстві мала свої особливості, пов'язані в першу чергу зі специфікою сільськогосподарського виробництва. Переважно це була інтенсивна й важка фізична праця, яка не мала чітких обмежень тривалості робочого дня й коливалася залежно від сезону. Як правило, німецькі робітники отримували свою зарплату натурою. Існувала також складна система перерахунків, яка приблизно відповідала таблицям заробітної

²⁴³ ЦДАВО України, Ф. 3673, оп. 4, спр. 311, арк. 95–96.

²⁴⁴ *Herbert U. Fremdarbeiter.* – S. 242.

плати в промисловості²⁴⁵. Тому повідомлень про зарплату оstarбайтерів – сільськогосподарських робітників не доводилося зустрічати, вважалося, що вони за свою працю отримують харчі й житло. Правда, згодом господарі стали видавати своїм робітникам кишенькові гроші, розмір яких кожен визначав сам. Харчування та матеріальне забезпечення наймитів повністю покладалося на господаря. У невеликих фермерських господарствах оstarбайтерів те, що й господарі. У крупних землевласників для робітників готували окремо. Не існувало такого чіткого поділу між умовами праці німецького, французького робітника чи оstarбайтера, часто доводилося зустрічати свідчення очевидців, що господар працював нарівні зі своїм наймитом-іноземцем (якщо господарство невелике). Вільний час, як правило, надавався раз у тиждень, у неділю, від 3 до 6 годин. У перших розпорядженнях про оstarбайтерів на початку 1942 р. радянських робітників дозволялося використовувати тільки у великих сільськогосподарських маєтках і невеликими групами до 20 осіб, селити їх рекомендували в окремих таборах. Із квітня 1942 р. під тиском загальноекономічних обставин було дозволено використовувати оstarбайтерів індивідуально в родинях німецьких фермерів²⁴⁶. Із цього часу законотворчість нацистських керівників у галузі сільського господарства зосереджувалася на регулюванні й контролі взаємовідносин між господарем-німцем та наймитом-оstarбайтером. Тісний контакт із працедавцем давав можливість або зав'язати більш дружні стосунки, що також позитивно впливало на умови праці, утримання й загальну атмосферу проживання оstarбайтера, або зазнавати більш жорсткого персоналізованого визиску.

Окрему групу становили оstarбайтерки, які працювали прислугою в німецьких приватних будинках. Переважно вони

---

²⁴⁵ *Herbert U. Fremdarbeiter.* – S. 202.

²⁴⁶ *Lehmann J. Zwangsarbeiter in der deutschen Landwirtschaft 1939 bis 1945 // Europa und der "Reichseinsatz": ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945 / Ulrich Herbert (Hg.).* – Essen, 1991. – S. 126–138.

почали прибувати в німецькі родини навесні 1942 р. і до серпня 1944 р. їх кількість сягнула приблизно 33 тис.²⁴⁷. У рекомендаціях керівникам вербувальних комісій в Україні щодо набору робітниць до Німеччини говорилося, що вони повинні бути міцними, віком від 15 до 35 років та зовнішньо схожими на німців. Домашню робітницю-остарбайтерку могли надати німецькій родині, якщо вона мала багато дітей і була політично благонадійною. Робота радянських робітниць в основному мала зводитися до виконання найбільш важких, неprestижних функцій, а ще вони ні в якому разі не повинні були долучатися до виховання дітей. Остарбайтерки, як правило, отримували таке ж харчування, як і німці, їхня праця повинна була належно оплачуватися. Офіційний робочий день тривав із 6-ї до 21-ї години; раз на тиждень вони могли мати спочатку три, пізніше – 6 годин вільного часу й виходити за межі будинку. Традиційно вважається, що більшість хатніх робітниць вступаючи в контакт із німецькою родиною, мали можливість знайти там співчуття й допомогу, розвинути цілком дружні стосунки. З іншого боку, доводилося часто чути від очевидців, що становище служниці видавалося їм більш тяжким і морально, й фізично, ніж необхідність зносити безособовий визиск на великому виробництві.

Таким чином, остарбайтери в Третьюму райху використовувались переважно на виробництвах, де потребувалася тяжка некваліфікована праця. Можна з упевненістю припустити, що кваліфікаційні навички конкретного радянського робітника, його фізичні можливості, зумовлені віком та статтю, не завжди враховувалися. При цьому, умови праці остарбайтера були найгіршими, а його заробітна плата – найменшою, якщо порівнювати з іншими іноземними цивільними робітниками, й такою, що робітники не могли самостійно забезпечити собі елементарні умови проживання в Німеччині.

---

²⁴⁷ *Spoerer Mark. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. – S. 120*

3. Соціально-побутові умови

Відповідальність за утримання й харчування остарбайтерів-сільськогосподарських робітників та хатніх робітниць покладалася безпосередньо на їх господарів, а здійснювали нагляд за дотриманням роботодавцями встановлених правил через арбайтзамти (установи праці) німецька організація “Державна установа харчування” або Міністерство харчування, де існували відділи для представників кожної нації. Оскільки, як правило, цивільні робітники жили в родині свого господаря й харчувалися разом із ним, детально зупинятися на розмаїтті ситуацій, у які потрапляли остарбайтери в сільському господарстві в цьому випадку немає потреби. Натомість зосередимо увагу на соціально-побутових умовах примусових робітників у промисловості.

Як уже зазначалося попередньо, дві третини остарбайтерів працювали в промисловості та у сфері обслуговування. Організація утримання цих іноземних робітників покладалася на Німецький трудовий фронт (ДАФ). До компетенції ДАФ входили питання організації утримання, забезпечення санітарно-гігієнічних норм, харчування, проведення вільного часу, листування остарбайтерів і задоволення різних поточних нагальних потреб. Питання безпеки й покарання цивільних робітників належало до компетенції поліції та служби безпеки.

Основним місцем проживання остарбайтерів-промислових робітників став табір. За влучним висловом У. Герберта, по всій Німеччині постав справжній табірний космос: у кожній місцевості – як у великому місті, так і в селі – був табір іноземців. Тільки в Берліні дислокувалося приблизно 400 трудових таборів, а по всій Німеччині їх нараховувалось 30 000²⁴⁸.

---

²⁴⁸ Europa und der "Reichseinsatz". – S. 12.

Німецький дослідник М. Шперер саме з масовим прибуттям остарбайтерів пов'язує появу обширної системи трудових таборів у Райху²⁴⁹. До початку 1942 р. тут працювало 2,1 млн цивільних іноземних робітників. Більшість із них були поляками, дві третини яких працювали в сільському господарстві, де умовами їх утримання опікувалися німецькі фермери. Інші категорії іноземців (бельгійці, фламандці, данці) на той час переважно прибували в Німеччину добровільно й наймали квартири або проживали в дешевих готелях та гуртожитках. Тільки незначна частина цивільних робітників і, звичайно, військовополонених мешкали в спеціально збудованих таборах під охороною.

Проживання в таборах під охороною було головною умовою працевикористання остарбайтерів, ухваленою вищим керівництвом Райху. Табір для остарбайтерів мав вигляд огороженої, найчастіше колючим дротом, території, на якій були розташовані тимчасові житла-баракки (*baracken*), а також різні допоміжні приміщення: кухня, вахта, лазарет, їдальня, приміщення для вмивання, туалети тощо. Бараками слугували здебільшого великі одноповерхові приміщення, побудовані, як правило, з дерева й поділені на окремі кімнати. В інструкції, яку надіслали в 1943 р. з ДАФ керівництву берлінського підприємства „Хюттенверке Кайзер А. Г.”²⁵⁰, описано два стандартних типи бараків: RAD RL IV та RLM 501/34. Тип RAD RL IV був розрахований на цивільних робітників і військовополонених, в одній кімнаті якого могло проживати 18 цивільних робітників або 36 радянських військовополонених (відразу чітко видно їх дискримінаційне становище). Тип RLM 501/34 був розроблений для жінок-робітниць, і в одній кімнаті такого бараку могло проживати 12 осіб. Загалом таких кімнат у бараку налічувалося від десяти до двадцяти. Згідно із цією інструкцією у кожній кімнаті з меблів окрім двоповерхових ліжок (а для військовополонених триповерхових), повинні бути стіл,

---

²⁴⁹ *Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. – S. 116.*

²⁵⁰ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 311.

табуретки або стільці (для військовополонених – лави). Постіль складалася із солом'яного матраца, подушки й двох простирадл. На практиці, зрозуміло, розроблених у даній інструкції рекомендацій не завжди дотримувалися. Ось розповідь однієї українки про умови життя в бараку в листі додому: „У бараку дуже тісно й холодно, не топиться, ще добре не налагоджено, бо тільки 10/X – в його перейшли. В бараку живе 124 дівчини. Спимо на триповерхових дерев'яних і дуже низеньких койках... такі койки, що вночі дівчата падають на піл, як з дуба жолудь. Хлопці тоже з нами, тільки через стінку. Дві кімнати відвели на столову, дві – вмиватись і прати. [...] Живеться весело й культурно, як ніколи. І в бараку радіо грає без кінця, і в столовій. А хлопці через стіну кричать та говорять, як у рупор передають. Як ляжеш спати, то коли б три дні не спав – то не заснеш, поки трохи не стихнуть. Приставте собі, коли в одне приміщення зігнати 180 чоловік, яке може бути добро. Та ще й тісно, що ніде повернутись, як бджоли у вулі, так і ми у цьому бараку. Нема де сісти, як хоч – то лягай на койці, бо як станеш – то під боки штовхають, як у череді за мануфактурую”²⁵¹.

Організація проживання робітників у таборах підлягала суворому контролю та регламентації. За інструкціями, розробленими ДАФ для керівника табору остарбайтерів, спробуємо реконструювати загальну картину табірної життя для українських робітників²⁵². Основні організаційні заходи управління й дотримання табірної режиму покладалися на керівника табору, який здійснював їх через табірний персонал (заступники, секретар, лікар, кухар тощо), охорону, перекладачів та старших по табору, бараку й кімнаті. Старші по табору, бараку та кімнаті призначалися начальником табору із числа примусових робітників (бажано німецькомовних). Одним зі способів

---

²⁵¹ „...То була неволя“: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 533–534.

²⁵² ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 311, арк. 130–136. Для аналізу ми маємо три Інструкції за 1942 р.: „Anweise Nr.1,2,3/ 1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager”.

управління табором вважалося неухильне дотримання розпорядку, який, судячи з інструкції, централізовано друкувався як єдиний зразок для всіх таборів у видавництві ДАФ трьома мовами (німецькою, українською та російською). У розпорядку чітко визначалися години ранкового туалету, видачі їжі, палива, пошти, відходу до сну. Відбій у літній час установлювався не пізніше ніж о 22.30, а в зимовий – не пізніше 21.30. Цей надрукований табірний розпорядок повинен бути в кожній кімнаті та на дошці оголошень табору. Саме через загальні щоденні зібрання всіх мешканців табору (апелі) й повідомлення на дошці оголошень керівнику табору рекомендувалося інформувати про нові розпорядження, вирішувати різні організаційні моменти тощо. В інструкції визначалася й мета діяльності керівника табору остарбайтерів: це – „підтримання в них здатності та бажання продуктивно працювати”. Одним із засобів досягнення цієї мети вважалося „встановлення абсолютної дисципліни та виконання робітниками трудового обов’язку”. Щоб керівники таборів не перестаралися, їм рекомендувалося не розглядати остарбайтерів як „об’єкт експлуатації й не доводити керівництво до неконтрольованого свавілля”²⁵³. Саме те, що в наступних числах інструкції все більше уваги приділялося питанню ставлення до остарбайтерів із боку керівників таборів, дає підстави вважати: знуцання над примусовими робітниками стало повсякденною нормою. Зауваження набували загальних форм на зразок висловів Ф. Заукеля: „Робітники повинні отримати тут коректне та, безумовно, справедливе ставлення. Необхідно повсякчас слідкувати, щоб обмеження та жорстокість військового часу не ускладнювало їхнього проживання та праці в Німеччині чи примушувало незаслужено страждати”²⁵⁴. Пізніше звучали вже заклики на кшталт „по-

---

²⁵³ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 311, арк. 134. „Anweise Nr.1/ 1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager”

²⁵⁴ Там само, арк. 130. „Anweise Nr.2/ 1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager”

биття та інші тілесні покарання потрібно облишити”²⁵⁵, які свідчать про стиль управління таборами і поширені методи підтримання в остарбайтерах „здатності та бажання продуктивно працювати”. В інструкціях також містилося декілька абзаців, які стосувалися прав східних робітників. Їм дозволялося через перекладача, старших по табору й старших бараків та кімнат висловлювати побажання і скарги, які „безумовно, мусять бути обґрунтованими і в межах можливого задоволені”²⁵⁶. Знову ж таки, подальші роз’яснення керівнику табору для остарбайтерів засвідчують, яким чином найчастіше задовольнялися ці скарги. „Претензії, які висувають остарбайтери через харчування, житло, зарплату й т. ін., потрібно вирішувати не через покарання”²⁵⁷.

Поряд із дотриманням дисципліни основні завдання керівника табору остарбайтерів полягали також у забезпеченні робітників продуктами харчування, одягом, турботі про охорону їхнього здоров’я, організації вільного часу та поштового листування.

„Остарбайтери надзвичайно багато їдять”²⁵⁸, – так однозначно пояснювали чиновники ДАФ проблеми з постачанням необхідної їжі для остарбайтерів. „Харчування остарбайтерів здійснюється на основі встановлених норм постачання цієї категорії робітників”, тому обов’язком керівника табору було стежити за раціональним використанням продуктів харчування, дотриманням норм видачі продуктів, організацією приготування їжі на кухні, підбором допоміжних працівників із числа мешканців табору. У будь-якій країні, яка веде війну, гостро постає проблема харчування населення, яка здебільшого

---

²⁵⁵ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 311, арк. 132: „Anweise Nr. 3/1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager”.

²⁵⁶ Там само, арк. 134: „Anweise Nr.1/ 1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager”.

²⁵⁷ Там само, арк. 130 зв.: „Anweise Nr.2/ 1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager”.

²⁵⁸ Там само, арк. 132 зв.: „Anweise Nr.3/ 1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager”.

вирішується шляхом нормованого постачання продуктів. Не стала винятком і нацистська Німеччина, якій довелося забезпечувати продуктами харчування армію, цивільне населення, а також мільйони іноземних робітників, примусово доставлених у Райх. Як уже зазначалося, нацистський режим у своєрідний спосіб вирішував цю проблему, розподіляючи норми продуктового постачання за національним, тобто расовим, принципом. В оstarбайтерів та радянських військовополонених був найбільшій продуктивний раціон, якщо порівнювати з іншими іноземними робітниками. Згідно з нормою, затвердженою в грудні 1941 р., вони на день повинні отримувати харчування на 2 540 калорій. У квітні 1942 р. ця щоденна норма знизилася до 2 070 калорій на день, але коли на початку жовтня вона піднялася до 2 283 калорій (для робітників видобувної промисловості ця норма була вищою), однак залишалася найнижчою серед інших категорій іноземців. Лише влітку 1944 р. офіційно були прирівняні харчові норми західних і східних робітників, а в жовтні їх підняли до норм харчування німецького населення²⁵⁹. Тижневий раціон оstarбайтера, наприклад у 1943 р., повинен був складатися з 200 г м'яса, 130 г жирів (маргарину) та 2750 г хліба²⁶⁰. Якщо виходити не з абстрактних калорій та грамів, а реальних продуктів і страв, які отримували робітники, то картина буде ще більш невтішною. На практиці раціон оstarбайтерів був дуже скупий і одноманітний майже впродовж усього часу перебування в Німеччині. Ще до початку працевикористання військовополонених та цивільних робітників із СРСР у листопаді 1941 р. Г. Герінг називав „котів і коней” джерелом харчування для радянських робітників²⁶¹. За численними джерелами та спогадами очевидців щоденне меню для східних робітників приблизно складалося: з ерзац-кави та шматка хліба від 250 г до 400 г (ранком, а іноді ще й увечері)

---

²⁵⁹ *Herbert U. Fremdarbeiter.* – S. 199; *Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz.* – S. 125–126. *Полян П. Жертвы двух диктатур.* – С. 250.

²⁶⁰ *Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz.* – S. 125.

²⁶¹ Німецько-фашистський окупаційний режим. – С. 51.

та літра „баланди із брюкви”, яку навіть дуже голодній людині важко було їсти. До цього раціону раз на тиждень додавався шматочок маргарину (10-20 г), ковбаси (до 100 г), цукру або сахарину (50-75 г)²⁶². Як бачимо, з такими харчами дуже складно було підтримувати в оstarбайтерів „здатність та бажання продуктивно працювати”. Мізерна заробітна плата, обмеження особистої свободи оstarбайтерів, заборона відвідувати кафе і магазини, карткова система майже на всі продукти харчування просто прирікали східних робітників на голодування, особливо на початку 1942 р. Пізніше навіть цілком легальні спроби робітників поповнити свій мізерний раціон також каралися як незаконні дії. Серед документації берлінського табору Фалькензеє зберігається повідомлення з кримінальної поліції (1943 р.) про затримання українських робітників, бо один із них виміняв у німця за тютюн буханку хліба, а другий купив хліб за 20 марок у французького робітника²⁶³. У травні 1944 р. семеро робітників були оштрафовані за те, що у вихідний день поїхали в Берлін і купили продукти харчування²⁶⁴. Навіть такий поширений серед постійно голодних та нужденних наших співвітчизників підріток у німецьких громадян також кваліфікувався адміністрацією цього табору як незаконний. У персональній справі оstarбайтера Гнускіна І. знаходимо такий запис: “Як уже неодноразово впродовж останнього часу повідомлялося, що оstarбайтери таємно працюють у вихідний день у приватних німців. І знову стався новий випадок цього. В оstarбайтера № 471 Гнускіна Івана знаходилася записка, яка свідчила про його роботу. “Гнускін Іван, оstarбайтер, сьогодні для мене працював із 7.30 до 4.30 годин. Марта Альберг”²⁶⁵. Імовірно німецька господиня хотіла допомогти своєму помічникові, пояснити причину його відсутності в таборі, а вишло

---

²⁶² *Полян П.* Жертвы двух диктатур. – С. 251.

²⁶³ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 78, арк. 43.

²⁶⁴ Там само, спр. 107, арк. 356.

²⁶⁵ Там само, спр. 110, арк. 36.

навпаки – Івана вкотре оштрафували на 10 марок за порушення режиму трудового табору.

В інструкціях ДАФ²⁶⁶ керівникам таборів для остарбайтерів серед способів вирішення проблеми харчування рекомендувалося займатися пошуком додаткових продуктів із місцевих фондів, заготовляти овочі на зиму, стежити за їхнім зберіганням, посилювати контроль за споживанням продуктів харчування та приготуванням їжі. У великих таборах керівники підприємств організовували спеціальні крамниці, де робітники могли купити лимонад, пиво, соевий шоколад, овочі, іноді хліб тощо. Але проблема голоду залишалася актуальною для остарбайтерів до кінця війни.

Поряд із постійним голодом та незручностями табірної життя ще одним джерелом додаткових страждань остарбайтерів стала нестача одягу і взуття. У роки війни в Німеччині було введено картки на придбання текстильних товарів. Іноземці із західноєвропейських країн, які працювали в Райху, спочатку не мали права отримувати картки на одяг (*Bezugsscheine für Kleidung*), тільки через декілька місяців їм дозволялося купити засоби для шиття, а через рік – отримати картки на одяг (*Reichkleidekarte*) такі ж, як і в німців. Етнічним полякам із жовтня 1941 р. видавали окремі „картки для поляків” (*Spinnstoffkarte für Polen*). Організація використання праці робітників із СРСР у Німеччині не передбачала забезпечення їх одягом, тому з початком масового прибуття із квітня 1942 р. до Райху остарбайтерів надзвичайно гостро постала проблема забезпечення сотень тисяч нових робітників насамперед спецодягом. У вербувальних оголошеннях, звичайно, рекомендувалося робітникам брати із собою в Німеччину змінний одяг, взуття, зимові речі. Але, по-перше, вербувальні комісії більше турбувалися про набір установленої кількості робітників, а не переобтяжували себе такими „дрібницями”, як спорядження робітника, по-друге, рівень життя більшості населення Украї-

---

²⁶⁶ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп.4, спр. 311, арк. 130–136. „Anweise Nr.1,2,3/ 1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager”.

ни не дозволяв належним чином спорядити всім необхідним робітника. Обставини, за яких була доставлена значна частина остарбайтерів – під час облав, у супроводі поліції, – просто виключали можливість елементарно зібрати речі в дорогу. Тому робітники з окупованих територій СРСР прибували на місце часто без будь-яких речей. Більшість остарбайтерів мали єдиний комплект одягу, у якому ходили на роботу й у вільний час, що прискорювало його зношуваність. Вигляд нужденних і обідраних остарбайтерів став звичним явищем на вулицях німецьких міст. „Це нам було дуже добре, що ми ходили на роботу і з роботи темно, бо ніхто не бачив, у чому одіті і взуті. А зараз ідемо з роботи, то видно, що ми старці, порівнюючи з німцями”, – так оцінювала своє становище Г. Грищенко в листі додому²⁶⁷.

Нестача одягу була настільки великою, що подальші заходи так і не змогли ліквідувати цей дефіцит. У квітні 1942 р. почали виготовляти талони на одяг для остарбайтерів, але вони не давали можливості робітникам купувати додаткові предмети гардероба, а тільки отримати нову річ взамін зношеної. Наприкінці 1942 р. підприємства текстильної промисловості розпочали випуск нової продукції – робочий одяг спеціально для остарбайтерів. Справа була організована так, що навіть у вільний час робітники ходили одягнені ніби на роботу і довго не мали права вимагати додаткових речей. Поряд із проблемою верхнього одягу та білизни постала необхідність виготовляти для остарбайтерів і взуття. Для цього відмовилися використовувати дефіцитну шкіру та гуму, а найбільшого поширення набули гольцшуги (Holzschuhe) або „колодки”, „дерев’яшки”, „кломпи” як їх ще називали остарбайтери. Це взуття або повністю виготовлялося з дерева, або лише підошва була дерев’яною. Така підошва зовсім не гнулася, що робило подібне взуття дуже незручним. Більшість остарбайтерів голь-

---

²⁶⁷ Пастушенко Т. Листи як джерело вивчення проблеми українських “остарбайтерів” періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 6. – К., 2002. – С. 70–76.

цшугами просто травмували собі ноги, коли їм доводилося здійснювати великі кількакілометрові переходи – на завод і назад у табір, завдавали шкоди своєму здоров'ю.

„На ноги дали деревянные колодки, выстроганные в форме галоши из цельного куска дерева”, – пише у своїх спогадах киянка Майя С-ко²⁶⁸. – На ноге, при ходьбе сразу появились водянки, которые за ночь не успевали затянуться и, в последствии всегда была заполнены не "водой", а кровью. Со временем на подъеме ступни образовались костные наросты, которые не сходили более десяти послевоенных лет. К слову, дерево при хождении по цементу, асфальте, брусчатке быстро стиралось на пятках, так что в дождь и в снег ходили мы голыми пятками по земле и снегу. Ноги, естественно, были без чулок, без носков. Только со временем нашла какие-то тряпки и заматывала ими, как портянками, ноги”.

Щоб придбати як взуття, так і одяг для остарбайтерів, підприємства повинні були подавати заявки до відповідних господарських установ, а потім видавати його робітникам, врахувавши із зарплати собівартість. В архівах збереглися також зразки листів українських робітників додому з проханням надіслати зимові речі, взуття, які вони писали на вимогу керівництва таборів і підприємств. Був розроблений спеціальний бланк листа-прохання українською та російською мовами, у який остарбайтеру достатньо було вписати лише своє прізвище. Крім того, в інструкціях ДАФ придбання одягу та взуття рекомендувалося здійснювати „тільки в тих випадках, коли його догляду та збереженню надавалося велике значення”²⁶⁹. Для цього керівники таборів повинні були на апелях регулярно проводити огляд зовнішнього вигляду табірних мешканців, обладнувати спеціальні кімнати для ремонту й пошиття одягу і взуття, а необхідні матеріали замовляти через централізовані господарські установи тощо. На практиці, коли для остарбай-

---

²⁶⁸ „...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 282.

²⁶⁹ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр.311, арк. 134 зв. „Anweise Nr. 2/ 1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager”.

терів було проблемою роздобути голку та нитки (без картки не можна було купити й цього), інші предмети для ремонту одягу, засоби для миття, коли не завжди були обладнані приміщення для прання, у багатьох випадках подібні оглядини ставали приводом для чергових покарань. Ситуація з одягом нерідко була настільки катастрофічною, що доходило до парадоксів. Уже згадувана Майя С-ко під час розчищення вулиць після бомбардування зі здивуванням помітила, що бранки концтабору були краще одягнені ніж вони, остарбайтерки: „Одеты они были довольно пристойно – в серых просторных длинных платьях с рукавами, подпоясанные. Причем в мелкую полосочку, слегка оживляющую их платья. Очень чистые, не мятые, не рваные. Нам показалось это просто роскошью”²⁷⁰.

Нестача одягу для остарбайтерів поєднувалася з дефіцитом найнеобхідніших предметів індивідуальної гігієни (рушники, мило), чистої постільної білизни. Усе це в комплексі ускладнювало підтримання належного санітарно-гігієнічного стану в таборах і приводило до неминучого враження бараків паразитами й шкідниками. Леонід Б-ко так коротко описав санітарну ситуацію у великому загальному таборі м. Ельс: „Через кожні 10 днів нас водили в баню, де ми милися, а наша одяга вішалася на залізні візки і її прожарювали так, що всі воші зварювалися. Після бані дня три воші нас не турбували, потім все починалося знову. А клопи, так ті ночами не давали спокою, і з ними ніхто не боровся”²⁷¹.

Більшість остарбайтерів та радянських військовоположених були дуже виснажені, занедбані й обідрані. Весь їхній вигляд ніби підтверджував забобони нацистської пропаганди про радянських робітників, і спонукав німецьке населення до відповідного ставлення. „Російська свиня” – один із багатьох німецьких висловів, які остарбайтери й сьогодні добре пам’ятають. Причиною такого становища було місце, яке відводили радянським робітникам у расовій градації іноземців,

---

²⁷⁰ „...То була неволя”: Спогади і листи остарбайтерів. – С. 310.

²⁷¹ Там само. – С. 350.

згідно з якою й підганяли ступінь їх обслуговування, такий собі самоздійснюваний прогноз (self-fulfilling prophecy). М. Шперер наводить „Розпорядження імперського майстра перукарень щодо регулювання ставлення до поляків та остарбайтерів у перукарнях” (1943 р.) як показовий приклад регламентації й щоденного расизму²⁷². Відповідно до цього розпорядження поляки та остарбайтери не мали права на обслуговування в приміщенні перукарні. Тільки якщо не було можливості організувати кімнату-перукарню в таборі, їм могли надати послуги в приміщенні перукарні, але з дозволу перукарки, дільничного керівника НСДАП та поліції. Не дивно, що через декілька тижнів життя в таборах „слов’янські унтерменші” набували фактично такого само вигляду, як їх зображала нацистська пропаганда.

Погані умови проживання, недостатнє харчування, тяжка праця призводили до того, що серед остарбайтерів спостерігався найбільший відсоток травматизму та смертності від інфекційних хвороб і виснаження.

За даними статистики, середньомісячна смертність серед остарбайтерів у 1943 р. сягала 1210 осіб за місяць²⁷³. П. Полян припускає, що це був найбільш спокійний стосовно цього рік, оскільки в 1942 р. і 1944–1945 рр. смертність мала бути вищою – через епідемії та погане харчування в 1942 р. і через бомбардування в 1944–1945 рр. Найбільше остарбайтерів помирало від туберкульозу (від 23 до 40% у 1943 р.). Наступною причиною смерті була загальна серцево-судинна недостатність та виснаження (31% у березні 1943 р.). Від 6 до 12 % остарбайтерів помирало від сухот, від 4 до 7% – гинули від виробничих травм, від 2 до 4% – через захворювання на тиф²⁷⁴.

Усі іноземні цивільні робітники в Райху мали право на обов’язкове соціальне страхування й формально користувалися послугами лікарняної каси. Остарбайтери були виключені із

---

²⁷² *Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz.* – S. 138.

²⁷³ *Полян П. Жертвы двух диктатур.* – С. 258.

²⁷⁴ Там само. – С. 257.

цього положення про загальноімперське страхування й могли розраховувати лише на медичну допомогу в разі хвороби. Таких гарантій, як страхування у зв'язку з нещасним випадком, по інвалідності, оплачуваної відпустки тощо вони не мали²⁷⁵. Тільки у квітні 1944 р. радянські робітники отримали право обов'язкового соціального страхування, а в березні 1945 р. їх формально зрівняли в правах з іншими цивільними іноземними робітниками. Медичне обслуговування остарбайтерів здійснювалося через оплату послуг лікарняною касою. Згідно з інструкцією Міністерства праці від 4 березня 1942 р. внески до каси відраховували із зарплати робітника в розмірі 4 RM²⁷⁶. Гарантувалося надання мінімуму медичних послуг: лікарняний огляд (у тому числі послуги зубного лікаря, допомога спеціаліста вузького профілю, допомога найпростішими лікарськими препаратами таким як зеленка, бинти та ін.); допомога в лікарні (стаціонарний курс лікування). Наприклад, з повідомлення лікарні передмістя Берліна – Шпандау (1944 р.) для подружжя остарбайтерів Косяченків Григорія та Катерини, які працювали на машинобудівному заводі „Демаг”, про вартість лікування їх дитини можна дізнатися, як функціонувала лікарняна каса в конкретному випадку²⁷⁷. Курс лікування їхнього сина коштував 5.20 RM за добу й тривав 81 день. Лікарняна каса заплатила по 3.50 RM за день лікування, а решту – 1.70 RM, тобто 137.70 RM, мали вирахувати із зарплати цих остарбайтерів упродовж 3–4-х місяців.

Особливість медичного обслуговування для остарбайтерів полягала в тому, що керівник табору вирішував, чи потрібна робітникові медична допомога. „Згідно з повідомленнями про хворих, які робить старший по кімнаті, начальник табору вирішує, чи відправити хворого на роботу, чи до лікарні, чи направити до лікаря. Відповідно до рекомендацій лікаря хворий направляється в лікарняний барак або лікарню, яка нале-

---

²⁷⁵ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 311, арк. 128–129.

²⁷⁶ Там само, арк. 57.

²⁷⁷ Там само, спр. 78, арк. 60.

жить підприємству”²⁷⁸. Така обставина пояснює статистичні дані, які наводить У. Герберт, коли на підприємстві Г. Круппа послугами лікарняної каси користувалося вдвічі менше остарбайтерів, ніж німецьких робітників чи інших іноземців²⁷⁹. Крім того, для рішення лікаря чи працівника лікарняної каси про надання медичної допомоги важливим було наступне питання, коли приблизно хворий повернеться на своє робоче місце. Із жовтня 1941 р. вважалося, що лікування може тривати приблизно три тижні. У лютому 1944 р. цей термін подовжено до восьми тижнів²⁸⁰.

Зазвичай лікарську допомогу остарбайтери, як і інші цивільні іноземні робітники, отримували в місцевих лікарнях для німецького населення. При великих таборах, на підприємствах, у крупних промислових центрах створювалися також окремі бараки, лікарні й спеціальні табори для хворих остарбайтерів. Так, у Берліні табір для хворих остарбайтерів називався Малов²⁸¹, схожий табір був поблизу Ерфурта (Тюрінгія) і розташовувався у містечку Вута, куди звозили хворих із навколишніх містечок²⁸². Подібні табори фактично могли надати лише приміщення та вдвічі менший голодний пайок. Засоби гігієни й догляд, які там були, неможливо описати. Зазвичай, лікарі та обслуговуючий персонал у таборах-лазаретах були з радянських військовополонених та остарбайтерів. Як правило, хворі самі доглядали один одного. Часто в подібні ізольовані табори направляли лікуватися, а фактично помирати хворих на туберкульоз. Не дивно, що в спогадах багатьох остарбайтерів, здавалося б, звичайна процедура направлення до лікувальних закладів асоціюється з відправкою на вірну погибель. Хоча треба відзначити, що можна навести також чимало прикладів, ко-

---

²⁷⁸ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 311, арк. 134 зв. „Anweise Nr.1,2,3/ 1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager”.

²⁷⁹ *Herbert U. Fremdarbeiter.* – S. 243.

²⁸⁰ *Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz.* – S. 138.

²⁸¹ *Смерека В.* В німецькій неволі. 1942 – 1944. – Ужгород, 1998. – С. 88.

²⁸² „...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 340–341.

ли оstarбайтери отримували кваліфіковану медичну допомогу й належний догляд у лікувальних закладах на території Райху. Якщо лікування хворого потребувало багато коштів або ще у випадку вагітності робітниці, то таких оstarбайтерів (принаймні до початку 1943 р.) рекомендувалося відправляти назад до Радянського Союзу²⁸³. Загалом за 1942–1943 рр., за дуже приблизними підрахунками, в СРСР повернулося приблизно 150 000 цілком непрацездатних або доведених до стану непрацездатності людей²⁸⁴. Зі зміною воєнно-політичної ситуації відправка додому непрацездатних оstarбайтерів стала неможливою. На початку 1944 р. Ф. Заукель своєю постановою визначив 25 закладів для утримування невиліковно хворих та інвалідів із числа іноземних цивільних робітників. У цій постанові відкритим текстом говорилося про евтаназію²⁸⁵. Уже наприкінці липня 1944 р. до одного з таких закладів у Гадамарі прибув перший транспорт із туберкульозними хворими поляками та оstarбайтерами. Загалом невідомо, скільки непрацездатних примусових робітників стали жертвою евтаназії, якщо їх кількість у згаданому закладі в грудні 1944 р. становила 41 тисячу²⁸⁶. Згодом було вирішено вбивати тільки „небезпечних” хворих, решта – у тому числі й діти, направлялися до окремих таборів для хворих, де вони могли розраховувати тільки на виснаження та постійне очікування смерті.

Таким чином, соціальне становище оstarбайтерів у нацистській Німеччині можна охарактеризувати як надзвичайно скрутне. Погані умови проживання, низький харчовий раціон, який прирікав робітників із СРСР на голодне існування, відсутність належного санітарно-гігієнічного та медичного обслуговування були викликані не тільки складним воєнним становищем у Німеччині, а стали наслідком планомірної дискримі-

---

²⁸³ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп. 4, спр. 311, арк. 134 зв. „Anweise Nr.1,2,3/1942 für Lagerführer von Ostarbeiter-Lager”.

²⁸⁴ Полян П. Жертвы двух диктатур. – С. 258

²⁸⁵ Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. – S. 141–142.

²⁸⁶ Там само. – S. 142.

наційної політики нацистських лідерів стосовно „расово неповноцінного” населення окупованих східних територій.

4. "Чужина, нужда та неволя" – способи виживання остарбайтерів у нацистській Німеччині

Остарбайтери в Німеччині повсякчас перебували в умовах тотального обмеження особистої свободи. Доставлені до Райху в насильницький спосіб вони не мали можливості впливати на вибір професії та місце роботи, були позбавлені права задовольняти свої культурні й духовні потреби, обмежені в спілкуванні зі своїми співвітчизниками, іншими іноземними робітниками та місцевим населенням. Виникає закономірне питання: як наші співвітчизники пристосовувалися до скрутних життєвих обставин, що нерідко межували з виживанням?

З короткого опису правового і соціального аспектів перебування на примусовій праці в Райху можна виділити декілька основних проблем, необхідність вирішення яких найбільше впливала на дії остарбайтера – це, насамперед, чужа країна, обмеження особистої свободи й нестача їжі та предметів першої необхідності. Можливо, найбільш влучно ці проблеми окреслила у своєму листі до подруги К. Барабаш, і важко щось додати до її промовистої оцінки: "Тут, Галю, нікому нема життя, — ти тільки уяви — *чужина, нужда та неволя* (курсив Т.П.)"²⁸⁷.

Отже, зосередимося на виокремлених проблемах, першою серед яких є відчуття відірваності від батьківщини, передане лаконічним „чужина”. Виключні обставини перебування в Райху вимагали від остарбайтерів пристосування до життєдіяльності в іншому культурному середовищі. Можна простежити два основні способи адаптації. Один із них передбачає самоізоляцію, локалізацію у своїй національній або родинній

---

²⁸⁷ Цитата за: Пастушенко Т. Будні українських „остарбайтерів”: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 174.

групі. Найчастіше подібна модель поведінки спостерігалася в трудових таборах, де формувалися сталі групи за ознаками родинного зв'язку (брати, сестри, батьки, діти), за місцем проживання (односельці, земляки). Адже перспектива залишитися на чужині самотнім, на думку багатьох респондентів, була рівноцінною смерті. У спогадах колишніх остарбайтерів часто зустрічаються фрази: "Ми дуже зраділи, що будемо всі разом", або "Тільки добре, що всі вкупі тут дівчата, єсть з ким горем поділитися"²⁸⁸. Окремі групи за національною ознакою або за своїм статусом іноземних робітників формувалися в селах та містечках Німеччини з усіх іноземців, які працювали в господарствах бауерів. „Збиралися компаніями ми всі, місцеві іноземні робітники: українці, поляки й французи (були військовополонені)”²⁸⁹.

Спілкування в межах подібних груп, які разом проводили свій вільний час, підтримували один одного морально й матеріально, було своєрідною компенсацією й протистоянням тискові зовнішніх обставин. Із цією ж метою остарбайтери підтримували активне листування з рідними та друзями з України, зі своїми знайомими, які також працювали в Німеччині. Збереження своєї національної ідентичності виявилось в розповсюдженні серед остарбайтерів різних віршів, пісень, приказок, прислів'їв, більшість із яких були створені на основі народної творчості або популярних на той час зразків радянських/німецьких пісень²⁹⁰. Варто зазначити, що подібна локалізація здійснювалася як добровільно/інстинктивно, так і ви-

²⁸⁸ Пастушенко Т. Будні українських „остарбайтерів”. – С. 173.

²⁸⁹ „...То була неволя”: Спогади і листи остарбайтерів. – С. 154.

²⁹⁰ Про народну творчість остарбайтерів див.: Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / За ред. Ф. Шевченка. – К., 1947. – 158 с.; Фольклор Великої Вітчизняної війни / Ред акад. Ф. Колесса. – Львів, 1945. – 64 с.; Ясир: Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / Зібрав і впорядкував О. Воропай. – Лондон: Укр. вид. Спілка, 1966 – 66 с.; „Fliege, mein Briefchen, von Westen nach Osten ...”: Auszüge aus Briefen russischer, ukrainischer und weißrussischer Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter 1942 – 1944 / Bella E. Cistova; Kirill V. Cistov (Hrsg.). – Bern, 1998 (Studien zur Volksliedforschung; Bd. 18) – 456 s.

мушеною, під тиском зовнішніх обставин – внаслідок вимог нацистського керівництва максимально обмежити спілкування остарбайтерів із німецьким населенням та іншими іноземними робітниками.

Стратегію самоізоляції остарбайтери нерідко обирали на основі почуття протесту проти примусового вивезення в Райх, свого невірницького становища та тяжких умов праці й проживання. Демонстрація відсутності здатності адаптуватися до нових умов, протиставлення своїх звичок (нерідко не найгідніших), національних традицій, а найчастіше – комуністичних переконань нав'язуваним нацистською ідеологією „перевагам німецької культури” вважалося одним зі способів спротиву остарбайтерів.

Іншою стратегією, яку можна назвати активною адаптацією, стало освоєння німецького культурного середовища. Це знаходило вияв, у першу чергу, у вивченні німецької мови, запозиченні звичок, правил поведінки, манери одягатися тощо. Знову ж таки, це відбувалося як під примусом, так і добровільно. Скажімо, володіння мовою вимагали: виробничий процес на підприємстві, необхідність постійно спілкуватися зі своїми господарями, розуміти, чого вони хочуть, мати можливість пояснити свої потреби тощо. З іншого боку, інформанти повідомляли, що свідомо намагалися скористатися обставинами і вивчити німецьку мову, прагнули хоча б зовні виглядати, як місцеві жителі й позбутися принизливого тавра меншовартісної людини – остарбайтера. „Я просила фройляйн Бінк вправляти мене, коли я неправильно вимовляла якесь слово. Вона робила це дуже охоче і дивувалася, що я досить правильно вимовляю дієслова і будує речення, а от із артиклями іноді плутаюсь”²⁹¹.

Цей рух активної адаптації остарбайтерів не був одностороннім і знайшов підтримку окремих представників німецького населення. Попри надзусилля нацистського керівництва не допустити виникнення „почуття солідарності” між нім-

---

²⁹¹ „...То була неволя”: Спогади і листи остарбайтерів. – С. 177.

цем та „східним робітником”, усе ж поставити під повсякчасний контроль людські почуття було неможливо. Найчастіше подібні стосунки виникали під час спільної роботи. „Майстерша наша – Анна Сік, була, як рідна мати. Вона старалася нам хоч по шматочку на обід дати свого бутерброда. На Різдво 1944 р. вона забрала нас п’ятеро дівчат пригостить, обідали в неї, дочка її сфотографувала нас усіх. Ці фотографії у мене збереглися до цього часу”²⁹².

Майже кожен із респондентів згадував про регулярні або випадкові подарунки-бутерброди від німецьких робітників. Для опитаних очевидців ці скибочки хліба важили значно більше, ніж можливість ненадовго втамувати голод. Ця скромна поміч і співчуття, за визнанням колишніх примусових робітників, допомагали зносити труднощі остарбайтерських буднів. „Вона [сестра господаря] бачила в мені людину, а це для мене було дуже важливо”²⁹³.

На вибір стратегій адаптації до культурного середовища нацистської Німеччини певною мірою впливали й стосунки в середовищі остарбайтерів, між примусовими робітниками й господарями. Скажімо, для одних очевидців відсутність комунікаційного контакту з господарями, інколи психологічна несумісність відчутно погіршували, здавалося б, порівняно кращу ситуацію сільськогосподарського робітника. Натомість дружні відносини в середовищі примусових робітників у загальному таборі надавали сил витримувати випробування, протистояти обставинам, спонукали боротися за життя. Для інших, навпаки, „у таборах був жах”. Морально важка атмосфера великих таборів, часто з напівкримінальними правилами співжиття, ще більше посилювала відчуття самотності. „Як тяжко-важко мені в світі жити. Немає роду. Нікому туги розігнати, нікому горя розказати, немає до кого прихилитись. Одна-однісінька, як сиротина. А люду скільки, а скільки є поруч. Одна журюсь, одна побиваюсь, як риба об лід. Кому потрібне

---

²⁹² „...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 475.

²⁹³ Там само. – С. 177.

моє лихо? Хіба б сестра зажурилась та рідненький братик, матінка припала б, про горенько спитала”²⁹⁴.

До певної міри на вибір стратегій адаптації – чи то самоізоляції, чи активного входження в інше культурне середовище впливали й особисті риси примусового робітника. Не варто наголошувати, що людина з комунікативними здібностями, схильністю до іноземних мов, позитивними рисами характеру, а також інтересом до всього нового мала значно більше шансів успішно пристосуватися в іншій, навіть ворожій країні. Проте, у чистому вигляді названі стратегії адаптації зустрічалися не так часто. Можна сказати, що в поведінці остарбайтера були одночасно присутні обидва способи адаптації, але залежно від обставин і здібностей людини переважала або стратегія самоізоляції, або активного освоєння культурного середовища нацистської Німеччини.

Другою за вагомістю проблемою виступала матеріальна скрута або, як писала К. Барабаш, „*нужда*”.

Більшість дій очевидців спрямовувалися на вирішення нагальних проблем забезпечення власної життєдіяльності й пов’язувалися в першу чергу з голодом. Можна виділи декілька типових способів поведінки, які можна охарактеризувати як пасивні, оскільки люди не намагалися змінити ситуацію, а пристосовувалися до обмеженого споживання, винаходили різні „раціональні” способи розподілу існуючого харчового пайка, засоби присмачити малоїстівну „баланду”. „Прибегаем, выпиваем через край жидкость, в оставшуюся (2 ложки) гущу добавляем соль, съедаем. Тогда весь день хочется пить и не так ощущается голод”²⁹⁵.

Найбільше історій звучить про хліб, який на багатьох підприємствах видавався один чи два рази на тиждень, і його потрібно було самому робітникові поділити на декілька днів. Найчастіше тижнева пайка з’їдалася відразу після її отримання. „То ми як почнемо щипати хліб, думаю, чи це його зразу поїс-

---

²⁹⁴ „...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів... – С. 514.

²⁹⁵ Там само. – С. 315.

ти, чи це його... як його держати?! Щипаєш, щипаєш, з однієї сторони, з другої"²⁹⁶. Описаний іншою респонденткою раціонально вивіреним способом поділу хліба, також не давав бажаного результату: „В столовой к столу прикреплена хлеборезка, на которой имелся регулятор толщины скибки. Разрезаем каждая свою пайку на 4 скибки "товстых" на обед, 4 скибки "тонесеньких" на завтрак, 4 скибки "тонисиньких" на ужин. Укладываем их в шкафчик. А потом начинаем всяческие отступления: допустим, сегодня можно съесть завтрашнюю "тоненьку", немного погода – "тонісіньку"... и т.д."²⁹⁷.

Про людей, які могли витримати й розподілити хлібний пайок на декілька днів, говорили, як про героїв: „Единственный в нашем бараке был человек, [...] он мог разделить вот этот кусочек хлеба, разделить на три части. И каждый день он по одному кусочку ел. Ну, хватало у него мужества удержаться"²⁹⁸.

До пасивних способів виживання можна також віднести пристосування до свого харчового раціону деяких продуктів, котрі можна було купувати без продуктових карток і які в нормальних умовах навряд чи споживалися б так активно: капуста, брюква, буряк, консервовані слимаки, соєвий шоколад та інші замітники їжі.

У більшості випадків пошук додаткового харчування вимагав активних дій, винахідливості, сміливості, навіть відчайдушності. Прийнятним із моральної точки зору для остарбайтерів, які працювали в промисловому секторі економіки, і найбільш поширеними виглядають підробітки. Це могла бути підсобна робота на табірній кухні, особливо на кухні в таборах інших іноземних робітників – французьких, польських, чеських. Робота за межами табору набула поширення зрозуміло

²⁹⁶ „...То была неволя“: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 414.

²⁹⁷ Там само. – С. 315

²⁹⁸ Інтерв'ю FL041. Запис 25.12.2005, м. Прилуки, Чернігівська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project / Транскрипт. – С. 19.

десь із кінця 1943 р. після офіційного дозволу вільного виходу „східних робітників”. Переважно робітники самостійно наймалися в господарства німецьких фермерів у свій вихідний день для виконання сільськогосподарських робіт. Вони, як правило, працювали за харчі, а найчастіше – за напівголодний обід. Є свідчення, що робітників через адміністрацію таборів організовано наймали власники великих господарств для виконання сезонних робіт. Часто подібні роботи представлялися як винагорода для примусових робітників, оскільки, зазвичай, там краще годували або можна було наїстися фруктів чи овочів з урожаю. Наймалися також і до міських жителів на роботи в саду, на городі, прибирання будинків, квартир, виконання різних фахових ремонтних робіт тощо. Підробітки мали як сезонний, випадковий, так і постійний характер і були серйозною підтримкою для оstarбайтерів. Так, Степан К-ін виробив для себе цілу систему можливостей заробити залежно від пори року. Восени та взимку він зі своїм товаришем наймалися розвантажувати вугілля, картоплю, які заготовляли німецькі господарі, вивозити шлак: „Такса была – два килограмма карточка [на хліб] за трехтонную фуру”²⁹⁹. Також він підробляв на вокзалі, пропонував допомогу в перенесенні багажу переважно військовим, які приїхали у відпустку, виготовляв дитячі іграшки.

Важливою передумовою подібних, так би мовити, легальних способів підробити було знання німецької мови, комунікативні здібності особи. Уміння налагодити контакти з іншими іноземними робітниками, які мали більше свободи й перебували на кращому становищі в Німеччині, особливо в перші роки працевикористання оstarбайтерів, ставали чи не єдиним шансом поповнити свій раціон. Серед робітників із різних країн у Райху розвинувся своєрідний обмінний ринок, де можна було придбати не лише продукти харчування, а й одяг, алкоголь і т. ін. Про подібну можливість часто згадують опитані

---

²⁹⁹ Інтерв'ю FL021. Запис 23.12.2005, м. Київ // International Slave and Forced Laborers Documentation Project / Транскрипт. – С. 11–12.

інформанти. В одних випадках, вони говорять про це, як про звичну справу, в інших – як про власні особливі якості. „Дак я ото побіжу, чехи їдуть оце в п'ятницю додому. Ну я заказую, так привозили хлібину кілограм шістнадцять. Так ото хліб! Так я в лагер як принесу: „І мені, й мені!“ Так я кажу: „Я вам всього не віддам, мені ж щось на тиждень повинно бути“. Я такий, що ходив, так я найду. І з чехами, і з французами, з бельгійцями”³⁰⁰. У цитаті можна помітити також важливий сегмент у загальній стратегії виживання остарбайтерів – це взаємна підтримка й допомога. Переважно підтримка (у даному випадку необхідність поділитися роздобутим шматком хліба) обмежувалася колом конкретних осіб – найближчих родичів, односельчан, земляків, друзів.

Допомога продуктами харчування могла надійти й від родичів з України. Правила поштового листування дозволяли без обмежень надсилати посилки з продуктами. Важко сказати, наскільки це явище було поширеним, але очевидці про ці пакуночки з дому згадують із великою вдячністю. Найчастіше надсилали домашню перепічку, насіння соняшника, різні крупи. Намагалися підтримувати і допомагати один одному й остарбайтери, які працювали в селянських родинях і мали можливість дістати продукти, передавали або пересилали їх своїм знайомим у трудові табори.

Названі способи робітників, здатних знайти можливість заробити або скористатися дружніми контактами з іноземцями, мали схвальні відгуки й навіть певну заздрість серед їх соратників. А от контакти між іноземними робітниками протилежної статі найчастіше викликали негативну реакцію й часто засуджувалися. Переважно йдеться про ситуацію, коли остарбайтерки заводили стосунки з польськими, французькими, італійськими або бельгійськими робітниками. Діапазон таких „інтернаціональних відносин” коливався від приятелювання, дружби, кохання – до відвертої проституції. При цьому для остарбайтерок спілкування з іноземцями-чоловіками в біль-

---

³⁰⁰ „...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 462.

шості випадків мало цілком конкретну вигоду – можливість роздобути харчі, дефіцитні речі. Про існування такої моделі поведінки свідчить, наприклад, поширення в середовищі оstarбайтерів декількох варіантів слів на мотив відомої пісні „Синий платочек”:

Синенький грязный платочек
Сдернул француз с ее плеч
И торопливо возле крапивы
Взором просил ее лечь...
Бежит, дрожит:
"Хватит неделю прожить,
А в воскресенье торт и печенье
Снова сумею добыть..."³⁰¹

Характерно, що кохання й секс з іноземцями переважно засуджувалися чоловіками-остарбайтерами. Жінки негативно ставилися до проституції, а якщо ж стосунки набували стабільного характеру з одним партнером та ще й увінчувалися створенням сім'ї, то подібна модель поведінки схвалювалася, а перспектива залишитися на Заході після війни для багатьох узагалі виглядала досить привабливою й престижною, особливо коли про ці події розмірковують із позицій сьогоденного дня.

Жебракування, як спосіб поповнення власного харчового раціону, також отримало негативні відгуки, і було пов'язане з приниженням та болісними спогадами для респондентів. Поширилось жебракування з кінця 1943 р., коли дещо послабився режим утримування оstarбайтерів, а особливо з початком масових бомбардувань німецьких міст авіацією союзників. Тоді тисячі наляканих іноземних робітників, табори й підприємства яких перетворилися на руїни, а вони самі залишалися напризволяще, розбрелися по навколишніх селах та містечках, випрошуючи їжу, доки їх не затримувала поліція, або вони не знаходили собі інший табір чи нового господаря.

---

³⁰¹ OST – тавро неволі / Ред. В. Бондаря. – Кіровоград, 2000. – С. 115.

Як про один з розповсюджених способів прохарчуватися часто згадуються крадіжки. Причому остарбайтери крали як продукти харчування, так і все, що можна було обміняти на хліб: крали на підприємствах, у господарствах бауерів, у магазинах, під час розвантажування вагонів тощо. У своїх розповідях респонденти згадують про крадіжки як досить природні, зрозумілі речі, особливо якщо подібні дії були спрямовані проти безособових інституцій, як-от табірна кухня, де можна було поцупити зо дві картоплини, чи підприємство. „И меня перевели мыть призмы. Нам давали такие метровые штапельные полотенца белые и голубые, и спирт. Так я мыла, можно сказать, водой (смеется), а спирт мы с Леной обменивали на хлеб³⁰²”.

Пограбування конкретних осіб в багатьох остарбайтерів мало певні моральні застереження. Тому в спогадах часто перед цим іде розповідь про „поганих” господарів, і завжди факти крадіжок представляються як вимушені дії, як необхідність порятунку від голоду. Ось як оцінює свої ризиковані дії колишня служниця невеликого приватного готелю в Баварії, яка крала продуктів картки: ”Ми прекрасно знали, що крадемо і якщо попадемося, то це – концтабір, а якщо не будемо красти, то туберкульоз нам забезпечений. Ці крадіжки нам допомагали вижити в тих страшних умовах”³⁰³.

Усе ж крадіжки були доволі небезпечним способом поповнення свого раціону, і в більшості розповідей про подібні випадки говорять, як про приклад крайньої нужденності, а не потребу розбагатіти. Покарання за такий учинок у різних таборах і в різний час було неоднакове, хоча законодавство для остарбайтерів передбачало суворі запобіжні заходи. Доводилося зустрічати свідчення про страту робітника за дві картоплини, взяті з табірної кухні³⁰⁴. У документах Берлінського

---

³⁰² „...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 367.

³⁰³ Там само. – С. 181.

³⁰⁴ Автобіографічний малюнок А.Буренка, 1943 р. „Страта робітника за крадіжку”// „...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів... – С. 496–497.

табору Фалькензее містяться записи в особових справах робітників, які були оштрафовані на 10 RM за крадіжку картоплі³⁰⁵. Під кінець війни, а особливо в період міжвладдя, коли ще не розпочали роботу окупаційні адміністрації союзників, на території Німеччини було зафіксовано численні організовані групи іноземних робітників, які займалися пограбуванням та розбоєм³⁰⁶.

Протизаконні способи поповнення свого раціону й елементи кримінальної культури в цілому набули значного поширення в середовищі остарбайтерів (особливо серед мешканців таборів). Вони знайшли свій вияв у розповсюдженні відповідної лексики – „баланда”, „нари”, „баракі”, так званих „блатних” або „тюремних” пісень, вживанні ненормованої лексики чоловіками й жінками. „А там були такі дівчата, що ой-йой-йой! Із міста... І ляялися здорово, страшно. Потому, що таке життя у нас було. Особливо там такі міські були, знаєте, дівчата. Із Одеси там... донецькі, все. Такі були босячки, що... І матом крили оце всіх....”³⁰⁷.

Поширення кримінальних моделей поведінки було зумовлене не лише відповідною обстановкою, у якій перебували примусові робітники, а й значним протестним потенціалом таких дій, що збільшувало число їх прихильників. До протестних способів вирішення проблеми харчування можна віднести як колективні, так і індивідуальні акції відмови від споживання запропонованої їжі, виходу на роботу, розповіді про які досить часто зустрічаються в спогадах респондентів та архівних документах, скарги остарбайтерів керівникам табору, підприємства. Ще одним способом протесту проти поганого харчування (здається, найбільш радикальним) стали втечі остарбайтерів. Про поширення такої моделі поведінки свідчить хоча б той факт, що з опитаних автором 62 колишніх примусових робітників 23 здійснювали втечі (4 жінки й 19 чоловіків), причо-

---

³⁰⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3676, оп. 4, спр. 78, арк. 29, 43–45.

³⁰⁶ Herbert U. Fremdarbeiter. – S. 384–388.

³⁰⁷ „...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 422

му десятеро тікали по декілька разів, декотрі – ще під час депортації в Німеччину та після закінчення війни, уже з радянських фільтраційних таборів. Тільки троє втікачів не були піймані, а четверо змогли таким чином покращити своє становище. Із числа затриманих – п'ятеро робітників повернулися на своє попереднє місце праці, решта – були покарані ув'язненням у концтаборах та виправно-трудовах таборах. За оцінками німецьких істориків, починаючи з 1943 р., в Німеччині щомісяця втікало майже 45 000 іноземних робітників, до 500 000 щороку, більше половини яких становили остарбайтери³⁰⁸. Під кінець війни проблема втікачів та втеч іноземних робітників у Райху набула таких розмірів, що для її вирішення не вистачало навіть сил поліції. Важливо зазначити, що втечі були найбільш радикальною формою індивідуального протесту остарбайтерів проти їхнього загального нестерпного становища – відірваності від рідних, голодування, жорстокого й повсякденного приниження та позбавлення особистої свободи. „Там те, що голодом морили, а це, що морально морили [...] Молодий хай би хоч посидів чи кудись пішов... А це знаєте, як придавляли... Молодь уся під замком...”³⁰⁹

Отже, третій визначальний чинник у становищі остарбайтерів був пов'язаний з особистою „неволею”.

Майже всі сфери життєдіяльності остарбайтерів підлягали регламентації, переважно у вигляді заборон та обмежень, про що вже говорилося попередньо, тому навіть поїздка радянського робітника на велосипеді чи розмова з німецьким колегою виглядала як зухвалий вчинок, що має бути покараним. Свідоме порушення остарбайтерами цих приписів і правил було найпоширенішою моделлю поведінки, яка одночасно набирала різних форм спротиву проти їхнього невірницького становища. Серед таких форм протестної поведінки можна

---

³⁰⁸ Herbert U. Fremdarbeiter. – S. 360.

³⁰⁹ Інтерв'ю FL008. Запис 14.08.2005, с. Мелені, Житомирська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project / Транскрипт. – С. 21–22.

назвати, кваліфікуючи їх мовою німецьких документів, „порушення табірної режиму” – вихід за межі табору без офіційного дозволу, відвідування інших таборів, відвідування чоловіками жіночих бараків, повернення до табору після відбою о 21.00, азартні ігри, вживання алкоголю, спілкування та сексуальні стосунки між остарбайтерами та іншими іноземними робітниками тощо. Опір примусових робітників виливався в різні види порушень трудової дисципліни на виробництві: запізнення, відмова від роботи у вихідний день, недбалість, „підозріле сидіння в туалеті й отримання таким чином перепочинку”³¹⁰, виготовлення бракованої продукції тощо. Певні види спротиву дуже важко піддаються фіксації на офіційному рівні. Зазвичай буває неможливо визначити – чи це була навмисна трудова халатність робітника, чи відсутність у нього необхідних професійних навичок; свідома робота вівсипи чи результат виснаження й голоду; навмисне каліцтво чи нещасний випадок тощо. І тільки під час таких бесід з очевидцями можна поповнити наші знання про різноманітні „хитрі” способи спротиву остарбайтерів.

У спогадах часто доводиться зустрічати такий спосіб протесту, як виконання остарбайтерами народних або радянських пісень, їх перетекстовок під час виробничого процесу на полі, на підприємстві або в таборі. Розповіді про різні „наївні” способи демонстрації свого обурення яскраво свідчать про трагедію й безвихідь становища українських примусових робітників у нацистській Німеччині. „А нам видали робочі... казали гольшуги, дерев’яні черевики... От на такій підшві дерев’яній. [...] То ми ідемо на роботу, сніг липне до дерева... Як почнемо стукати об цей забор просто директора... Проте ніколи і слова не сказав... Як почнемо стукати, сніг оббивати так. Кажемо: „Будемо стукати таким гадам, що нас сюди привезли.

---

³¹⁰ ЦДАВО України, Ф. 3676, оп.4, спр. 78, арк. 4.

Він орел тут живе, а нас не хоче одівати і годувати“. І як почнемо у той забор стукати... Дзвенить забор...”³¹¹.

Трапляються також свідчення, коли примусовому робітникові чи робітниці у бійці доводилося відстоювати свою честь і людську гідність. Зазвичай подібні конфлікти закінчувалися ув'язненням остарбайтера, але були також випадки розв'язання проблеми на користь найманого робітника.

Далеко не всі остарбайтери обирали протестну модель поведінки в умовах примусової праці в Райху. Було багато й таких, котрі вважали за краще коритися обставинам, намагалися добросовісно виконувати свою роботу. „І я старалася, щоб не попастися, щоб не ускладнити собі ситуацію. Робила все, що мені скажуть”³¹². Подібна поведінкова стратегія (за певних обставин) давала можливість остарбайтерові показати свої здібності, позитивні риси характеру, заслужити повагу своїх німецьких господарів, майстра чи колег по роботі. Таким чином, відбувалася своєрідна інверсія традиційних стосунків між господарем і наймитом, між представником „вищої раси” й „унтерменшем”, коли остарбайтер міг стати близьким другом, робив залежним господаря від своїх послуг і т.д. „...Було у неї [хазяйки] 4 хлопці, самому меншому було 3 роки, старшому – 16 років, був ледар, робити не хотів, як вона з ним не сварилась. Мене хазяйка поважала за мою роботу, бо я робила чисто і бистро. І коли я виїжджала, хазяйка дуже плакала, тужила на весь двір”³¹³. Цей та багато інших фактів свідчили, що за умов тоталітарного приниження й обмеження власної свободи остарбайтер у такий спосіб міг продемонструвати свою моральну перевагу над представниками „панівного” населення й компенсувати власну маргінальність у суспільстві нацистської Німеччини.

---

³¹¹ Інтерв'ю FL008. Запис 14.08.2005, с. Мелені, Житомирська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project / Транскрипт. – С. 21–22.

³¹² „...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 154.

³¹³ Там само. – С. 103.

У більшості описаних випадків дії остарбайтерів спрямовувалися на вирішення якоїсь однієї проблеми, пов'язаної чи то з нестачею одягу, харчування, чи моральним приниженням, і мало змінювали обставини перебування робітника загалом. Серед згаданих очевидцями способів поведінки варто назвати й такі, котрі давали можливість змінити або умови перебування в Райху, або своє економічне становище, свій правовий статус. Один із таких способів, який засуджувався в середовищі примусових робітників, – це прагнення отримати певну посаду серед керівництва трудового табору (старшого по бараку, по табору, охоронця, перекладача), що давало певні послаблення і в режимі утримання й трохи краще харчування. Схвально ставилися колишні примусові робітники до можливості освоїти іншу, більш кваліфіковану професію перейти з промислового сектора в сільське господарство, з фізично тяжкої праці на більш легку і т.д. Найбільш радикальним способом зміни неприйнятної ситуації остарбайтерів стала можливість повернення на батьківщину, яке передбачало декілька варіантів. Перший, легальний – це фальшування хвороби, зумисне каліцтво, вагітність. Але в такий спосіб можна було діяти тільки до середини 1943 р., доки ще існувала процедура повернення непрацездатних робітників в Україну. Після відступу німецької армії з України відправка робітників додому припинилася. Про другий спосіб уже йшла мова – це втечі. Переважна більшість опитаних утікачів прагнули таким чином повернутися в Україну, і це за умов, коли майже ніхто з них не знав, як це зробити й не мав продуманого плану дій. І хоча дуже незначна кількість втікачів-остарбайтерів діставалася додому, були цілком реальні шанси в такий спосіб знайти краще місце праці, змінити табір тощо.

Як ще один спосіб виживання можна кваліфікувати розповсюдження серед остарбайтерів різних релігійних ритуалів, есхатологічних настроїв, віри у фатум, долю, сни, гадання на картах. У розповідях очевидців перебування в Німеччині великою мірою є результатом дії чогось ірраціонального, непідвладного людській волі. Часто робітники шукали підтрим-

ки й порятунку в надприродних силах. Наприклад, під час бомбардувань замість утечі до бомбосховища вони залишалися в бараку й молилися. А п'ятнадцятирічна Валерія К-ва придумувала собі таку казку: „ Там були феї й добрий принц, який нарешті врятує мене від цієї каторги. Так було легше переносити це страшне життя”³¹⁴.

Навіть самих остарбайтерів примусові робітники інших національностей наділяли якимись надприродними рисами. Ганна Г-ко розповідала, що під час бомбардувань союзницької авіації французькі робітники завжди трималися біля групи її односельців. „То французи ці і бельгійці: „Рускі щасливі”. Де ми оце постаємо, так вони коло нас стають, бо рускі щасливі (сміється). Сй Богу!”³¹⁵.

Остарбайтери сприймали своє становище в нацистській Німеччині як тимчасове явище і розглядали його як аномальне чи ненормальне. Відповідно їхня поведінка переважно мала характер імпульсивних, непродуманих дій, які не передбачали довготривалого результату. Іншими словами, у більшості інформантів була одна стратегія: протриматися до кінця війни й повернутися додому.

Розглядаючи різноманітні способи вирішення остарбайтерами життєво необхідних проблем у Німеччині, кількість яких, зрозуміло, не обмежується названими в цьому розділі, варто зазначити, що ми маємо справу переважно з демонстрацією трьох основних стратегій: пасивного пристосування до існуючих обставин, активної адаптації до культурного середовища німецьких родин, багатонаціональних таборів, підприємств, Райху в цілому, намагання переважно легальним шляхом покращити своє становище або його змінити, та протестної поведінки, яка полягала в демонстрації свого небажання ні терпіти такі умови життя й праці, ні пристосовуватися до них,

---

³¹⁴ „...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 179.

³¹⁵ Інтерв'ю FL008. Запис 14.08.2005, с. Мелені, Житомирська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project / Транскрипт. – С. 10.

ні залишатися жити в цій країні. Втечі оstarбайтерів є одним із характерних прикладів такої стратегії.

На вибір способів виживання впливали обставини, у яких перебував робітник, і властивості його характеру, соціальний та культурний контекст формування його особистості. Тому за приблизно однакових ситуацій люди діяли по-різному. Переважно оstarбайтери демонстрували традиційні моделі поведінки, дотримання моральних та етичних норм, притаманних тій спільноті або суспільству, звідки походила особа, або вже випробувані власним життєвим досвідом поведінкової стратегії. Наприклад, Надія Ф-к³¹⁶ застосовує одну й ту саму модель поведінки – „зразкової робітниці” – і під час перебування в дитячому будинку, і під час мобілізації на сезонні сільськогосподарські роботи в період Голодомору 1932-1933 років, на роботі в перукарні та аптеці в передвоєнному Києві, і в господарстві німецького землевласника. Однакову модель протестної поведінки за схожих обставин застосовували оstarбайтери Антоніна О-к³¹⁷, Іван Ф-нь³¹⁸, Михайло К-ко³¹⁹, Василь К-ко³²⁰, які не боялися ризикувати, здійснювали неодноразові втечі в процесі вербувальної кампанії, під час їхнього перебування в нацистській Німеччині, а також після закінчення війни вже з радянських фільтраційних таборів чи з примусових робіт на відбудові промислових об’єктів СРСР. У багатьох біографічних оповідах очевидців можна помітити прямий зв’язок між обраною стратегією виживання в Райху та їх індивідуальним досвідом життя в радянській Україні, нерідко до-

---

³¹⁶ „...То була неволя”: Спогади та листи оstarбайтерів. – С. 476–496.

³¹⁷ Там само. – С. 408–451.

³¹⁸ Інтерв’ю FL035. Запис 18.05.2005, м. Золотоноша Черкаська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

³¹⁹ Інтерв’ю FL015. Запис 26.01. та 8.02.2006, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

³²⁰ Інтерв’ю FL017. Запис 7 та 8.06.2005, м. Бровари, Київська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

силь трагічний. Багато респондентів самостійно проводили паралель між труднощами життя в Радянському Союзі та перебуванням у нацистській Німеччині, не потребуючи дослідницьких інтерпретацій. „Ну, расстраивались мы по этому поводу только на первых порах. А позже мы приспособились с этим бороться. Пробирались в ее [хозяйки] подвал за картошкой, в ее сарай за углем. Как-то научились вылезать в окна при закрытых снаружи ставнях. На то мы и русские. Помните? "Ну ты же советский человек!"³²¹. Володимир Н-ко робить узагальнення стосовно власного виживання в нацистському концтаборі Штутгоф та виживання українців загалом у нацистських концтаборах і під час Голодомору. При цьому він стверджував, що після голоду 1932–1933-го не страшний ніякий концтабір: „Ну, оці поляки і другі нації вони вимирали бистріше. Чого? Бо вони не їли усього цього торфу і іншого. А чого? Бо в них голоду не було (голосно), а у нас на Україні був у 33-му голод. І ми ото, може, привикли, що ми таке їли оце все”³²².

Прикладів демонстрації інноваційних моделей поведінки, не характерних для „радянської людини”, під час інтерв’ю помітити не вдалося. Можливо, відіграла свою роль певна схожість двох тоталітарних режимів, а можливо, причиною був достатньо короткий час перебування робітників у Німеччині (більшість остарбайтерів працювали в Райху максимум 2-3 роки), за який складно виробити або перейняти нові поведінкові моделі. Певною мірою має сенс проведення більш скрупульозного дослідження для виявлення елементів інновації в поведінковій стратегії остарбайтерів.

***

Загальний правовий статус остарбайтерів, законодавче й фактичне позбавлення цієї групи іноземних робітників основних політичних прав, їх дискримінація у сфері трудового та

³²¹ „...То була неволя.“: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 316.

³²² Інтерв’ю з Володимиром Наразовичем Н-м. Запис 3.05. 2006, м. Обухів, інтерв’юер Пастушенко Т.В. // Gedächtnisbuch für die Häftlinge des KZ Dachau / Транскрипт. – С. 7.

соціального законодавства дають підстави зробити висновок, що принаймні до кінця 1942 р. оstarбайтери перебували в Німеччині в становищі рабів. Незважаючи на поступові зміни в законодавстві (починаючи з 1943 р.) у бік зрівняння оstarбайтерів у правовому й соціальному аспекті з іншими групами іноземців, усе ж радянські робітники до кінця війни залишалися найбільш безправною й гнобленою категорією іноземців у Райху.

Разом із тим, оstarбайтери становили найчисельнішу групу іноземних робітників, яких використовували переважно на виробництвах, що потребували тяжкої фізичної праці, були пов'язані зі шкодою для здоров'я, які отримували найнижчу заробітну плату. За своїми віковими показниками ця група була наймолодшою – середній вік чоловіків становив 24 роки, жінок – 21 рік, більшості з яких не виповнилося й 20 років.

Свідчення очевидців, як і офіційні документи, показують різноманітні умови праці та проживання „східних робітників” у Третьому райху. Але й за більш сприятливих обставин колишні оstarбайтери в спогадах говорять про своє підневільне й принизливе становище, оскільки прибули вони у ворожу країну не з власної волі і не мали жодного впливу на вибір професії, місця роботи, умов життя.

Залежно від конкретних ситуацій та рис характеру людини способи виживання оstarбайтерів набували найрізноманітнішого характеру: від покірнього виконання всіх вимог – до ігнорування правил і численних обмежень поведінки, протестів, найвищим виявом яких стали масові втечі, та навіть створення антинацистських підпільних організацій серед примусових робітників та військовополонених. В одному випадку поведінковою стратегією оstarбайтера була адаптація до нових умов, яка полягала у вивченні мови, сприйнятті й засвоєнні місцевих культурних традицій, налагодженні контактів із представниками німецького населення та інших груп іноземних робітників. Іншою стратегічною поведінкою була, навпаки, ізоляція у своїй соціокультурній групі односельців, земляків, співвітчизників. У такий спосіб шляхом збереження осно-

вних ознак національно-культурної приналежності підтримувався моральний дух. Загалом, очевидці згадують про працю в Німеччині незалежно від обставин як про найбільш тяжкий період у своєму житті. Описані в цьому дослідженні різні способи виживання оstarбайтерів, свідчать про існування великої кількості „тріщин” та „суперечностей” у нацистській системі примусової праці іноземних робітників, які намагалися використовувати примусові робітники з України. Разом із тим жодні дії оstarбайтерів не змінювали їхнього становища та правового статусу в нацистській Німеччині загалом. Упродовж війни вони продовжували залишатися найбільш безправною й знедоленою соціальною групою в Райху. Тому в даному випадку можна говорити про існування вибору між поганим життям, дуже поганим життям і смертю.

III. "Родина ждет вас" – повернення колишніх остарбайтерів в Україну після Другої світової війни

1. Система радянських репатріаційних органів та їх діяльність у Київській області

Уже під час визвольних боїв на території України радянське керівництво зіткнулося з проблемою сотень тисяч біженців та примусово виселених зі своїх домівок громадян, які потребували допомоги для повернення в рідні місця. Надалі, після завершення бойових дій у Європі, це питання набуло першочергової державної ваги, оскільки за межами СРСР опинилося понад 5 мільйонів працездатних громадян репродуктивного віку, яких так потребувала зруйнована війною країна³²³. Україна за роки Другої світової війни зазнала найбільших безповоротних людських втрат серед республік СРСР. Наприкінці 1945 р. кількість населення нашої республіки була вдвічі меншою, ніж до війни. Серед причин такої демографічної ка-

---

³²³ Земсков В. И. Репатриация перемещенных советских граждан. – С. 331.

тастрофи були й депортації майже двох із половиною мільйонів працездатних осіб до нацистської Німеччини. Тому повернення їх в Україну стало нагальною проблемою для партійного керівництва та уряду СРСР.

Повернення (репатріація) була обов'язковою для всіх колишніх жителів територій, які до 1939 р. входили до складу СРСР. Такі вимоги були закріплені в міжнародних угодах між союзниками по антигітлерівській коаліції (Радянським Союзом, США та Великобританією), ухвалених на Кримській конференції в лютому 1945 р. У цьому дослідженні свідомо оминається складне й політизоване питання примусової репатріації та третьої хвилі еміграції. Зазначимо лише, що в Радянському Союзі та країнах західної демократії різним було бачення права людини на свободу вибору громадянства. Якщо в США та Великобританії це право визнавалося й було зафіксоване в законодавстві, то за законами СРСР (які були також міцно впроваджені й у свідомість громадян) прагнення змінити громадянство або виявлення емігрантських настроїв входило до переліку політичних злочинів (ст. 58 Кримінального кодексу РРФСР) нарівні зі шпіонажем, антирадянськими заколотами, шкідництвом, контрреволюційною агітацією й т.ін. Звичний для західного світу підхід до цієї проблеми розцінювався політичним керівництвом СРСР як ворожий, чужий і незрозумілий, що було одним із проявів панування тоталітарного режиму й закритості країни. І в законодавстві СРСР, і у свідомості його громадян трансформація поняття „свобода вибору країни проживання” з політичного злочину в невід'ємне право людини відбулася тільки наприкінці 1980-х на початку 1990-х рр., з початком руйнування тоталітарної держави³²⁴.

Після ухвалення урядом Радянського Союзу в 1944 р. рішення про повернення радянських громадян із Німеччини та окупованих нею країн* було вжито низку заходів для органі-

---

³²⁴ Земсков В. И. Репатриация перемещенных советских граждан. – С. 331.

* Рішення ДКО № 6457-сс від 24.08.1944 “Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, примусово вивезених німцями, а

зації прийому й розподілу репатріантів. Керував цим процесом спеціально створений апарат уповноваженого Раднаркому СРСР (з березня 1946 р. Ради Міністрів) у справах репатріантів на чолі з генералом П.Голіковим (колишнім начальником Головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії). Про масштаби цієї роботи свідчить табірна інфраструктура репатріації. Тільки на території Західної та Східної Європи було створено 127 фронтових перевірконо-фільтраційних таборів (ПФТ) і 57 армійських збірно-пересильних пунктів (ЗПП), у яких одночасно могло перебувати приблизно півтора мільйона осіб. У роботі з репатріантами було задіяно понад 37 000 радянських військовослужбовців³²⁵. Безпосередньо на демаркаційній лінії союзних військ у Німеччині та Австрії для обміну репатріантами із союзниками організовано дев'ять прийомно-передавальних пунктів (ППП)³²⁶. Це були, як назвав П. Полян, “передові рубежі” репатріації. У цих таборах репатріанти проходили першу перевірку, групувалися за категоріями, статтю, місцем прибуття на батьківщину й організовано відправлялися на територію СРСР.

Другим тиловим “ешелоном” репатріації стали збірно-пересильні табори (ЗПТ), створені в прикордонній зоні СРСР, які об'єднувалися в пункти й підпорядковувалися Народному комісаріату оборони. У прикордонній зоні України діяли такі ЗПП НКО: Львівський, Рава-Руський, Ковельський, Самбірський, Коломийський, Брестський (Білорусія), Гродненський (Білорусія), Волковийський (Білорусія), Унгенський (Молдавія), які були організовані відповідно до постанови ДКО від 16 червня 1945 р. Окремі із цих пунктів склалися з декількох пересильних таборів. Наприклад, до Брестського ЗПП на початок жовтня 1945 р. належало п'ять таборів, де одночасно могло розміститися до 25 000 осіб, Львівський

також тих, хто з різних причин опинився за прикордонною лінією між СРСР і Польщею” і постанова РНК СРСР № 30-12с від 6.01.1945 “Про організацію прийому і облаштування репатрійованих радянських громадян”.

³²⁵ Полян П. Жертви двох диктатур. – С. 207.

³²⁶ Там само.

ЗПП складався із шести таборів, Ковельський ЗПП – з двох тощо. Загалом, на території Львівського, Одеського та Прикарпатського військових округів діяло 17 з 35 загальносоюзних прикордонних збірно-пересильних таборів³²⁷.

На 23 грудня 1944 р. у Львівській, Дрогобицькій, Волинській та Ізмаїльській областях працювало сім перевірконо-фільтраційних пунктів (ПФП) НКВС із середньою пропускнуою здатністю 3 000 осіб. Вони розташовувалися в Болграді, Володимир-Волинському, Раві-Руській, Яворові, Хирові, Мостиську, Чернівцях (пізніше, у вересні 1945 р., ПФП з Яворова переведено до Одеси, а в Чернівцях ліквідовано)³²⁸. У збірно-пересильних таборах НКО та перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС УРСР репатріанти продовжували проходити перевірку й облік, після чого їх розподіляли за категоріями, залежно від яких жінок, дітей, людей похилого віку направляли за місцем проживання, чоловіків призивали до лав Червоної армії або до трудових батальйонів, виявлених „злочинних елементів” або „підозрілих осіб” – так званий спецконтингент, передавали для наступного ведення слідства до перевірконо-фільтраційних таборів НКВС, до слідчих органів (НКВС, НКДБ, “СМЕРШ”). Окрема категорія – громадяни німецької національності, кримські татари підлягала виселенню в східні області СРСР³²⁹.

Довершували картину репатріаційної системи відповідні органи на місцях, які мали забезпечити прийом, розташування, трудове й господарсько-побутове облаштування репатріантів. В Україні репатріаційні органи почали створюватися з кінця 1944 р. Згідно з постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 31 серпня 1944 р. при уряді Української РСР було створено відділ у справах репатріації радянських громадян на чолі з

---

³²⁷ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 1480, арк. 229–232: „Справка о приеме и трудоустройстве репатриированных советских граждан по Украинской ССР по состоянию на 1 ноября 1945 года”.

³²⁸ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 3025.

³²⁹ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 3025, арк. 127–127а.

М. О. Зозуленком, а починаючи із січня 1945 р., подібні відділи почали створювати в складі виконкомів обласних рад депутатів трудящих, у кожній області республіки організовувалися спеціальні пункти з прийому та розподілу репатріантів (ПРП)*. Загальне керівництво органами репатріації в Українській РСР покладалося на заступника Голови РНК України І.С. Сеніна.

На кінець 1945 року в Україні нараховувалося 45 таких ПРП, розташованих переважно в населених пунктах неподалік від великих вузлових станцій³³⁰. Кожен обласний пункт повинен був мати баню, дезкамеру, санпропускник, пропускна здатність яких становила від 30 до 100 осіб. На обласних ПРП проводили прийом та облік ешелонів із репатріантами і відправляли прибулих за місцем їх проживання. Окрім того, до завдань усіх таборів і пунктів, незалежно від їх підпорядкування й призначення, входило також тимчасове розташування репатріантів, забезпечення їх відповідними супровідними документами для проїзду до місця проживання, харчуванням. На фільтраційних пунктах різного підпорядкування обов'язково повинна була проводитися медико-санітарна профілактика, з державного бюджету виділялися кошти для надання репатріантам матеріальної допомоги продовольством, грошима й конкретними речами (найбільша потреба була у взутті та одязі)** . Велика увага також відводилася питанню політико-виховної роботи з репатріантами.

Персонал обласних ПРП налічував, як правило, 8 осіб: начальник пункту, трое його старших помічників, завгосп, се-

---

* Постанова РНК УРСР від 13.01.1945 за № 69 "Про організацію обласних пересильних пунктів".

³³⁰ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 2614, арк. 39-40: "Дислокация обласных приемно-распределительных пунктов для репатриантов по УРСР на 1 января 1945 года".

** Згідно з розпорядженням Раднаркому СРСР від 22 лютого 1945 року № 2863рс для репатріантів, які цього особливо потребують, за рахунок коштів, відпущених урядом СРСР для УРСР, проводилася видача одноразової допомоги у розмірі 300 руб. на одну особу.

кретар-статист, комірник і прибиральниця³³¹. До обласних ПРП, таборів НКО та ПФП НКВС направлялися по партійній лінії агітатори з різних областей України, які повинні були проводити культурно-масову та роз'яснювальну роботу серед репатріантів. Уповноважені від РНК та ЦК КП(б)У працювали також у найбільших збірно-пересильних таборах, розташованих на кордоні України: Волковиському й Брестському (Білорусія), Унгенському (Молдова). Крім того, у розпорядженні репатріаційних органів республіки перебувала група інспекторів, які здійснювали перевірку стану підготовки обласних ПРП, забезпечення житлом репатріантів, улаштування їх на роботу, розглядали скарги, що надходили до радянських органів влади тощо.

Офіційно робота з формування репатріаційної структури в Київській області розпочалася із січня 1945 р. Спеціальним розпорядженням виконком Київської обласної ради депутатів трудящих визначив відповідальним за облік та розселення репатріантів завідуючого оргінструкторської групи Г. Рябчука, а також зобов'язав голів районних Рад депутатів щомісяця звітувати про кількість громадян, які повернулися на попереднє місце проживання³³². Спеціальний апарат обласного відділу в справах репатріації при виконкомі Київської облради укомплектували на початку червня 1945 р. Він складався із чотирьох осіб: завідуючого відділу (спочатку був І. Струнін, потім – О. Жуваго), старшого інспектора, інструктора та бухгалтера. Посада секретаря-статиста до кінця 1945 р. так і залишалася вакантною³³³. Офіційно обласний відділ у справах репатріації

---

³³¹ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 2614, арк. 45: "Справки о приеме и трудоустройстве репатриированных советских граждан. 4.01.–27.12.1946".

³³² ДАКО, Ф Р-880, оп. 2, спр. 1, арк. 1: „ Розпоряджение № 14 Исполнительного комитета Киевского областного Совета депутатов трудящихся от 8 января 1945 г. "Об организации приема возвращающихся на родину советских граждан насильно увезенных немцами, а также по разным причинам оказавшимся за пограничной линией между СССР и Польшей".

³³³ ДАКО, Ф.Р-880, оп. 2, спр. 18, арк. 123: „Отчетный доклад о проделанной работе по организации, материальному обеспечению, приеме и трудоустройстве репатри-

розформовано одночасно із загальносоюзним та республіканським Управлінням у справах репатріації 1 березня 1953 р.³³⁴. У Києві створено відділ у справах репатріації при Київській міськраді, який діяв до серпня 1947 р.*. У районних радах депутатів трудящих Київської області – спеціального апарату не створювали, а відповідальність за роботу з репатріантами покладали переважно на завідувача відділу мобілізації або секретаря виконкому районної ради. У найбільших містах Київської області Білій Церкві, Черкасах, Умані й Смілі – також були виділені спеціальні відповідальні особи з апарату міськради, керівництво роботою яких здійснював заступник голови виконкому Київської облради З.О. Богатир.

Безпосередньо прийомом, розподілом і транспортуванням до місця проживання репатріантів, що прибували в Київську область, займався Обласний прийомно-розподільчий пункт, який почав діяти 18 лютого 1945 р. у Миронівці. Пункт містився за три кілометри від залізничної станції Миронівка в будівлях цукрового заводу. У жовтні 1945 р. у Києві організували самостійний ПРП (на території залізничного вокзалу „Київ-Пасажирський”) з підпорядкуванням Київській міській раді депутатів трудящих. Київський ПРП обслуговував репатріантів-киян, яким дозволили жити в столиці, та репатріантів, що їхали транзитом.

Апарат Миронівського ПРП навесні 1945 р., коли почали прибувати перші репатріанти, нараховував усього троє осіб: начальник, інспектор і кур’єр. До кінця 1945 р. штат обласного пункту зріс до десяти осіб, серед яких було три інспектори, завідуючий господарством, два водії автомашин, конюх і візничий. Згідно з даними звітної доповіді за 1945 р. Миронівсь-

---

рованих советских граждан в Киевскую область за период с 18 февраля 1945 года по 31 декабря 1945 года”.

³³⁴ Постанова Ради Міністрів СРСР № 5305-2071с від 29.12.1952 р. ДАКО, ф. Р-880, оп. 2, спр. 106. Див. також *Полян П.* Жертвы двух диктатур. – С. 507.

* Згідно з розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 19.07.1947 р. був ліквідований відділ у справах репатріації при Виконкомі міськради з 15.08. 1947 р. [ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5820, арк. 86]

кий ПРП мав приміщення на 300 осіб, у якому стояли нари й тапчани, лазню, пропускною здатністю 40-45 осіб, санпропускник, дезкамеру, устатковану трьома паро-формаліновими камерами загальною пропускною здатністю 90-100 комплектів одягу за годину, медпункт, ізолятор на три місця. На території пункту згідно з вимогами розташовувався харчовий блок, який складався з кухні, де можна було готувати їжу на 1200 осіб, та їдальні на 500-600 осіб. Через те, що Миронівський ПРП розташований на відстані трьох кілометрів від залізничної станції, для перевезення репатріантів у грудні 1945 р. пункту передали три автомашини та двоє коней. Працював Миронівський ПРП до 20 травня 1946 року³³⁵.

Як бачимо, масштаби проведеної роботи з організації інфраструктурного та кадрового забезпечення репатріаційної діяльності в Україні та Київській області, зокрема, були дійсно вражаючими. У рекордні терміни вдалося створити, як висловився П. Полян, „гігантських розмірів багатоголовий транспортно-табірний механізм”. Власне, подібна табірна система організовувалась для переміщених осіб і західними союзниками. Це був єдиний спосіб організувати переміщення, забезпечити харчуванням та допомогою мільйони осіб. Різниця полягала тільки в тому, що пріоритетним завданням радянських таборів були все ж таки політична перевірка і статистичний облік громадян, котрі поверталися до СРСР, а не медична допомога чи надання матеріальної підтримки.

Основна маса репатріантів проходила перевірку й фільтрацію у фронтових та армійських таборах або збірно-пересильних пунктах наркомату оборони й перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС, яку проводили співробітники НКВС, НКДБ і військової контррозвідки СМЕРШ. Після прибуття за місцем проживання репатріанти знову повинні були пройти перевірку в органах держбезпеки, згідно з наказом НКВС-НКДБ від 16 червня 1945 р. „Про порядок перевірки й фільтрації за місцем постійного проживання репатрійованих

---

³³⁵ ДАКО, ф. Р-880, оп. 2, спр. 18, арк. 238.

радянських громадян, які повернулися на Батьківщину”³³⁶. Про зміст бесід під час перевірки в збірних пунктах можемо довідатися також із “фільтраційних справ” – своєрідного досьє на “остарбайтерів”, які тривалий час перебували в архівах Комітету державної безпеки й становили державну таємницю, а з 1993 р. були передані до державних обласних архівів України³³⁷. Зі слів того, хто підлягав перевірці, співробітники НКВС заповнювали досить велику анкету. Особлива увага приділялася тому, коли й за яких обставин потрапила людина на територію держав, які воювали із СРСР, або окупованої Німеччиною країни. Спрямованість опитування комісіями чітко простежувалася в запитаннях, які ставили репатріантові: “Чи служив в арміях країн, що воювали з СРСР або інших військових антирадянських формуваннях?”, “Коли та за яких обставин повернувся в СРСР або прибув на кордон СРСР (одиначним порядком або в групі)?” і „З ким з’явився добровільно чи був затриманий, ким і коли?”³³⁸. Отож, з усього цього неважко зробити висновок, що репатріантів розглядали якщо й не як “зрадників Батьківщини”, то принаймні як людей, що не виявили достатньої мужності й працювали на нацистів. У процесі перевірки в репатріанта забирали всі документи, які могли б підтвердити його особу або факт перебування за кордоном чи працю в Райху: робочі картки, трудові книжки, посвідчення, листи, нерідко конфісковували й фото і радянські довоєнні паспорти, військові квитки тощо. Натомість особі, що пройшла реєстрацію в комісії, видавалося направлення на постійне місце проживання з позначкою: „Видом на жительство служить не может”. Варто зазначити, що репатріанти поверталися в країну, де майже в усіх обласних і районних містах діяли

³³⁶ Земсков В. И. Репатриация перемещенных советских граждан. – С. 343.

³³⁷ Ковальський М., Ченцов В. Полинний присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 60–68; Ковальський М.П., Ченцов В.В. „Фільтраційні справи” – невідоме джерело державних архівів // Архіви України. – 1993. – № 1-3. – С. 35–44.

³³⁸ Полян П. Жертвы двух диктатур. – С. 819–822. Приложение № 26.

суворі режимно-обмежувальні заходи та паспортний режим^{*}. Суть цього паспортного режиму полягала в тому, що паспорт оголошувався єдиним документом, який засвідчував особу. Паспорти видавалися людям, які мешкали в режимних місцевостях до введення паспортного режиму, або особам, що досягли 16-річного віку. Репатріант із подібною довідкою з фільтраційної комісії автоматично опинявся поза законом. Для того, щоб отримати паспорт (паспорти були безстрокові, п'ятирічні й тимчасові), йому потрібно було знову після приїзду додому йти до органів НКВС, проходити повторну перевірку та реєстрацію, що зовсім не гарантувало отримання бажаного документа. Найчастіше репатріантові видавали тимчасове посвідчення, наявність якого змушувала таку особу проходити перевірку кожен місяць чи кожні півроку. Важливо зазначити, що у воєнні та повоєнні роки наявність у громадянина паспорта, тобто дозволу на проживання в певній місцевості, була тісно пов'язана з пропискою, можливістю отримати роботу та видачею продуктових карток, а від належності місцевості до I чи II категорії режимності безпосередньо залежали розміри постачання щодо забезпечення населення продуктовими та промисловими товарами (і не тільки в зазначений період). У випадку відсутності дозволу на проживання в певній режимній місцевості (переважно великих містах) особу упродовж 24 годин виселяли, або вона несла кримінальну відповідальність за порушення паспортного режиму. Для багатьох киян-репатріантів нездоланною перешкодою на шляху додому став пункт у постанові РНК СРСР № 30–12с від 06.01.1945 “Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав”, який забороняв репатріантам

---

* Більш детально про режимно-обмежувальну систему в Україні після визволення див.: *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. праць / Інститут історії України НАНУ. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 125–143.*

повертатися до Москви, Ленінграда та Києва³³⁹. Контроль за виконанням цих режимно-обмежувальних заходів покладался на центральні й місцеві органи влади, НКВС і ті ж самі органи репатріації.

Місцеві репатріаційні органи, підконтрольні Комісії у справах репатріації при РНК УРСР, не займалися фільтрацією та перевіркою репатріантів. За основними пунктами звітів Київського обласного відділу у справах репатріації можна визначити напрями й результати його діяльності. Це – керівництво й контроль за організацією на місцях прийому та розподілу цивільних репатрійованих громадян, їх статистичним обліком. Для цього інспектори відділу здійснювали поїздки в райони Київської області. Наприклад, з вересня до 20 грудня 1945 р два інспектори обласного відділу перевірили 29 районів із 53 Київської області³⁴⁰. До цього комплексу заходів входило забезпечення належних умов проживання в пересильних таборах, харчуванням, надання проїзних документів. Годувати репатріантів у фронтових та армійських таборах і збірно-пересильних пунктах повинні були згідно з армійською нормою № 4, а в дорозі додому – за нормою № 3 (для дітей віком до 5 років повинні були видавати молоко, білий хліб, манку). Відповідно до встановлених норм кожен репатріант повинен був отримувати на добу від 600 до 750 г чорного хліба, 100 г різних круп, до 920 г овочів, 20 г цукру, 75 г м'яса³⁴¹. В обласних збірно-пересильних пунктах харчування репатріантів здійснювалося згідно з нормами, встановленими наказом Наркомторгу СРСР № 161, де на одну особу в день належало видавати 500 г хліба, 60 г м'яса, 40 г крупи, 13 г цукру, та 13 гр жирів*. Згідно зі звітом Миронівського ПРП, через який на кінець 1945 р.

---

³³⁹ Полян П. М. Жертвы двух диктатур. – С. 206. У липні 1945 р. було зроблене виключення для неповнолітніх киян, у яких в місті залишилися рідні.

³⁴⁰ ДАКО, Ф. Р 880, оп. 2, спр. 18, арк. 123 зв.

³⁴¹ Полян П. Жертвы двух диктатур. – С. 779.

* Державний архів Полтавської області, Ф. Р-4085, оп. 9, спр. 13, арк. 9.

пройшло 56 112 осіб, було видано 49 764 обіди та стільки ж сніданків, а також 3 157 кг продуктів сухим пайком³⁴².

Особливістю діяльності репатріаційних органів столичної Київської області стало розселення та працевлаштування жителів Києва, яким відмовили у проживанні в місті. Згідно з постановою РНК СРСР № 30–12с від 6 січня 1945 р. “Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав” киян направляли до Миронівського ПРП і розселяли за межами 50-кілометрової зони навколо Києва на території столичної області. Треба зазначити, що Київ був віднесений до режимних місцевостей ще в 1940 р., а після визволення та у повоєнні роки обмеження на проживання в столиці України ще більше посилювалися й стосувалися майже всіх громадян, „які прибувають у Київ неорганізованим шляхом: без перевезення, вербування або запрошення на роботу заводами, організаціями та підприємствами, за винятком інвалідів війни, які раніше проживали в Києві, та родин військово-службовців, які проживали у Києві на момент призову військовослужбовця до лав Червоної Армії, ВМФ та військ НКВС, якщо ці родини забезпечені в м. Києві житловою площею”³⁴³. Для репатріантів – мешканців столиці України – ця заборона стала справжньою катастрофою. Ось як описує помічник відділу репатріації при РНК УРСР В. Співак реакцію киян, потяг з якими після прибуття на станцію Київ-Товарний у березні 1945 р. несподівано для його пасажирів направили до Миронівського ПРП: “Серед репатріантів Київської області 17 осіб із самого Києва, які хворобливо зреагували на заборону їм особисто залишитися в Києві. Окремі репатріанти задавали мені питання: “За що нас виселяють? Чому нас вважають за штрафників? Що з нами в Миронівці будуть робити? Коли нам до-

---

³⁴² ДАКО, Ф. Р-880, оп. 2, стр. 18, арк. 126 зв. „Отчетный доклад о проделанной работе по организации, материальному обеспечению, приему и трудоустройству репатриированных советских граждан в Киевскую область за период с 18 февраля 1945 г. по 31 декабря 1945 г.”

³⁴³ Цитата за: Вронська Т.В. Режимно-обмежувальні заходи... – С. 132.

звolyть повернутися до Києва?”³⁴⁴. Переважну більшість репатріантів із цього ешелону становили люди похилого віку та жінки з дітьми до року. “Матері цих дітей мені говорили, що вони їхали разом із чоловіками додому, але їх чоловіків на перевірочному пункті забрали “до війська”, а їх направили на попереднє місце проживання”³⁴⁵. Щоб уникнути примусового виселення, деякі репатріанти тікали у дорозі й самостійно пробирався до столиці. Але життя таких “нелегалів” у рідному місті також могло перетворитися на пекло. Без паспорта й прописки такій особі практично неможливо було отримати роботу, продуктові картки, а отже – й засоби до існування. У Києві щомісяця проводилися перевірки паспортного режиму, тобто перевірялися мешканці житлових будинків, гуртожитків, робітники підприємств, за результатами яких виявлених порушників притягували до адміністративної та кримінально відповідальності. Т. Вронська наводить результати перевірок паспортного режиму в Києві за 1946 р., які надійшли до відділу адмінорганів ЦК КП(б)У. Так, у травні 1946 р з міста виселено 820 осіб і притягнуто до кримінальної відповідальності 10, у жовтні відповідно – 595 та 16 осіб, а в листопаді 1946 р. вибулих із міста Києва нараховувалося вже 4 085 осіб³⁴⁶. Серед цих людей, можемо з упевненістю припустити, більшість становили репатріанти. Але навіть тим репатріантам, яким дозволили повернутися до Києва (на початок 1947 р. їх було 16 174), досить складно було остаточно узаконити своє становище. За даними міського паспортного столу на 1 січня 1947 р. у Києві було прописано 15 320 репатріанта, яким видали лише тимчасові посвідчення³⁴⁷. „Згідно з перевіркою здійсненою відділом [у справах репатріації] видно, що переважна біль-

---

³⁴⁴ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 3022, арк. 114: “Доповідна записка про відправку репатріантів зі станції Київ-Товарний 15 березня 1945 р.”.

³⁴⁵ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 3022, арк. 117.

³⁴⁶ Вронська Т.В. Режимно-обмежувальні заходи...– С. 139.

³⁴⁷ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5820, арк. 8: „Звіт завідуючого відділом у справах репатріації Київської міської ради В.Шутенко. 9.01.1947 р.”.

шість репатріантів паспортів ще не отримали й понад рік живуть за тимчасовими посвідченнями”³⁴⁸.

Репатріаційним органам на місцях виділялися з державного бюджету кошти для надання матеріальної допомоги репатрійованим громадянам, причому не тільки в дорозі, а безпосередньо після прибуття на місце постійного проживання. Так, у 1945 р. у Київській області із цією метою асигнували 890 000 руб., які були розподілені так: 70 000 – через Миронівський ПРП, 7 000 – через обласний відділ у справах репатріації, 813 000 – через міські та районні виконкоми Рад депутатів трудящих³⁴⁹. Наскільки відчутною й масовою була ця допомога можна судити з таких фактів. На Миронівському ПРП у 1945 р. отримали допомогу грошима 149 осіб на суму 19 851 руб. та речами – 97 осіб (298 предметів).

Одним із головних завдань репатріаційних органів було працевлаштування репатрійованих, визначення ступеня їх участі у виробничому житті країни. Інформація про це надавалася нарівні зі статистичними даними про повернення жителів Київської області з-за кордону. За відомостями, які наводить П. Полян, із загального числа всіх репатріантів (цивільних і військовополонених, що поверталися в СРСР) на початок 1946 р. було працевлаштовано 57,5 %³⁵⁰. Відділ у справах репатріації при РМ УРСР на початок 1947 р. подає дані про 83% працевлаштованих репатріантів (включно з дітьми та людьми похилого віку), які повернулися в Україну³⁵¹. За інформацією по Київській області показник працевлаштованих репатріантів на цей саме час становив 95%, з яких понад 80% працевлаштовано в сільське господарство, 15% – працювали в промисловості й менше 4% – у сфері управління та обслуговування³⁵². По Києву на початок 1947 р. відсоток працевлаштованих репа-

---

³⁴⁸ Там само.

³⁴⁹ ДАКО, Ф. Р-880, оп. 2, спр. 18, арк. 124 зв.

³⁵⁰ Полян П. Жертвы двух диктатур. – С. 549.

³⁵¹ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 4351, арк. 5.

³⁵² ДАКО, Ф. Р-880, оп. 2, спр. 18, арк. 240.

тріантів, яким дозволили жити в місті, становив 84%, з них працювали на промислових підприємствах – 54%, у різних організаціях та установах – 46%. Частині репатріантів (328 осіб) вдалося отримати „направлення на продовження навчання” у вузах³⁵³. По УРСР майже 5 000 колишніх репатріантів відновили навчання у вищих навчальних закладах і технікумах і 4345 осіб на початок 1947 р. знову вступили до вузів³⁵⁴.

Ступінь „участі репатріантів у виробничому та політичному житті країни”, вживаючи термінологію звітів репатріаційних органів, визначався також кількістю передовиків виробництва. Так, у республіці серед репатріантів було шестеро Героїв Соціалістичної Праці³⁵⁵, 52 974 стахановці та 77 496 ударників виробництва та передовиків сільського господарства³⁵⁶. При цьому обов’язково додавалося, що „всі вони дякують великому Сталіну та Червоній Армії за їх звільнення від німецького рабства, дякують партії та уряду за теплий прийом на Батьківщині”.

До обов’язків репатріаційний органів також входило слідкування за настроями громадян, які повернулися з-за кордону. На інспекторів, штатних і позаштатних агітаторів покладалося проведення політико-масової роботи серед репатріантів, особливо в пересильних таборах. Значний обсяг звітів займає перелік кількості проведених мітингів, бесід, зборів, читання статей і доповідей на поточні теми, де роз’яснювалися „завдання й обов’язки кожного репатріанта стосовно їх участі в будівництві зруйнованої нашої країни”, тощо. „Укрвидав” у 1945 р. спеціально для репатріантів випустив брошури загальним тиражем 200 000 екземплярів. У республіканських і загальносоюзних газетах та журналах також публікувалися матеріали з репатріації. Наприклад, у вересні 1945 р. „Правда України” помістила 10 статей та кореспонденцій на цю тему,

---

³⁵³ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп.. 7, спр.5820, арк. 4.

³⁵⁴ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 4351, арк. 8.

³⁵⁵ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 8, спр. 2229.

³⁵⁶ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 4351, арк. 6.

„Радянська Україна” – 8 статей і кореспонденцій та дві передові статті. По радіо восени 1945 р. прозвучало 48 повідомлень, було організовано декілька виступів колишніх репатріантів³⁵⁷. Для розповсюдження газет та іншої агітаційної літератури в таборах, містах і селах України серед новоприбулих репатріантів із республіканського бюджету виділялися спеціальні кошти.

Якщо ж відволіктися від парадної сторони звітів, то з'ясується, що на практиці діяльність репатріаційних органів супроводжувалася великою кількістю труднощів організаційного й матеріального характеру, які найбільш дошкуляли знедоленим репатріантам – жінкам із дітьми, людям похилого віку та хворим. Найпершою проблемою став величезний об'єм роботи, з якою не справлялися працівники перевірочних, збірних і пересильних таборів. Про кількість репатріантів, яких необхідно було зустріти в Україні, дає уявлення таблиця (див. додаток Г), створена за даними відділу в справі репатріації при РМ УРСР. За неповних два роки в Україні було зареєстровано понад 1 млн. 200 тис. цивільних громадян, які повернулися з-за кордону. Потік репатрійованих був нерівномірним, основна маса людей прибула з кінця осені 1945 р. до початку весни 1946 р. – це майже 800 тис. осіб. До наведених даних необхідно додати ще громадян, які їхали через Україну транзитом, а це принаймні вдвічі збільшує число людей, які пройшли через українські табори. У наведених даних також не відображена кількість військовополонених, бійців трудових батальйонів, засуджених.

Найбільше навантаження припадало на збірно-пересильні пункти НКО, наспіх створені влітку 1945 р. у прикордонній зоні України. Через ці табори з 1 липня 1945 р. до 1 січня 1946 р. пройшло 1 334 452 репатріантів, у тому числі 1 128 561 особа цивільних громадян, приблизно половина яких

---

³⁵⁷ ЦДАГО України, Ф.1, оп.23, спр. 1478: „Информация о ходе выполнения постановления ЦК КП(б)У от 04.08.1945 г. „О политико-воспитательной работе с репатриированными советскими гражданами”.

– 565 684 поверталися на Україну³⁵⁸. Більшість цивільних репатріантів становили жінки й діти. Найголовнішою проблемою пунктів НКО була нестача кадрів. Через місяць після організації Володимир-Волинського пункту НКО він прийняв уже 22 000 осіб, а його штат був укомплектований лише на 30%. Відповідно на пункті спостерігалися величезні черги під час реєстрації, люди отримували продукти харчування на третій чи четвертий день після прибуття, бо до реєстрації продукти не видавали³⁵⁹.

Наступною проблемою стала відсутність житла на пересильних пунктах. Більшість ЗПП НКО розташовувалися поблизу залізниці й за межами населеного пункту, тільки в Коломиї та Самборі пункт НКО розмістили в міських будівлях. Тому необхідні господарські та житлові приміщення в таборах доводилося споруджувати одночасно з прийомом репатріантів і силами самих репатріантів. А до цього люди на збірно-пересильному пункті перебували по декілька тижнів під відкритим небом, серед поля чи лісу, в кращому випадку ночували під навісами. Проте й на початок осені 1945 р. ця робота не була закінчена. Заступник Голови РНК І. С. Сенін про це доповідав секретарю ЦК КП(б)У Д. С. Коротченку: „Особливо незадовільний стан прийому репатріантів в осінньо-зимовий період на прикордонних ПРП у Рава-Руській, Ковелі, Львові й В-Волинському, де відсутні житлові приміщення й бараки для розташування репатріантів. Львівський військовий округ, Волинська й Львівська облради зі значним запізненням розпочали будівництво бараків і землянок. Великі надходження репатріантів на зазначені пункти у вересні й жовтні, настання несприятливих погодних умов і значне похолодання, а також нестача залізничного транспорту створює виключно складне становище для репатріантів, які прибувають на зазначені пун-

---

³⁵⁸ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 2614, арк. 18.

³⁵⁹ Там само, спр. 1480, арк. 91: „Телефонограма Профатилова из Волинского округа КП(б)У, от 26.07.1945”.

кти”³⁶⁰. І хоча за декілька місяців уже звітували, що „станом на 1 листопада 1945 р. пункти НКО до прийому репатрійованих радянських громадян в осінньо-зимовий період 1945–1946 рр. в основному готові”³⁶¹, вони все одно не могли справитися з тим потоком людей, який ринув у цей час із Заходу. Ось що повідомляв уповноважений РНК УРСР і ЦК КП(б)У із Брестського прикордонного збірного пункту*: „З другої половини жовтня харчування різко погіршилося через перевантаження харчоблоків. У цей період табори були перевантажені репатріантами й робочими батальйонами (у таборі № 310, наприклад, перебувало в цей час 20 000 осіб). У період перевантаження таборів через те, що не було відправлено трудові батальйони (з 15 жовтня по 15 листопада 1945 р.), по всіх таборах Брестського пункту були випадки, коли окремі групи репатріантів змушені були перебувати від двох до п’яти днів під відкритим небом”³⁶².

Значною мірою перенаселення таборів зумовлювалося не лише дефіцитом обслуговуючого персоналу, недостатньою кількістю збудованого житла, а й нескоординованою подачею пересувного складу залізничного транспорту, а вірогідніше – також його недостатньою кількістю. Так, на 1 листопада 1945 р. на Ковельському пункті перебувало в очікуванні відправки 22 080 репатріантів, на Володимир-Волинському пункті – 3 236 осіб, Коломийському – 4 000 осіб³⁶³.

---

³⁶⁰ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 1480 арк. 154. „Докладная записка о приеме, трудоустройстве репатрируемых граждан СССР и политической работе среди них” за 01.09. 1945 р.

³⁶¹ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 1480, арк. 229: „Справка о приеме и трудоустройстве репатриированных советских граждан по Украинской ССР по состоянию на 1 ноября 1945 года”.

* Через Брестський ЗПП НКО з 01.06.1945 по 01.12.1945 пройшло понад 150 000 українських громадян, що становить половину всіх прибулих на цей пункт репатріантів.

³⁶² ЦДАВО України, Ф. 2, оп. 7, спр. 3009, арк. 58.

³⁶³ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 1480, арк. 232: „Справка о приеме и трудоустройстве репатриированных советских граждан по Украинской ССР по состоянию на 1 ноября 1945 года”.

Усі ці фактори в комплексі призвели до катастрофічної ситуації, в якій опинилися рядові громадяни, що чекали в таборах повернення на батьківщину. Лист Ольги Крюкової з Володимир-Волинського ПРП, який був виділений серед інших кореспонденцій, перлюстрованих військовою цензурою НКДБ УРСР, мабуть, найбільш яскраво зображає ступінь відчаю і скрути репатріантів: "...Сегодня – уже 1 ноября, а я все еще во Владимир-Волинске. Ты не можешь себе представить, сколько здесь уже людей, землянок не хватает, двора не хватает, люди находятся за проволокой и по всему полю. У нас в землянке около двухсот человек. Днем и ночью двери не закрываются, и несмотря на это, воздух всегда тяжелый. Света нет. По воду приходится идти больше километра. Что бы ты не положил, все украдут. Белье постирать негде, вымыться негде, вообще лагерь не приспособлен для содержания людей, абсолютно никаких жизненных удобств нет. Получаем продукты сухим пайком, а сварить негде. Степа, ты извини меня, но поверь, что даже уборной нет. Представь перед своими глазами все то, что я написала, и ты получишь настоящую картину нашего лагеря..."³⁶⁴.

Досить складна ситуація була й у таборах НКВС. У Рава-Руському ПФП на початку 1945 р. "для проведення фільтрації не вистачало паперу, який на пункті був практично відсутній"³⁶⁵, що, на думку доповідача, фактично зривало оформлення відповідних документів. На Володимир-Волинському ПФП у жовтні 1945 р. був відсутній транспорт для відправки контингенту перевірених репатріантів (понад 3 тис. осіб) за місцем проживання та на поселення в Новосибірську область³⁶⁶. Переважну більшість із цих 1700 спецпоселенців „фольксдойче” становили діти. Ці люди вже понад три місяці проживали на території ПФП, який не мав необхідних для зи-

³⁶⁴ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 1480, арк. 257: „Специальное сообщение о жалобах репатриированных советских граждан, находящихся в лагерях Волинской области”.

³⁶⁵ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 3025, арк. 9.

³⁶⁶ Там само, арк. 29.

мового періоду будівель, не був забезпечений паливом тощо. Проблемою Одеського ПФП була перш за все його віддаленість від вокзалу (на 12 км) та відсутність транспорту для доставки на його територію репатріантів. Пункт не мав необхідної кількості палива і продуктів харчування³⁶⁷.

Подібні проблеми матеріального характеру існували і в обласних перевірочно-розподільчих пунктах, на які також випало значне перенавантаження репатріантів: з кінця 1944 р. до 20 грудня 1945 р. через обласні приймально-розподільчі пункти УРСР пройшло 982 000 осіб, з них в Україну прямували майже 525 000 осіб³⁶⁸. Найбільші труднощі виникли на самому початку діяльності обласних пунктів. Миронівський ПРП, запланований спочатку на одночасний прийом 800 осіб, у березні 1945 р. міг розмістити максимум 120–150 осіб. На час прибуття перших репатріантів (березень 1945 р.) на ПРП не було ніяких меблів, лазня не працювала. Харчування організували в їдальні цукрозаводу, яка не могла забезпечити гарячою їжею необхідну кількість репатріантів через відсутність посуду. На той час Миронівський ПРП, не мав необхідного 15-денного запасу продуктів харчування, тому перших репатріантів, що прибули на пункт, харчували за рахунок районних фондів³⁶⁹. Надалі в Миронівському ПРП було підготовлено приміщення на 300 осіб, забезпечене, судячи зі звітів, усім необхідним, але постійно частина репатріантів продовжувала перебувати під відкритим небом, очікуючи на відправку. У пошуках вирішення цієї проблеми наприкінці літа 1945 р. виконком Київської обласної ради мусив звернутися до начальника тилу Червоної армії з проханням виділити тимчасово для обласного пункту десять великих наметів, але отримав негативну відповідь³⁷⁰.

---

³⁶⁷ Там само, арк. 86–89.

³⁶⁸ Там само, спр. 3007, арк. 170: "Материалы по учету репатриированного населения, форма №4".

³⁶⁹ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 3022, арк. 95–96: "Доповідна записка помічника відділу по репатріації при РНК УРСР Власенко О. від 16.03.1945 р."

³⁷⁰ ДАКО, ф. Р-880, оп. 2, спр. 35, арк. 102.

Треба зазначити, що розподільчий пункт у Миронівці був останнім на шляху колишніх примусових робітників до рідної домівки в Київську область. До цього більшості репатріантів довелося пройти не один фільтраційний табір та розподільчий пункт, де умови проживання, як бачимо, були ще гіршими.

За обставин відсутності в багатьох таборах і пунктах елементарних житлово-побутових умов для репатріантів дуже складно було розраховувати на якісне санітарно-медичне обслуговування. За офіційними даними, при кожному ПРП створено медпункти, до яких були прикріплені лікарі й виділені медикаменти. Для госпіталізації репатріантів у місцевих лікувальних закладах для кожного перевірконого чи збірного пункту надано певну кількість лікарняних ліжок, наркомат охорони здоров'я України організував у Дніпропетровську, Харкові та Львові окремі госпіталі для репатріантів. Діяли санітарні частини й госпіталі при ЗПП НКО. Для організації венерологічної допомоги репатріантам на пунктах, розташованих на території Львівської області, республіканський наркомат охорони здоров'я відрядив бригаду з 18 венерологів та лаборантів на чолі з професором О. М. Кричевським³⁷¹.

На обласних пересильних пунктах на 1 січня 1946 р. було виявлено 28 452 хворі репатріанти, з яких 5195 осіб потребували стаціонарного лікування³⁷². Скажімо, на Миронівському ПРП за весь період його роботи з 56 112 репатріантів медичну допомогу надали 1305 особам, а 10 репатріантів госпіталізували³⁷³. Досить високими можна вважати показники інфекційних хворих серед репатріантів на ПРП: 2103 особи, серед яких із венеричними захворюваннями виявлено – 1987 осіб, хворих на туберкульоз – 1085 осіб³⁷⁴. За цей самий період

³⁷¹ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 2614, арк. 21: „Доклад секретарю ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко о деятельности органов репатриации Украинской ССР по состоянию на 1 января 1946 года заместителя председателя Совета Народных Комиссаров УССР И. Сенина”.

³⁷² Там само, арк. 20.

³⁷³ ДАКО, Ф. Р-880, оп. 2, спр. 18, арк. 126 зв.

³⁷⁴ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 2614, арк. 20.

на розподільчих та збірних пунктах в Україні зафіксовано 361 випадок смерті репатріантів, більшість серед померлих репатріантів становили діти – 212 осіб, і найпоширенішою причиною їхньої смерті зафіксована диспепсія³⁷⁵. Саме високий відсоток смертності серед дітей, найбільш уразливих до умов перебування, красномовно свідчить про випробування, які довелися пройти репатріантам, повертаючись додому.

Зрештою, всі організаційні проблеми й негаразди з матеріальним постачанням пересильних таборів можна зрозуміти, адже країна після спустошливої війни лежала в руїнах, більшість населення жило в нестатках та страшній бідності. Але важко було пояснити підозру й недовіру, зневажливе ставлення до репатріантів з боку представників різних органів влади.

Численні заяви та доповідні записки самих посадовців, які займалися репатріацією, свідчать про безліч ганебних випадків у ставленні до репатріантів. У вже цитованій телефонограмі Волинського обкому КП(б)У зокрема повідомлялося, що начальник Володимир-Волинського ЗПП НКО „поводить себе грубо з репатріантами, вигонить їх геть, погрожує застрелити чи заколоти штиком. Одну з репатріанток працівники пункту завели в темне місце, зняли з неї годинник і забрали всі речі. Винний у цьому лейтенант не був покараний і зник у невідомому напрямку. Репатріантки скаржаться, що обслуговуючий персонал поводить себе з ними в дорозі грубо. Шофери і начальники колон змушують дівчат вступати з ними в сексуальні стосунки, купувати горілку, відбирають особисті речі³⁷⁶.

Начальник Гребінківського ПРП В. Шкварець скаржилася на дії залізничної міліції: “Відношення ж.д. міліції при ст. Гребінки Полтавської обл. до репатріантів, що повертаються на Батьківщину з Германії, зовсім негативне: 21.05.1945 року вечором та 22.05.1945 року ранком одних і тих же людей по три рази зазивають у своє приміщення з вимогами до них

---

³⁷⁵ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 2614, арк. 21.

³⁷⁶ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 1480, арк. 91: „Телефонограмма из Волинского обкома КП(б)У Профатилова, от 26.07.1945”.

“що ви везете з Германії” та тормозять у відправці таких по ж.д. транспорту, докоряючи тим, “що ви робили на німців, тому можете пішки ходити”³⁷⁷. Постійних грабунків репатріанти зазнавали на всіх етапах повернення додому, від рядових військовослужбовців, працівників спецтаборів – до кримінальних банд уже на території України. Наприклад, у листопаді 1945 р. на станції Слущьк, де ешелон з репатріантами стояв майже добу: “Увечері в темноті на поїзд був здійснений напад групою бандитів, які відібрали в репатріантів, погрожуючи зброєю, декілька валіз. Усі бандити були одягнені у форму військовослужбовців Червоної армії й були озброєні пістолетами. Серед офіцерського складу, що супроводжував ешелон, тільки у двох була зброя... Згодом напад повторився. На допомогу супроводу ешелону вибігла охорона військового ешелону, який також стояв на станції. Бандити зникли. Начальник ешелону звернувся по допомогу до військового коменданта ст. Слущьк, де йому відповіли, що вільного наряду бійців у них немає”³⁷⁸. На фоні таких фактів повідомлення, що в Київській області „мали місце випадки, коли всупереч розпорядженням НКВС СРСР вимагали з репатріантів платню за залізничний квиток”³⁷⁹ взагалі виглядає якимось дрібним непорозумінням.

Ставлення до репатріантів як до „людей другого сорту” демонстрували й представники радянських та партійних органів влади на місцях – від голів колгоспів, керівників підприємств – до рядових громадян. „Секретар парторганізації Кременчуцького порту тов. Овсянніков на питання, яку масово-політичну роботу проводить партійна організація з репатріан-

---

³⁷⁷ Державний архів Полтавської області, Ф. 4085, оп. 9, спр. 13, арк. 14.

³⁷⁸ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 2995, арк. 128–129: “Рапорт заступнику голови РНК УРСР тов. Сенніну від представника РНК УРСР і ЦК КП(б)У по репатріації від Київської області Канишева. 20.11.1945 р.”.

³⁷⁹ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 1478, арк. 5: „Информация о ходе выполнения постановления ЦК КП(б)У от 04.08.1945 г. "О политико-воспитательной работе с репатриированными советскими гражданами”.

тами, відповіді: „Мені навіть огидно розмовляти із цими людьми”³⁸⁰.

Одним зі свідчень безправності репатріантів було, як не дивно, їх обов’язкове працевлаштування. На практиці дуже часто допомога держави у пошуковій роботі була більше схожа на працевикористання, яке для багатьох молодих людей розпочиналося ще у фільтраційних таборах на території Німеччини. За даними, які наводить В. Земсков та П. Полян³⁸¹, станом на 1 березня 1946 р. після перевірки у фільтраційних таборах і пунктах 14,5 відсотка репатріантів зарахували до трудових батальйонів НКО, ще понад 2% – перебували на службі в ЗПП або працювали в господарствах радянських військових частин та установах за кордоном. Дуже рідко працевлаштування мало звичний для нас вигляд відвідування відділу кадрів зі взаємним розпитуванням, нерідко репатрійований не мав жодного впливу на місце, характер і навіть умови своєї праці, особливо коли потрапляв до контингенту трудових батальйонів НКО, загальна кількість бійців яких становила понад 600 000³⁸². Офіційно сюди зараховували чоловіків призовного віку із числа цивільних репатріантів та військовополонених. Їхня праця в складі трудових батальйонів прирівнювалася до служби в армії, а їх відправка за місцем проживання залежала від майбутньої демобілізації з армії військовослужбовців строкової служби відповідного віку. Трудові батальйони були офіційно розформовані влітку 1946 р.^{*}, але людей із цих частин не відпустили, а „перевели у постійні кадри промисловості”, що на практиці означало *прикріплення до місця роботи*. За самостійне залишення місця праці їм загрожувало ув’язнення в таборах ГУЛАГу терміном від 5 до 8 років (у травні 1948 р. ця міра

---

³⁸⁰ Там само, арк. 8–15. „Информация о политико-массовой работе среди репатриированного населения. 08.06.1945 г.”

³⁸¹ Полян П. Жертвы двух диктатур. – С. 529; Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан. – С. 342.

³⁸² Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан. – С. 342.

* Директива Генерального штабу Збройних сил СРСР від 12 липня 1946 р.

покарання була знижена – від 2 до 4 місяців)³⁸³. Навіть після досягнення демобілізаційного віку „трудбатальйонники” все одно не отримали права повернутися додому на відміну від їх ровесників – військовослужбовців Радянської армії. Репатріантів цієї категорії в різні способи змушували залишатися на постійне проживання за місцем праці, перевозити сюди свої родини, підписувати довготривалі трудові договори тощо. І, власне, такого рішення про звільнення цих репатріантів уряд СРСР так і не ухвалив. За свідченням очевидців, які працювали в складі трудових батальйонів, тільки на початку 1950-х років їм вдалося легально повернутися додому. Про життя „трудбатальйонників” можна довідатися з акта обстеження умов праці, культурно-побутових та житлових умов робітників-репатріантів будівельного тресту МДБ, складеного в грудні 1946 р. інспектором відділу у справах репатріації Київської міськради: “Гуртожиток, де розташовані робітники, не обладнано ліжками та іншим необхідним інвентарем, відсутня постільна білизна, робітники сплять на дерев’яних двоярусних нарах, підстилаючи свій, переважно брудний одяг, який щодня носять”³⁸⁴. Майже всі репатріанти цього тресту працювали не за спеціальністю, переважно як чорнороби, хворі не отримували належної медичної допомоги. У столиці впродовж 1946 р. співробітниками відділу репатріації випадково виявлено три такі робочі команди. Загальна кількість утримуваних на ремзаводі № 1 у двох будтрестах МДБ та МВС сягала 800 осіб. Усі репатріанти не мали прописки, отже, були схожими на безправних кріпаків. Фактично вони потрапили в ситуацію, яка мало чим відрізнялася від аналогічної, тільки двома роками раніше в нацистській Німеччині.

Репатріанти непризовного віку (чоловіки й жінки) також розглядалися партійними та радянськими господарськими функціонерами як безправна робоча сила. Досить типовими є випадки, коли чоловіків (особливо будівельних професій) на

---

³⁸³ Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан. – С. 352.

³⁸⁴ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5820, арк. 2 зв.

декілька місяців і більше затримували й вони безкоштовно працювали в розподільчих пунктах і таборах. Значна їх частина, не доїхавши додому, прямо на пересильних пунктах була мобілізована на різні будови СРСР.

На початку серпня 1945 р. керівництво Білоцерківського цегельного заводу звернулося до Київського облвиконкому з клопотанням: „Видати наряд на 150 осіб на розподільчий пункт Київської області на станції Миронівка (із числа контингенту, що повертається з Німеччини)”³⁸⁵. Можна припустити, що формулювання „дати наряд”, означало просто відрахувати серед репатріантів необхідну кількість осіб і відправити працювати незалежно від того, бажає цього людина чи не бажає. Умови для проживання такого контингенту робітників були вкрай незадовільними. Інспекторський склад відділу в справах репатріації при Київському облвиконкомі в жовтні 1945 р. повідомляв наступне, що в місті Біла Церква „на зводі ім. 1-го Травня репатріанти отримують гарячу їжу один раз на добу, сніданків і вечері немає. Гуртожиток, у якому проживають репатріанти, не обладнаний, постільної білизни немає, у гуртожитку брудно, світла недостатньо. Робітники-репатріанти близько двох місяців не отримують зарплату”³⁸⁶.

Проблеми з працевлаштуванням виникали в репатріантів і після прибуття за місцем проживання. Найпоширенішими можна назвати відмову в прийомі на роботу, праця не за фахом (виняток становили хіба що вчителі, лікарі, агрономи, облік працевлаштування яких вівся окремо). Ось кілька яскравих типових і задокументованих прикладів. Так, „репатріантові Тарану, за спеціальністю інженеру-паровознику, тривалий час відмовляли в працевлаштуванні в депо ст. Знам’янка. Тільки після втручання органів репатріації його прийняли на робо-

---

³⁸⁵ ДАКО Ф. Р-880, оп. 2, спр. 2, арк. 94: Лист від 04.08.1945 р.

³⁸⁶ ДАКО Ф. Р-880, оп. 2, спр. 18, арк. 23–24. „Донесение Киевского отдела по делам репатриации по обследованию районов Киевской области”.

ту”³⁸⁷. Інший випадок стався в Корсунь-Шевченківському районі Київської області. Директор Селищанського цукрового заводу звільнив громадянку Г. А. Фіалко тільки тому, що вона була репатріанткою³⁸⁸. Нерідко працевлаштування репатріантів місцеві керівники підприємств розуміли як спосіб покарання останніх. У Ленінському районі Полтавської області на лісорозробки було мобілізовано 1000 робітників, виключно репатріантів³⁸⁹. Секретар Михалпільського райкому КП(б)У з кадрів Кам’янець-Подільської області дав розпорядження керівникам районних організацій звільнити всіх репатріантів, які працювали в районних організаціях, і направити їх на фізичну роботу³⁹⁰.

Так було на практиці, хоча теоретично в галузі трудового законодавства для репатріантів ніяких утисків не передбачалося. Згідно з виданими інструкціями і постановами підприємства й міністерства зобов’язані були надати репатріантам роботу за спеціальністю. У жовтні 1946 р. Управління уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатрійованих громадян розповсюдило для широкого ознайомлення лист про права й пільги для репатріантів, наданих урядом СРСР, у перших рядках якого наголошувалося: „Усі репатріанти, направлені до місця постійного проживання або для роботи в промисловості, у складі трудових батальйонів є повноправними радянськими громадянами й на них розповсюджується радянське трудове законодавство, вони користуються всіма правами й

---

³⁸⁷ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 4351, арк. 9: „Отчет о приеме и трудоустройстве репатриированных советских граждан из Германии и стран сателлитов, граждан украинской национальности из Франции и крестьян-рыбаков русского происхождения из Болгарии и Румынии по состоянию на 1 января 1947 года”.

³⁸⁸ Там само.

³⁸⁹ Там само, спр. 1480, арк. 225: „Справка о приеме и трудоустройстве репатриированных советских граждан по Украинской ССР по состоянию на 1 ноября 1945 года”.

³⁹⁰ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 23, спр. 1480, арк. 226: „Справка о приеме и трудоустройстве репатриированных советских граждан по Украинской ССР по состоянию на 1 ноября 1945 года”.

пільгами, як і робітники підприємств і будівництв”³⁹¹. На репатріантів із колишніх військовополонених розповсюджувалися ті ж самі пільги, що й на демобілізованих із Радянської армії. Після прибуття на місце проживання їм гарантували надання роботи за спеціальністю й виділення матеріальної допомоги для організації власного господарства (грошова позика, безкоштовний лісоматеріал). Інваліди, у тому числі й ті, котрі отримали інвалідність у Німеччині, мали право на пенсію. Остарбайтерам зберігався безперервний загальний трудовий стаж, а інвалідам до трудового стажу зараховувався ще й період роботи в Німеччині. Багатодітні репатріантки мали право на допомогу та пільги³⁹². Проте сам факт появи подібного листа з роз’ясненням прав репатріантів та багатьох інших постанов, ухвалених урядом СРСР у 1944–1948 рр.³⁹³, а також наведені приклади свідчать про те, що в реальному житті ці „права” репатріантів нічого не значили, і дуже часто порушувалися. „Не можна сказати, – пише В. Земсков, – що в морально-психологічному плані репатріанти опинилися поза суспільством, але в усякому разі, особливо в перше повоєнне десятиліття, вони перебували ніби на його узбіччі. Саме слово „репатріант” на рівні побутової свідомості асоціювалося мало не з „ворогом народу” (частково таке сприйняття зберігалось до недавнього часу). При цьому виявилася не дуже благовидна позиція радянської держави: вона фактично зняла із себе моральну відповідальність, що не змогла захистити мільйони людей від ворожого нашестя й поневолення і всі труднощі переклала на них самих”³⁹⁴

---

³⁹¹ ДАКО, Ф. Р-880, оп. 2, спр. 34, арк. 58.

³⁹² ДАКО, Ф. Р-880, оп. 2, спр. 34, арк. 58.

³⁹³ Полян П. Жертвы двух диктатур. – С. 551.

³⁹⁴ Земсков В. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 гг. // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 39–40.

2. Соціальна структура репатрійованого населення

З'ясування кількості оstarбайтерів, що повернулося до Київської області, є одним із головних завдань цього дослідження. Статистичний профіль був провідним і серед завдань діяльності репатріаційних органів області. Загалом, на 1 липня 1947 р., за даними репатріаційної комісії, до Київської області повернулася 125 191 особа³⁹⁵ і не повернулося „з німецького рабства на Батьківщину” 33 863 особи, що становить приблизно тридцять відсотків усіх депортованих³⁹⁶. Такими цифрами також оперують у своїх працях історики М. Коваль та директор державного архіву Київської області В. Даниленко, які роблять припущення, що більшість недорахованих оstarбайтерів загинула в Німеччині³⁹⁷. Якщо брати до уваги, що за даними, відомими на 1947 р., з Київської області було депортовано до Німеччини 159 054 особи, то названа кількість громадян, які не повернулися в Україну, була визначена автоматичним відніманням. Дійсно, на липень 1947 р. у Київській області було зареєстровано понад 125 000 репатріантів, і це на 28% менше, ніж визначена кількість депортованих з області цивільних громадян. Якщо ж порівняти ці дані зареєстрованих репатріантів з обчисленнями вивезених до Німеччини цивільних робітників, проведеними в цій роботі (174 263 особи), то виявиться, що репатріаційні органи недорахувалися майже 40% депортованого в роки окупації населення. Але чому необхідно вважати, що ці громадяни не повернулися з Німеччини до СРСР? І

---

³⁹⁵ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5820, арк. 65–85: „Звітна доповідь про роботу відділу у справах репатріації при виконкомі Київської облради депутатів трудящих на 01.07.1947 р.”.

³⁹⁶ Там само, арк. 71.

³⁹⁷ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1999. – С. 196; Даниленко В. Невільники на чужині, “зрадники” на Батьківщині // Народна армія – 2002. – 13 листопада – С. 7.

що вони не повернулися на батьківщину тому, що загинули на примусовій праці чи залишилися на Заході, як вважає частина дослідників? Сумніви викликає насамперед те, як був організований облік репатріантів у Київській області. Усі громадяни після проходження перевірочних і фільтраційних пунктів поверталися, головним чином, на місце проживання, де і мали проходити реєстрацію в сільських та селищних радах. Сільські ради повинні подавати відомості про повернення репатрійованих громадян у виконкоми райрад. Останні зобов'язувалися кожні десять днів подавати відомості у виконком обласної ради депутатів трудящих. Оскільки в районах не було передбачено штатної особи, яка б відповідала за облік, прийом та працевлаштування репатріантів, то впродовж майже всього 1945 р. така робота в багатьох районах не велася зовсім. Тільки в 1946 р. цю справу доручили завідувачу відділу мобілізації³⁹⁸. Така система мала певні недоліки. Люди, які відповідали за облік, не були зацікавлені в добросовісному виконанні своєї роботи і тому часто ігнорували покладені на них обов'язки або просто не мали можливості їх виконувати. Про масштаби недоліків обліку репатріантів у Київській області свідчить лист завідуючого відділом у справах репатріації при РНК УРСР від 25 лютого 1946 р. „На 1 січня 1946 р. по вашій області було недораховано 26 300 осіб репатріантів... Перевіркою також встановлено, що низка районів за формою № 4 показали значно меншу кількість репатрійованих радянських громадян, ніж було насправді. [...] Фастівський район впродовж трьох місяців за формою № 4 подавав незмінно цифру прибуття репатріантів – 794 особи, тоді як перевірка встановила, що в районі проживає 2102 репатріанти. Одинадцять районів Київської області взагалі впродовж трьох місяців не надсилали відомостей за формою № 4, а впродовж двох місяців не надсилали відомостей п'ять районів. Низка районів станом на 1 лютого 1946 р. показували меншу кількість прибулих репат-

---

³⁹⁸ ДАКО, Ф. Р-880, оп. 2, спр. 18, арк. 196: „Объяснительная записка к отчету (форма №4) за июнь месяц 1946 года“.

ріантів порівняно з попереднім місяцем”³⁹⁹. У загальносоюзних масштабах різниця між числом направлених за місцем проживання та відомостями про зареєстрованих по республіках СРСР репатріантів на 1 серпня 1946 р. становила 32 381 особу⁴⁰⁰. В. Земсков припускає, що „ця цифра адекватна кількості померлих осіб під час проходження фільтрації”. Проте нам видається що це є величина похибки в обліку репатріантів на місцях.

Окрім суб’єктивних факторів, існувала й низка вагомих об’єктивних причин, які, безумовно, суттєво впливали на точність обчислення репатрійованих громадян у Київській області. Якщо розглянути соціальну структуру репатрійованих до Київської області (див. додаток Д), то жінок повернулося вдвічі більше, ніж чоловіків, хоча співвідношення обох статей серед депортованого населення й у середовищі остарбайтерів у Німеччині було приблизно однакове. Такі зміни можна пояснити результатами перевірки та фільтрації репатріантів. Станом на 1 березня 1946 р. після перевірки у фільтраційних таборах і пунктах тільки 57,8* відсотка репатріантів дозволили повернутися на своє попереднє місце проживання, 19,1% репатріантів – мобілізували в армію, 14,5% – зарахували до трудових батальйонів НКВ, 6,5% – були заарештовані та передані в розпорядження НКВС, ще понад 2% репатріантів перебували на службі в ЗПП або працювали на роботах при радянських військових частинах та установах за кордоном⁴⁰¹. Таким чином, 42% репатріантів, які повернулися в СРСР, не могли в 1946 р. потрапити додому до своїх родин. Неважко помітити, що переважна більшість „затриманих” репатріантів були чоловіки. Якщо припустити, що процентне співвідношення груп репат-

---

³⁹⁹ ДАКО, ф. Р-880, оп. 2, спр. 34, арк. 8.

⁴⁰⁰ Земсков В. И. Репатриация перемещенных советских граждан. – С. 342.

* Включаючи й представників народів, відправлених на спецпоселення – німців, кримських татар, чеченців і т.д.

⁴⁰¹ Земсков В. И. Репатриация перемещенных советских граждан. – С. 342; Полян П. Жертвы двух диктатур. – С. 529.

ріантів за результатами їхньої перевірки і фільтрації приблизно зберігалось й на місцевому рівні, а не тільки загальносоюзному, то ми отримаємо пояснення про різницю в 40% між депортованими та репатрійованими мешканцями Київської області й диспропорцію їх соціальної структури. У наступні роки (облік репатрійованих проводився до кінця 1952 р. – часу розформування репатріаційних органів) частина демобілізованих з армії колишніх репатріантів, або тих, хто був мобілізований до трудових батальйонів НКО, працювали у господарствах при військових частинах, на демонтажі обладнання підприємств у Німеччині і, повернувшись додому й маючи на руках документи військовослужбовців чи вільнонайманих, а не довідку репатріаційної комісії, про що говорилося попередньо, мали вже можливість не афішувати своє остарбайтерське минуле й не реєструватися в НКВС та відповідних відділах районних рад як репатріанти.

Можливо, були й такі репатріанти, яким удалося повернутися до Київської області, оминувши фільтраційні та інші перевірочні табори, й уникнути реєстрації після прибуття додому. На таку думку наштовхує в першу чергу кількість фільтраційних справ, які передали на збереження в 1993 р. Державному архіву Київської області з Управління Служби безпеки України по м. Києву та Київській області. Таких справ в архіві зберігається 115 940⁴⁰², що принаймні на 10 тис. менше офіційно зареєстрованих на середину 1947 р. цивільних репатріантів по Київській області. Тобто, можемо припустити, що далеко не на кожного репатріанта була „заведена справа”. Про можливість оминати радянську репатріаційну систему свідчать і розповіді очевидців. Серед безлічі найрізноманітніших варіантів можна виділити декілька типових випадків. Для молодих чоловіків-остарбайтерів мобілізація до Радянської армії під час бойових дій взимку-навесні 1945 р., коли ще репатріаційна система тільки формувалася, нерідко давала шанс при-

---

⁴⁰² Даниленко В. Невільники на чужині, „зрадники” на Батьківщині // Народна армія. – 2002. – 12, 13 листопада. – С. 7.

ховати факт свого невільницького минулого⁴⁰³. Ще менше підозр виникало у компетентних органів стосовно жінок-остарбайтерок (на момент бойових дій до весни 1945 р.), які могли влаштуватися на роботу на підсобні господарства військових частин або повернутися додому з військовими ешелонами, попутним транспортом і таким чином уникнути реєстрації як репатріантки⁴⁰⁴. Та найбільше зустрічається випадків свідомого уникнення репатріаційних органів у формі втеч із фільтраційних таборів, спеціальних ешелонів репатріантів, переховування після прибуття додому. Подібна поведінка характерна переважно для киян, яким було заборонено повертатися до свого рідного міста. У звітах обласної комісії в справах репатріації неодноразово повідомлялося про виявлення подібних випадків: „Часть репатриантов своевременно не явилась на регистрацию в г. Киев /некоторые такие лица нигде не регистрировались в течение года/, теперь же явились в паспортный отдел г. Киева. Им предлагают по разным причинам покинуть Киев в течение 24 часов, которых отдел по делам репатриации и поселяет на постоянное место жительства в области”⁴⁰⁵. Деяким киянам доводилося переховуватися в друзів і знайомих без прописки, роботи й відповідно – без засобів до існування декілька років, доки вдавалося легалізувати своє становище⁴⁰⁶.

Тут важливо більш детально зупинитися на проблемі встановлення кількості киян, які повернулися із примусової праці в Райху до столиці України. За підсумковими даними відділу в справах репатріації при виконкомі міськради

---

⁴⁰³ Спогади Василя К-ка. // „...То була неволя...”: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 107–114.

⁴⁰⁴ Інтерв'ю FL025. Запис 4.11.2005, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл. // International Slave and Forced Laborers Documentation Project / Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.

⁴⁰⁵ ДАКО, Ф. Р-880, оп. 2, спр. 18, арк. 196.

⁴⁰⁶ Інтерв'ю FL023. Запис 19.01.2006, м. Київ // International Slave and Forced Laborers Documentation Project / Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських; Мирчевская И.Б. ...И он подарил мне маму. Воспоминания. – К., 2005. – 200 с.

м. Києва на час його ліквідації в липні 1947 р. у місті було зареєстровано 16 390 репатріантів (із них чоловіків – 5732, жінок – 10637, дітей до 16 років – 615 і людей похилого віку – 206)⁴⁰⁷. До цього реєстру були внесені переважно цивільні кияни, колишні оstarбайтери й військовополонені, яким дозволили залишитися в місті, а також робітники трудових батальйонів або промислових підприємств з інших міст і республік СРСР, що працювали в місті. Репатріанти-кияни, яким заборонили селитися в столиці, направлялися до Миронівського ПРП, звідки їх розселяли по Київській області. Таких киян по обласному ПРП (існував до 20 травня 1946 р.) зареєстровано 7135 осіб⁴⁰⁸ і загальна кількість репатрійованих киян на середину 1946 р. таким чином становила приблизно 23 525 осіб. Після ліквідації обласного пункту виселені кияни враховувались серед зареєстрованих репатріантів по Київській області й визначити, скільки киян повернулося на своє попереднє місце проживання після завершення репатріації, немає можливості. Отже, дані про 23 525 зареєстрованих киян-репатріантів можна вважати проміжними, які не відображають остаточної статистики повернення жителів столиці України, вивезених під час нацистської окупації в Райх.

Так само доступні на час написання даної роботи джерельні матеріали, а також особливості організації репатріації радянських громадян до СРСР не дають можливості достеменно встановити кількість колишніх оstarбайтерів, які повернулися в повоєнний час до Київської області. Дані про 125 191 особу – це лише число зареєстрованих на 1947 р. репатріаційними органами Київської області колишніх оstarбайтерів та військовополонених, а не дійсна кількість тих, хто повернувся з Німеччини. Відповідно до сфери гіпотез і припущень належить з'ясування відсотку киян та мешканців області, які залишилися після 1945 р. за кордоном або загинули на примусовій

---

⁴⁰⁷ ЦДАВО України, Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5820, арк. 54.

⁴⁰⁸ Там само, арк. 4: „Звіт завідуючого відділу у справах репатріації Київської міськради на 01.01.1947 р.“.

праці. За відомостями окремих сільських рад Київської області кількість жителів села, які не повернулися, становить не більше 10 відсотків*. Можемо лише припустити, що відсоток жителів міст, які скористалися можливістю залишитися за кордоном, імовірно був більшим, ніж представників сільської громади області (враховуючи консерватизм психології селян).

Таким чином, зміни в соціальній структурі репатрійованих до Київської області громадян, серед яких жінок стало вдвічі більше, ніж чоловіків, можна пояснити результатами їх перевірки й фільтрації. Переважно чоловіки призовного віку були мобілізовані до Радянської армії, батальйонів НКО, на відбудову виробничих об'єктів у СРСР і не змогли відразу прибути за місцем проживання.

---

* У с. Жуляни Києво-Святошинського р-ну з 88 осіб, вивезених до Німеччини, не повернулося 8, з с. Бурти Кагарлицького району з 288 депортованих односельчан не повернулося 13.

3. "Ізменніки родіни нас називали..." – спогади про перші роки на батьківщині

Розповідь про повернення на батьківщину для багатьох опитаних колишніх оstarбайтерів починалося з опису обставин визволення. Працюючи в різних областях Німеччини, інформанти були звільнені як радянськими військами, так і союзниками. Ті респонденти, які були дітьми, згадують про момент зустрічі з радянськими солдатами в однозначно радісних і патетичних тонах. Олександра Г-ва: „И вот я выбежала – едут эти танки, а я выбежала и кричу (растроганно): «Наши, наши! Русские наши! Я русская!» (плачет). А один меня подхватил (продолжает плакать), говорит: «Боже, ты смотри, русская! А как тебя зовут?» Я говорю: «Саня меня зовут, Саша меня зовут!»⁴⁰⁹.

Свген Р-в: „И тут мы уже кинулись им навстречу, начали целовать их, начали целовать сапоги. [...] Ну солдаты нас угощали, давали сухари да, вот кусочки колотого сахара, к которому прилипли крошки махорки вот... Ну все плакали... „Наши освободители! Спасибо вам! Дорогие! Спасибо вам! ” Вообще сцены, конечно яркие такие, впечатлительные”⁴¹⁰.

Людмила Т-З-ка: „А мы уже знали, что завтра будут наши, потому что уже совсем рядом слышим, слышно так канонада. [...] И утром, помню, где-то шесть утра, мы уже за лагерьем с цветами и слышим, что уже едут. Встретили наших не в лагере, а уже в город мы с цветами, с букетами. Ну и тут вдруг входят, а мы не понимаем – погоны. А мы ж этого не знали,

---

⁴⁰⁹ Інтерв'ю FL005. Запис 22.12.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project

⁴¹⁰ Інтерв'ю FL027. Запис 22.04.2005, м. Київ // International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

что у нас погоны, привыкли там кубики, что-то такое там было. Да, вот такие у нас теперь. И такая форма у нас красивая”⁴¹¹.

Очевидці, які були дорослими, по-різному характеризують свої почуття й події, пов’язані зі звільненням – це і радість, і вдячність, і почуття полегшення, що нарешті скінчилися страждання, а нерідко обурення та шок від грубої поведінки радянських солдатів. Можна навіть прослідкувати певну закономірність, що найчастіше розповіді про випадки сваволі радянських воїнів зустрічаються у респондентів, визволених узимку 1945 р. Про найбільш драматичні обставини звільнення довелося почути з розповіді Оксани П-ди, яку спочатку мало не вбив радянський солдат, а згодом вона стала свідком масового згвалтування німецьких жінок воїнами Радянської армії. Ці жахливі сцени вона зустрічала скрізь, куди б не пішла – в штабі військової частини, на вулиці, в будинку своїх господарів, де зупинилися біженки зі Східної Пруссії. “Зайшли ми в один дім і там одна німка лежала застрілена... Видно ото іздівлися, іздівалися і застрелили. А тоді, як ми прийшли в цей дім, де я ночувала, дак ото все добро, що то їхне, порозбиване, на дротах висіло (голосно)! Порозпатрошуване, то ума непостежимо... А там дівчинка була, вона год 14-ть мала, може, год 15-ть, ми з ними [разом були]. І та дівчинка як кричала: „Мутті! Мутті! Мамо!“⁴¹². Муті, муті, то казали, насильничали, понимаеш ти. Дак я казала: „Таких сволочей, як наші, ото хай воно записується, таких нема ніде”⁴¹².

Респонденти, звільнені американськими військами, найчастіше згадують про щедрі американські продовольчі пайки та розповідають, що вперше побачили живого негра або зустріли українців-емігрантів серед солдатів американської армії. Особливо всі оповідачі акцентують увагу на зворушливому моменті передачі репатріантів до радянської зони, своїх вра-

⁴¹¹ Інтерв’ю FL032. Запис 12.05.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

⁴¹² Інтерв’ю FL025. Запис 04.11.2005, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

женнях від зустрічі з радянськими військовими, від їх нової форми, вперше почутих пісень, які стали популярними за час війни.

Усі опитані авторкою очевидці заявили, що поверталися додому добровільно. Окрім Галини Г-ко, для якої примусова репатріація на Батьківщину залишається найбільшою трагедією життя. Спочатку їх, колишніх невільників, пішки гнали місяць з Австрії до кордону СРСР, а потім у фільтраційному таборі розлучили Галину з французом Емілем, від якого на момент репатріації чекала дитину: „Мы просились, я просилась, щоб меня отправили во Францию (короткая пауза) в связи с тем, шо я уже была мать (короткая пауза). Или оставили его здесь на Украине. (пауза) Нам не разрешили, ни ему здесь остаться (со слезами), ни нам поехать во Францию не разрешили”⁴¹³.

Інформанти, які перебували в зоні окупації союзних військ, повідомляли, що мали можливість залишитися на Заході. Є багато свідчень про агітацію виїжджати до різних країн світу, пропозиції колишніх господарів залишитися жити в Німеччині, застереження стосовно небезпеки повернення до СРСР. Тобто більшість опитаних у такий спосіб наголошували на своєму свідомому рішенні повернутися в Україну. Основними тематичними сюжетами розповідей стали описи різноманітних перепон та обставин на довгому шляху до рідного дому, нескінченного очікування передачі в радянську зону окупації, відправки у фільтраційних таборах та пунктах, втомливого багатомісячного шляху через спустошені війною міста. У багатьох цей шлях тривав від 3-х до 9-ти місяців. Як влучно сказала Інесса М-ка: „Считают, что 9 мая – это уже все свободны. А то, шо там люди задерживались. Одна дата конец войны, а другая, когда человек смог выбраться оттуда”⁴¹⁴.

---

⁴¹³ „...То була неволя“: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 136.

⁴¹⁴ Інтерв'ю FL023. Запис 19.01.2006, м. Київ // International Slave and Forced Laborers Documentation Project / Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських.

У оповідях очевидців дуже мало уваги приділено опису фільтраційних таборів (де багато інформантів жили до 6 місяців!), матеріально-побутових умов утримання репатріантів, харчового раціону тощо. Проте майже всі респонденти відзначали тяжкий і принизливий момент фільтраційної перевірки. „Там нужно было пройти проверку через КГБ. Это такая унижительная процедура, такая неприятная, что даже не хочется об этом вспоминать”⁴¹⁵.

Частина опитаних без особливих проблем пройшли перевірку, але згадували деталі цієї процедури неохоче. Найменше принижень під час проходження фільтрації зазнавали жінки з дітьми та молоді дівчата. До чоловіків, навпаки, було більше запитань у працівників НКДБ, які поводили себе з ними більш брутально. „Тут нас "зустріли" сталінські чекісти зі Смершу. Говорили з нами на підвищеному тоні, погрожували заслати нас уже в радянські табори, старались вибити із нас зізнання, що ми, мовляв, добровільно прибули до Німеччини. Капітан Філіпов, який допитував, кричав, що я тебе сука-зрадника застрелю, ти ж, мабуть, добровільно явився тут жрать білий хліб з маслом. Як же обідно було чути таку образу, зі сльозами довелось доказувати, що мене примусово відвезли на каторгу, як і мільйони страждальників з усієї України”⁴¹⁶.

Особливо болісними стали ці перевірки для родини Євгена Р-ва, який на той час носив німецьке прізвище батька. Його матір, 15-річну сестру та його, восьмирічного хлопчика, майже місяць чи не щодня допитували офіцери СМЕРШу, причому подібні бесіди проводилися окремо з кожним членом сім'ї. „А со мной он спрашивал в каком году, откуда. А как мама говорила, поедем или мама говорила, останемся. Как мама тебе говорила, надо прятаться от немцев или мама говорила давай поедем, надо ехать. Понимаешь, они выпытывали,

---

⁴¹⁵ „...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 370.

⁴¹⁶ Там само. – С. 117.

как взрослые вот говорили детям, что б знать мнение взрослых»⁴¹⁷.

За результатами фільтрації чоловіки, які досягли призовного віку, були мобілізовані в армію, четверо з опитаних колишніх остарбайтерів продовжили службу в трудових батальйонах НКО⁴¹⁸. Деякі респонденти залучалися до роботи в перевірочних таборах, працювали писарями у фільтраційній комісії⁴¹⁹, в підсобних господарствах таборів. Іван К-ко близько року був начальником штабу батальйону, який охороняв табір для репатріантів у м. Гальберштадт⁴²⁰. Жінок з дітьми зазвичай відправляли за місцем проживання, а от молоді дівчата також на довгий час могли залучатися до роботи при військових частинах, на демонтаж німецьких підприємств⁴²¹.

Ті з очевидців, хто отримав можливість відразу приїхати додому, переважно цей шлях зображають досить схематично: „А тоді їхали ми через Австрію. [...] Дак у Австрії це ми прожили тиждень, там концлагер був. А тоді нас перевезли до Угорщини... Як ми там ніч *прожили*? Побиті вікна, двері побиті, у хатах жили. А тоді нас у другий лагер... [...] Тиждень *пожили*, далі підводами везти. Коли вони в другий лагер перевезли, там ізнов місяць *просовалися*. Теж розбиті будинки... А тоді в Польщі... коли їхали у Львів, у Польщі ми тиждень *пожили* село Підгірці. А тоді на поїзд нас погрузили, дак ми їха-

⁴¹⁷ Інтерв'ю FL027. Запис 22.04.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL027.

⁴¹⁸ Див спогади О. Ілляшенка, Л. Борща, В. Кравцова, О. Головатенка у збірнику „...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів" – К., 2006.

⁴¹⁹ Інтерв'ю FL014. Запис 09 та 12.09.2005, м. Бровари, Київська обл. Інтерв'ю FL019. Запис 15.04 та 23.05.2005, м. Бровари, Київська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

⁴²⁰ Інтерв'ю FL015. Запис 26.01. та 8.02.2006, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

⁴²¹ Див. спогади О. Синяєвої, М. Савченко, Н. Федорук у збірнику „...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів – К., 2006.

ли, дали чоловіка – начальника по області. Дак уже так ми їхали, я так боялася, щоб ніде не відстати”⁴²².

Із розповідей можна зрозуміти, що не всі їхали організовано, а деякі опитувані мали сміливість добиратися додому самотужки, користуючись попутним транспортом. Дуже мало вдалося знайти очевидців, які могли описати табори, розташовані на території України, повідомити проміжні пункти слідування. На відміну від детального опису умов транспортування до Райху (вагонів-телятників, мізерного харчового пайка) респонденти майже не звертають увагу на матеріальні моменти, описуючи свою дорогу додому, незважаючи на те, що це був досить довгий процес, який тривав від кількох тижнів до кількох місяців, і нерідко доводилося страшенно голодувати в дорозі, а треба ж було ще сотні кілометрів йти пішки. Часто інформанти взагалі пропускають цей період, і після повідомлення про визволення переходять до розповіді про зустріч із рідними. Певною мірою такий феномен пояснила у своєму інтерв'ю Галина Я-но: „А Ви знаєте, якось тоді не звертав уваги, (коротка пауза) що то це все є... Якось радів, що ти вдома. (Плаче). Радість така якась була, що я знаю... [...] Нічого цього не касалось. Я була щаслива, що я (коротка пауза) додому пришла”⁴²³.

Частина респондентів засвідчила, що мусили приховувати або не афішувати про свою працю в Німеччині. Як влучно сказала Олександра Г-ва: „Поэтому, конечно, даже мои знакомые, с которыми я потом дружила, с завода “Арсенал” – никто не знал, что мы были в Германии. Только знали анкеты”⁴²⁴. Так само можна зустріти таких респондентів, які ніколи не приховували подібні факти своєї біографії, і на їх долю примусова праця в Німеччині ніякого впливу не справила.

⁴²² „...То была неволя”: Спогади та листи остарбайтерів. – С. 473–474.

⁴²³ Інтерв'ю FL038. Запис 17.10.2005, м. Бровари // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

⁴²⁴ Інтерв'ю FL005. Запис 22.12.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

Як уже зазначалося, репатріантам було заборонено оселитися в Києві. У кожного з двадцяти опитаних корінних жителів столиці, своя, не схожа на іншу історія повернення до рідного міста. Скажімо, родину Євгена Р-ва виселили до Миронівки, де вони жили до кінця 60-х років. Сім'я Олександри Г-вої тільки завдяки збереженим документам після чотирьох років судової тяганини змогла повернути собі родинний будинок і право залишитися у Києві. Інесса М-ка разом з мамою більше року жили в місті без документів і продуктових карток, переховуючись у знайомих. Тільки отримавши роботу санітарки в Ортопедичному інституті, мати змогла легалізувати своє становище, а 13-річна дівчина піти до школи. Людмилі Т-З-кій та її мамі дозволили залишитися в Києві тільки тому, що їх прізвища були у списку затриманих під час облоги на Печерському базарі в липні 1942 р. Вона зберегла досить яскраві спогади про саму процедуру проходження реєстрації: „Но вот неделя прошла, надо идти в этот вот... на Крещатик, 4 – это там принимают всех, кто был в Германии, ре...ре... репатриационный отдел. И вот мы туда пришли, а там очередь! Чуть ли не на пол-Крещатика стоит очередь с документами. Вот. И вот мы стоим и ждем, когда нас примут. И вот посмотрим: одни выходят, уже кто там был, в слезах, рыдают... одна вышла, в обморок упала... а кто-то выходит, улыбается... а кто-то так – все по-разному. Помню, утром мы заняли рано очередь и попали уже где-то часов в пять-шесть, к концу дня к нему. Майор Руденко. Я его запомнила на всю жизнь, его там называли в очереди Волкодавом”⁴²⁵.

Незважаючи на різноманітність біографій чоловіків-респондентів, ті з них, кому на час закінчення війни виповнилося вісімнадцять, змогли потрапити додому тільки через три, а то й п'ять років, продовжуючи бути все тією ж безправною робочою силою в трудових батальйонах уже на промислових об'єктах СРСР. Можливо, молоді чоловіки, а фактично вчो-

---

⁴²⁵ Інтерв'ю FL032. Запис 12.05.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project.

рашні хлопчаки, підлітки, найчастіше зазнавали переслідування після війни з боку радянської влади. За нашими спостереженнями, найменше позначилася примусова праця в Райху на кар'єрах і життєвих долях тих респондентів, які під час війни були ще дітьми або підлітками.

Загалом, опитані авторкою очевидці визначають як найбільш тяжкий період час до 1953 р., коли особливо допікала матеріальна скрута й доводилося приховувати свою працю в Німеччині. Але й надалі також потрібно було мовчати про своє оstarбайтерське минуле. „Я мовчала багато років. Мовчала, боялася, що рано чи пізно все розкриється. Страх переслідував мене весь час: спочатку мені здавалося, що кожен мільйонер бачить у мені злодія, потім, що дізнаються в школі, а потім у інституті, що я була в Німеччині, і не дозволять довчитися. Це продовжувалося досить довго. Я відчувала себе винною, навіть не знаючи, за що”⁴²⁶.

Проте були й такі оstarбайтери, які не скаржилися на своє життя після повернення до СРСР. Говорили, що їм не доводилося приховувати від родичів та колег по роботі своє перебування в Райху і вони не зазнавали переслідувань чи дискримінаційних дій влади через те, що працювали на ворога. З одного боку таку різну оцінку повоєнної дійсності можна пояснити різним ступенем очікування оповідачів. Для когось достатньо було самого факту повернення у свою родину, батьківський дім, щоб почуватися щасливим. Інші респонденти прагнули реалізувати власні амбітні плани, досягнути вищого соціального становища в суспільстві. Біографії опитаних для дослідження очевидців показують, що більшість сільських мешканців, які повернулися у своє село й продовжували там працювати, не мали причин приховувати своє минуле від односельчан і не зазнавали додаткових переслідувань чи обмежень з боку влади. Значно полегшувала соціальну адаптацію колишніх оstarбайтерів у повоєнному радянському суспільстві їх служба в Радянській армії. Після демобілізації вони користувалися відповідними пільгами, не мали перепон у виборі

---

⁴²⁶ "То була неволя": Спогади та листи оstarбайтерів" – К., 2006. – С. 194.

місця проживання (у тому числі й повернення до Києва, за умови наявності житла), виборі професії, отриманні роботи чи вступу до навчальних закладів. Ті ж респонденти, які після війни поверталися в місто або хотіли виїхати з села, зіштовхнулися з певними обмеженнями, які стосувалися влаштування на роботу, отримання паспорта, вступу до навчального закладу, вибору професії тощо.

Не абсолютизує становище колишніх оstarбайтерів і військовополонених у радянському суспільстві й П. Полян, бо використав у своєму дослідженні широке коло наративних джерел, які включали біографічні спогади, щоденники очевидців. Ґрунтуючись на аналізі анкетування колишніх примусових робітників, здійснених московським історико-просвітницьким товариством „Меморіал” на початку 1990-х рр., учений зазначав, що серед дописувачів було чимало таких, які зустріли "співчутливе" до себе ставлення на батьківщині: "нас жаліли", "ставилися доброзичливо", "з розумінням" і, власне, перебування в Німеччині не позначилося негативно на їхньому життєвому шляху. Автор вказує, що на ставлення влади до репатріантів зовсім не впливали обставини їх депортації та перебування в Німеччині, не мало й ані найменшого значення, військами якої країни були вони визволені. Він припускає, що головним диференційним принципом виявився той факт, у селі чи в місті проживала після війни людина, тобто її соціальне становище⁴²⁷.

---

⁴²⁷ Полян П. Жертвы двух диктатур. – С. 557–558.

4. На маргінесі: соціально-політичне становище репатріантів у радянському суспільстві

Певне пояснення диференційного ставлення до репатріантів спробуємо віднайти, розглянувши більш детально структуру повоєнного суспільства СРСР. У Радянському Союзі позиції ідеологічної доцільності мали вирішальний вплив на законодавче закріплення громадянських, політичних прав і свобод тієї чи іншої спільноти. Згідно з марксистсько-класовою теорією радянське суспільство поділялося на класи, які розумілися як соціальні групи, об'єднані ставленням до засобів виробництва та класовою свідомістю⁴²⁸. Свого часу в доповіді про нову Конституцію 1936 р. Й. Сталін оголосив, що експлуаторські класи вже ліквідовані, тому залишилися "робітничий клас, клас селян та інтелігенція"⁴²⁹. Ця формула "2+1" стала офіційним трактуванням класової структури суспільства в СРСР. У цьому виступі комуністичний лідер дав детальну характеристику кожному класу, визначив їх *місце* й *роль* у суспільстві. Оскільки *місце* класів у соціальній структурі суспільства визначалося їх ставленням до власності на засоби виробництва (Ленін), то найбільш свідомим, організованим і революційним вважався робітничий клас, який не обтяжений приватною власністю на засоби виробництва. Він виступав авангардною силою соціалістичного будівництва, історична місія якого забезпечити безкласову структуру суспільства шляхом відміни всякої приватної власності. Сталін називає робітничий клас "керівною силою" радянської держави⁴³⁰. Режим "диктатури робітничого класу" як політична форма керівництва державою, був закріплений у Конституції.

---

⁴²⁸ Українська радянська енциклопедія – Т.10. – К., 1985 – С. 95.

⁴²⁹ *Сталін І.* Вопросы ленинизма. – М., 1939. – С. 510.

⁴³⁰ Там само. – С. 511.

Характеристика класу селянства традиційно супроводжувалася епітетами на кшталт "дрібні виробники", "раби приватної власності". Селянству, яке й після руйнівного наступу колективізації більшістю продовжувало зберігати власне приватне господарство, відводилася в радянському суспільстві переважно підпорядкована роль "союзника" робітничого класу.

Відповідно до концепції класів К. Маркса та Ленінсько-го визначення, класи існують незалежно від свідомості й уявлень як їхніх членів, так і зовнішніх спостерігачів. Свідомість класового відчуження марксистами розглядається не як критерій для виділення класу, а як вищий ступінь у розвитку самого класу (перехід від класу в собі до класу для себе). Носієм цієї класової свідомості, як ідеологічної форми, є партія. А прищепити свідомість "передового і до кінця революційного класу" його представникам (у даному випадку робітникам), роз'яснити їм різницю між власними економічними інтересами й баченням тотального історичного процесу та історичною місією повинна інтелігенція. Адже саме від рівня свідомості класу залежить роль, яку відіграє його рух в історії – прогресивну чи реакційну. Тому таку пильну увагу приділяли більшовицькі лідери контролю над інтелектуалами. Ще у 1905 р. В. Ленін стверджував неможливість існування "абсолютно вільної творчості", висловлювався про підпорядкування інтелігенції партійній ідеології⁴³¹, чим фактично ставив інтелектуалів перед вибором на кшталт: "хто не з нами, той – проти нас". Свого часу в 1922 р. РКП (б) рекомендувала своїм партійним організаціям здійснити індивідуальний підхід до кожної групи (і навіть окремої особи) представників науки, техніки, медицини, педагогіки і т.д. для того, щоб схилити їх представників на свій бік⁴³². У сталінському трактуванні інтелігенція (інженерно-технічні працівники, працівники культури і службовці за-

---

⁴³¹ В.И. Ленин. Сочинения. 5 изд., – Т. 12. – С. 99–105.

⁴³² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Ч. I. – 1898–1924. – К., 1954. – С. 630.

галом)⁴³³ – це не клас, а прошарок, який рекрутує своїх членів серед всіх прошарків суспільства⁴³⁴. На 1936 р. у соціальній структурі інтелігенції вихідці з робітничого класу й селянства становили вже переважну більшість, тоді як представників буржуазних класів залишився невеликий відсоток. Це дало підстави Й. Сталіну стверджувати про появу "нової", "соціалістичної" інтелігенції, яка тепер тільки стала рівноправним членом радянського суспільства. Проте, свій інтелектуальний потенціал інтелігенція могла витратити не лише для зміцнення партійної свідомості та підтримки існуючої влади, тому, не дивлячись на зміну соціального складу, пильний ідеологічний контроль за цією спільнотою з боку партії в цей час не зменшився, а навпаки – посилювався. Керуючись визначеними завданнями (прищеплювати партійну свідомість робітникам і селянам, піднімати культурний рівень населення, економічний і технічний рівень народного господарства), інтелігенція зрештою перебувала на вищому щаблі ніж інші класи.

Закріплення в Конституції СРСР "керівного становища" Комуністичної партії в суспільстві як "передової частини класу робітників і селян"⁴³⁵ піднімало партійних функціонерів над класами й визначало їх привілейоване становище.

Наведені характеристики свідчать про нерівноцінність названих класів для побудови нового соціалістичного ладу, яка відповідно призводила до їх політичної нерівноправності в суспільстві СРСР. Існування суперечностей між класами в радянському суспільстві визнавалося, але при цьому наголошувалося, що "відстань між цими соціальними групами скорочується", "падають і стираються економічні й політичні відмінності між ними". Якщо коротко підсумувати попередньо сказане, то за соціальним статусом у СРСР найвище становище

---

⁴³³ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Ч. I. – 1898–1924. – К., 1954. – С. 512.

⁴³⁴ Там само, – С. 526.

⁴³⁵ *Сталин И.* Вопросы ленинизма. – М., 1939. – С.523.

посідали партійні функціонери, далі йшли представники "прошарку" інтелігенції, робітничий клас і на найнижчому щаблі були селяни. Така класова диференціація продовжувала зберігатися в основних своїх рисах і в повоєнний час. Можливо, саме тому (з огляду на нерівність становища класів) репатріанти, що поверталися в село, зустрічали найменше дискримінаційних моментів на своєму життєвому шляху, оскільки все одно були найбільш безправними в суспільстві. А їх спроби "прорватися" до спільноти робітничої еліти, службовців, не кажучи вже про владні щаблі блокувалися через відлагоджену систему кадрового контролю.

Для деякого пояснення/розуміння (з позицій марксистської ідеології) місця репатріантів у радянському суспільстві важливо звернутися до такого поняття, як класова свідомість*. Як тривале перебування на ворожій території, виробничі та інші контакти з ідеологічним противником вплинули на класову свідомість того ж робітника чи селянина? І чи вплинули? Обов'язкове проходження репатріантів через фільтраційні табори – це фактично була їх перевірка на лояльність до радянської влади. Усі, хто успішно її пройшов, могли їхати до СРСР. Але гіпотетично від ступеня класової свідомості залежало те місце, яке обійматиме людина в радянському суспільстві. І "простою" бесідою зі співробітником контррозвідки чи працівником НКДБ/НКВС класову свідомість виявити практично неможливо. Присутність/відсутність цієї свідомості могли показати поведінкова стратегія репатріанта, фактично його подальше життя. Як офіційне пояснення влади, які ж саме риси притаманні класово свідомому громадянину, розглядаємо урядове звернення, яке було подане у листопаді 1944 р. як інтерв'ю Уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації П. Голікова кореспонденту газети "Правда". "В советских кру-

---

* Під класовою свідомістю розуміється усвідомлення класом своєї ролі у виробничому процесі і своєму відношенні до інших класів. Для остаточного конституювання класу з ізольованих індивідів необхідне усвідомлення єдності, відчуття відмінності від інших класів і навіть ворожості стосовно інших класів.

гах считают, что даже те из советских граждан, которые под германским насилием и террором совершили действия, противные интересам СССР, не будут привлечены к ответственности, если они станут честно выполнять *свой долг* (виділено авт.) по возвращении на Родину... Всем возвращающимся советским гражданам предоставляется полная возможность немедленно принять активное участие в разгроме врага и достижении победы, одним – с оружием в руках, другим – на производстве, третьим – в области культуры"⁴³⁶. Отже – головне чесно виконувати свій обов'язок, а де саме – чи "зі зброєю в руках", чи "на виробництві" – вирішувати державі. Саме готовність виконувати ці рішення держави, а не намагання громадянина комфортно влаштувати власне життя апелюючи до "родинних обставин", "свободи вибору", "прав людини" і т.ін., свідчили в очах радянських ідеологів про високу класову свідомість. А в умовах війни "для розгрому ворога і досягнення перемоги" Радянська держава вимагала від своїх громадян не шкодувати життя. Серед усіх класів радянського суспільства найвищим ступенем класової свідомості володів робітничий клас. На думку деяких теоретиків марксизму, селянство взагалі не мало своєї власної свідомості, її ідеологічна форма завжди була більш лабільною, ніж в інших класів. Тому знову ж таки і з позиції класової свідомості можна пояснити більш поблажливе ставлення радянської влади до репатріантів-селян (за умови їх цілковитої лояльності) і більш вимогливе – до робітників чи інтелігенції.

Як уже говорилося попередньо, головне значення класів у радянському суспільстві полягало для державної системи класифікації, яка визначала права й обов'язки різних груп громадян. І ці права визначалися не лише у сфері політики чи державного управління. Радянська влада "систематично проводила дискримінацію за класовими ознаками в усіх важливих сферах повсякденного життя: в освіті, правосудді, наданні житла, розподілі продовольства чи промислових товарів тощо"⁴³⁷. Характерно, що у своїх спогадах колишні

⁴³⁶ Правда – 1944. – 4 листопада.

що"⁴³⁷. Характерно, що у своїх спогадах колишні репатріанти також найбільше акцентують увагу на власних побутових проблемах адаптації у повоєнному суспільстві й зовсім мало згадують про перешкоди для їх участі в політичному житті країни. Ймовірно тому, що від початку повністю виключали право на особисту політичну роль: "А після війни знаєте ким ми були? Ізменніки Родіни нас називали"⁴³⁸. Більшість опитаних переважно описували своє становище (особливо в перші повоєнні 40–50-ті роки) як "вигнанців" суспільства: "Иду я на работу устраиваться, а меня нигде не принимают... Вот изгой и все. Вот преступница. ..."⁴³⁹ Тоді як на початку біографічної розповіді, характеризуючи своє соціальне походження, часто вживали класову термінологію "з родини селян", "батьки були робітниками", "київська інтелігенція" і т. д. Можна припустити, що самі репатріанти почували себе деякою мірою поза основними соціальними групами суспільства, в позакласовому просторі. Для продовження розгляду такої "другосортності" та "ущербності" становища репатріантів пропонуємо скористатися нині поширеним поняттям "маргінальності"^{*}.

⁴³⁷ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – М., 2008. – С. 20.

⁴³⁸ Інтерв'ю з Миколою А-м. Запис 18.03.2008. с. Трипілля, Київська обл. // Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив / Особистий архів Т. Пастушенко.

⁴³⁹ "...То була неволя": Спогади та листи остарбайтерів – К., 2006. – С. 371.

^{*} Поняття "маргінальність", "маргінали" в історичні дослідження запозичили із соціології та політології. Воно було вперше введене американським соціологом Р. Парком у 1928 р. і використовувалося спочатку для характеристики "особистості на межі культур". Маргінальність в її типовій формі – це втрата об'єктивної приналежності до того чи іншого класу, стану, групи без наступного входження в іншу подібну спільноту. Головною ознакою маргінальності є розрив зв'язків (соціальних, культурних, поселенських) з попереднім середовищем. Нині термін "маргінальність" вживають для пояснення пограничності, периферійності стосовно будь-яких соціальних спільнот. Класичний тип маргінала – вчорашній селянин у місті – вже не селянин і ще не робітник. За класичного (позитивного) варіанту маргінальність поступово долається шляхом включення маргіналів у нове середовище і набування ними нових рис. Інший варіант маргінальності (негативний) полягає в тому, що стан перехідності й периферійності

У всякому суспільстві через об'єктивні та суб'єктивні причини існують і утворюються маргінальні групи. Маргінальність може бути природною і такою, яку штучно створюють та підтримують. Про природну маргінальність варто говорити, якщо йдеться про процеси економічного, соціального чи культурного характеру, через що у всякому суспільстві (відкритому, закритому, стабільному і перехідному) формується своє "дно" з елементів та груп, які вже розорилися і давно скотилися на самісінький низ суспільства, а також антисоціальних елементів – тих, кого відштовхує саме суспільство. Інша справа, якщо у суспільстві процес переструктурування затягується, а маргінальність стає занадто масовим і довгостроковим соціальним явищем. У цьому випадку маргінали набувають рис соціальної стійкості, "зависають" на зламах соціальних структур. Це відбувається, як правило, внаслідок свідомого проведення владою політики штучної маргіналізації, тобто переміщення в периферійне, дискримінаційне або обмежене становище сотень тисяч і навіть мільйонів людей. Ідея застосувати поняття "маргінальність" до характеристики спільноти репатріантів була запозичена з дослідження С. Красильникова "На зламах соціальної структури: Маргінали в післяреволюційному російському суспільстві (1917– кінець 1930-х років)"⁴⁴⁰. Дослідник розглядає соціальну структуру радянського суспільства як результат політики примусової маргіналізації, яка в сталінському суспільстві набула колосальних катастрофічних розмірів і стала органічним супутнім елементом репресій і одним зі способів вирішення політичних та економічних проблем (створення системи примусової праці)⁴⁴¹.

Чи можна говорити про політику штучної маргіналізації радянської держави стосовно репатріантів?

консервується й зберігається надовго, а маргінали набувають рис декласованої, люмпенської, паразитичної поведінки.

⁴⁴⁰ *Красильников С.А.* На изломах социальной структуры: Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 – конец 1930-х гг.): Учеб. пособие / Новосибирск. гос. ун-т. – Новосибирск, 1998. – 91 с.

⁴⁴¹ Там само. – С. 3.

Війна дала імпульс дезінтеграції традиційних верств й утворенню тимчасових (лабільних) соціальних груп, або динамічних соціумів. До тимчасових соціальних груп слід віднести спільноти, які утворюються внаслідок різких, кардинальних військово-політичних та соціально-економічних зрушень. Як наслідок глобального соціального катаклізму, яким була Друга світова війна, мільйони людей через об'єктивні та суб'єктивні причини змінювали своє становище у суспільстві. Одні "втрачали все": житло, родину, ставали непрацездатними інвалідами, опускалися таким чином на "дно", маргіналізувалися. Для інших, навпаки, війна, в підсумку, стала "зоряним часом", давала шанс для стрімкого зростання соціального статусу, здійснення швидкої успішної кар'єри (особливо військової). В умовах війни та окупації відбувається своєрідне перетікання традиційних соціальних верств, які розмиваються й атомізуються на тимчасові. Військовополонених, інтернованих, остарбайтерів, в'язнів нацистських таборів, усіх тих, хто згодом став називатися репатріантами, можна віднести до тимчасових соціальних груп, які можуть бути кваліфіковані як „групи з обмеженою правоздатністю” чи „групи з обмеженим правовим статусом”⁴⁴². Після закінчення війни більшість з агентів цих лабільних соціумів цілком закономірно намагалися позбутися цього "обмеженого правового статусу", відновити / покращити своє попереднє становище, повернувшись на Батьківщину. Формально зберігаючи свій статус громадян Радянського Союзу, колишні остарбайтери мусили проходити бесіди з працівниками НКВС, НКДБ у перевірочно-фільтраційних таборах, перш ніж отримували право повернутися додому, на них заводили спеціальну „справу” (яка зберігалася в КДБ до 1993 року). Вони обов'язково мусили реєструватися у відповідних органах за місцем проживання й регулярно проходити повторну перевірку. Репатріантам забороня-

---

⁴⁴² Лисенко О. Соціальні аспекти окупації України: методологія проблеми // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К. 2007. – Вип. 11. – С. 5.

лося повертатися й селитися у столичних містах. Після "благополучного" проходження початкового етапу перевірки далі починала діяти радянська система контролю за населенням: паспортизація, прописка, анкетування, характеристика. Під час прийому на роботу, на навчання, вступу до партії, для поїздки за кордон, зміни місця проживання потрібно було заповнювати певні документи, у яких необхідно було свідчити стосовно власної (чи найближчих родичів) участі у Великій Вітчизняній війні. Ці стандартні питання зберігалися в анкетах і певний час після розпаду СРСР. Перелічені обставини вказують на довготривалий нагляд за репатріантами (поряд з іншими категоріями позбавленців) у радянському суспільстві, що у свою чергу можна сприймати як штучне заниження їх соціального статусу, тобто маргіналізацію.

У суспільстві, де становище людини визначалося не тільки і не стільки економічними факторами, а переважно наявністю чи відсутністю громадянських і політичних прав і свобод, обмеження в правах ставало важливою ознакою соціальної стратифікації, індикатором маргінальності, випадіння із суспільного середовища й початком більш глибокого занурення на "дно" соціальної структури.

Проте практика показує, що перехідність, притаманна маргінальній спільноті, містить у собі потенцію руху як вниз, так і вгору – по соціальній драбині. Зворотним боком обмеження прав і соціальних гарантій є зневажання / ігнорування агентами маргіналізованих спільнот встановлених поведінкових, культурних і правових норм певного суспільства. Біографії опитаних репатріантів підтверджують, що більшість із них (в усякому разі ті, хто цього прагнув) вдало подолали всі перепони і досягли більш престижного (ніж їх батьки) становища в суспільстві. Незважаючи на цілеспрямовану політику радянської держави на заниження їх соціального й політичного статусу, якщо порівнювати з декларованими гарантіями та по відношенню до інших прошарків суспільства, вони активно обходили встановлені обмеження, конформістськи використовуючи надані цією ж державою можливості. Тобто, колишні

остарбайтери і військовополонені здійснювали успішну кар'єру на виробництві, в науці та культурі, ставали членами Комуністичної партії, оселялися там, де їм офіційно забороняли.

***

Отже, створена Радянським Союзом величезна транспортно-табірна репатріаційна система виконала головне своє завдання – повернула до СРСР мільйони його громадян, які за різних обставин під час Другої світової війни опинилися за межами СРСР. Ця система включала структуру таборів і пунктів різного підпорядкування й призначення, розташованих на території європейських держав, у прикордонній зоні СРСР і на шляху транспортування репатріантів вглиб країни, а також спеціальні державні органи на місцях. Незважаючи на проблеми з матеріальним забезпеченням таборів і пунктів, недоліки організаційного характеру, нестачу транспортних засобів органам репатріації вдалося виконати поставлене завдання – мільйони людей повернулися до Радянського Союзу. За неповних два роки тільки через пересильні табори, розташовані в УРСР, пройшло майже 2 млн. осіб, з них понад 1 млн. 200 тис. цивільних громадян, що поверталися в Україну. Та все ж пріоритетними завданнями радянських репатріаційних органів залишалися політична перевірка, статистичний облік та нагляд за громадянами, котрі тривалий час перебували за кордоном.

Аналіз соціального складу репатрійованих до Київської області громадян показав, що жінок повернулося вдвічі більше, ніж чоловіків, хоча співвідношення чисельності обох статей серед депортованого населення і в середовищі остарбайтерів у Німеччині було приблизно однакове. Такі зміни можна пояснити результатами перевірки й фільтрації репатріантів, під час якої переважно „затримували” чоловіків для строкової служби в армії, мобілізації до трудових батальйонів НКО, на відбудову промислових об'єктів – у підсумку, приблизно 40% репатріантів. Тому дані про 125 191 особу, якими оперують історики, – це лише число зареєстрованих на 1947 р., а не дійсна кількість репатріантів, які повернулися до Києва та області.

Репатріанти розглядалися керівництвом Радянського Союзу в першу чергу як вкрай необхідні державі робочі руки. Використання праці репатріантів (на демонтажі німецьких підприємств, на території фільтраційних таборів і пунктів, на вітчизняних виробництвах) здійснювалося переважно в примусовий спосіб, із грубим порушенням встановлених прав і свобод громадян. Тому нерідко такі дії радянської держави репатріанти розцінювали як покарання за їх працю в Німеччині.

Аналіз усних історій оповідачів показав основні види правової та соціальної дискримінації репатріантів, а також джерела їх опору тоталітарній системі й різні способи вирішення проблем, подолання перешкод на своєму життєвому шляху. Саме приниження й зневажливе ставлення, яке зустріли колишні остарбайтери у своїй державі, найбільше завдавало болю і стало основним лейтмотивом розповідей очевидців про повернення на батьківщину.

Висновки

Минуле ХХ століття стало для України століттям депортацій. Упродовж 20–40-х років виселялися родини „куркулів” і „ворогів народу”, здійснювалися постійні мобілізації робочої сили на індустріальні новобудови Радянського Союзу, періодично проводилися "примусові міграції" населення певних національностей: німців, поляків, татар, греків. Регулярні упереджувальні виселення „небажаних” стали дієвим методом „упокорення” новоприєднаних після 1939 р. територій СРСР. Друга світова війна стала піком трудових мобілізацій та примусових переселень народів, котрі суттєво змінили етнічну карту України. За неповні два з половиною роки понад два мільйони невольників з території сучасної України було доставлено до нацистської Німеччини. Це приблизно 20 000 осіб щотижня прибувало до Райху. Починаючи з весни 1942-го відправка товарняків, набитих робочою силою для відбудови "вільної Європи", вже втратила фальшивий пропагандистський блиск і стала постійним жахом для населення окупованих територій.

Незважаючи на масштабність цього явища, інтерес до вивчення примусової праці формувався повільно. У Радянсь-

кому Союзі основною темою в дослідженнях історії Великої Вітчизняної війни була перемога над Третім райхом. Праця ж мільйонів громадян СРСР у нацистській Німеччині згадувалася хіба що в контексті злочинів окупантів, без подальшого заглиблення в деталі проблеми. Переможна Велика Вітчизняна війна стала на тривалий час центральною складовою частиною суспільної радянської свідомості й продовжує обіймати важливе місце в політиці пам'яті держав, що виникли після розпаду СРСР. У повоєнній Німеччині, як ФРН так і НДР, політична історія націонал-соціалізму, успіхи та невдачі вермахту були пріоритетними у дослідженнях Другої світової війни, а про використання мільйонів іноземних робітників у економіці Райху та масові вбивства у концтаборах писалося мало.

На пожвавлення досліджень комплексу примусової праці з середини 1980-х років вплинула низка чинників. У цей час відбулася зміна поколінь і до активної політики прийшла нова генерація, яка не пережила війну й, відповідно, не мала тягаря особистої відповідальності. З іншого боку, не припинялися постійні вимоги держав, чийх громадян примусово вивозили на роботу в Німеччину, щодо відшкодування за їх рабську працю в Райху. За цих обставин з новою силою відновилася дискусія щодо розширення кола жертв націонал-соціалістичного переслідування та їх моральних і юридичних прав. „Критичний поворот” в історичній науці, що характеризувався пожвавленням інтересу до проблем людини, сприяв активізації міждисциплінарних студій „жертв” воєнних конфліктів, а не лише „героїв”. Як наслідок – нині проблема примусової праці часів націонал-соціалізму є чи не найбільш дослідженою в німецькомовній історіографії, й продовжує зберігати стійкий інтерес у фахівців.

З розпадом Радянського Союзу, демократизацією суспільства на пострадянському просторі в науковців з'явилася можливість доступу до нових джерел. Це пов'язане як з припиненням терміну таємності документів часів Другої світової війни, так і цілеспрямованим розсекреченням фондів радянських архівів. Такі обставини сприяли розв'язанню цілого ком-

плексу нових питань стосовно організації й проведення репатріації та повоєнної долі колишніх примусових робітників з СРСР. Поява у світовому співтоваристві України, як незалежної держави, викликала політичну необхідність до відродження національної історії й відповідно, створення власної версії подій Другої світової війни, виокремлення української складової проблеми оstarбайтерів.

Порівняно з іншими захопленими радянськими територіями з українських земель було вивезено найбільше трудових ресурсів для економіки Третього райху. Київщина з розвинутою промисловістю й зручною транспортною мережею опинилася у центрі інтересів чиновників відомства Ф. Заукеля. Майже 8% населення її міст і сіл було депортовано на примусові роботи. Київ як вузлова залізнична станція став ще й важливим пересильним пунктом на шляху транспортування робочої сили за кордон. Перші потяги з України взимку 1942 р. склалися переважно з в'язнів таборів для радянських військовополонених та жителів великих промислових міст. Набору "добровольців" сприяли початкові успіхи німецької армії на фронтах, невизначеність подальшої ситуації, голод і безробіття в окупованих містах, активна агітаційна кампанія в поєднанні з інформаційною ізоляцією. У мотивації дій людей переважали не стільки політичні уподобання, як потреба елементарного виживання. Коли ж навесні 1942 р., згідно з новим курсом воєнної економіки Німеччини потрібно було радикально збільшити кількість завербованої робочої сили, то без насильства неможливо було виконати це завдання. Найбільш „успішними” стали акції весняно-літнього вербування 1942 р. та мобілізація працездатних навесні 1943 р. Відступ з України ворожих армій також супроводжувався масовими депортаціями під приводом евакуації населення з зони бойових дій.

Аналіз статистичних даних вказує на те, що незважаючи на схожі методи й заходи окупаційної влади, у кожній адміністративній одиниці Київської області ситуація з вивезенням мала свою специфіку. На результати мобілізаційної політики відчутно впливали економічні, політичні та демографічні чин-

ники, а іноді випадковий збіг обставин, який в умовах нестабільного воєнного суспільства іноді набував вирішального значення. Відповідно й структура депортованого населення мала неоднорідний склад, бо разом із працездатними категоріями вона охоплювала дітей і людей похилого віку. Просте порівняння підсумкових даних показує, що селян серед депортованих було майже вдвічі більше, ніж жителів міст. І соціально-демографічна, й соціально-територіальна структури вивезеного населення свідчить, що серед вивезених із Київської області переважали некваліфіковані працівники, або ті, хто мав досвід тільки сільськогосподарських робіт.

Перегляд існуючих на сьогодні статистичних матеріалів дає підстави стверджувати, що до цифри 2,4 млн. депортованого з України до Німеччини населення, якою оперують вітчизняні історики, не включені дані про кількість вивезених киян. Аналіз і перевірка відомостей „Хронологічних довідок” по кожному з 1464 населених пунктів Київської області дали можливість доповнити інформацію про вивезене населення, знайти недоліки обчислень та отримати нові дані – 174 тис. 263 особи. Це на 4 000 більше, ніж вважалося дотепер. Також аналіз документів окупаційної адміністрації вказує на суттєве перебільшення даних радянської історіографії про 100 000 киян, депортованих до Німеччини. На таку думку наводить насамперед відсутність джерел, на основі яких були отримані такі результати. За обережними припущеннями, кількість вивезених до Райху жителів Києва не могла перевищувати 50 000 осіб. Уточнення обчислень загальної кількості вивезеного до Німеччини та репатрійованого до Києва й області населення, здійснені у цьому дослідженні, вказують на необхідність проведення подальших серйозних перевірок статистики депортованого населення в усіх областях України й залучення до цієї роботи широкого кола науковців.

На обставини перебування наших співвітчизників у Райху основний вплив справила суперечність між гострою потребою в трудових ресурсах та ідеологічними стереотипами нацистів стосовно „зараженого більшовизмом”, „расово непов-

ноцінного” населення захоплених територій СРСР. З одного боку, на думку сучасних німецьких істориків, використання іноземної робочої сили мало вирішальне значення для функціонування економіки Третього райху в роки війни. Присутність мільйонів рабів також відіграла важливу ідеологічну роль, оскільки, по суті, в очах партійних можновладців свідчила про успіхи націонал-соціалістичної політики. З іншого – до оstarбайтерів були запроваджені дискримінаційні обмеження їх соціальних та політичних прав, жорстокі форми експлуатації на підприємствах Німеччини. І хоча впродовж війни законодавство щодо „східних робітників” під тиском політичних та економічних чинників зазнавало постійних змін, усе ж оstarбайтери продовжували залишатися найбільш гнобленою й безправною категорією іноземних робітників у Райху. Вони жили в найгірших умовах, отримували найменшу норму харчування, виконували брудну й фізично найтяжчу роботу. Серед оstarбайтерів налічувалася найбільша кількість жінок (понад 50%) і неповнолітніх.

Так само суперечності між ідеологією й економічною необхідністю були головними факторами, що визначили напрями діяльності репатріаційних органів СРСР. З одного боку існувала економічна доцільність повернення працездатних осіб репродуктивного віку, з іншого – ідеологічні застереження стосовно громадян, які на деякий час повністю вийшли з-під контролю радянської тоталітарної системи. Складна й всеохоплююча система репатріації, що включала сотні таборів та пересильних пунктів, розташованих на території європейських держав, на кордонах СРСР і в кожній області України, у тому числі й у Київській та м. Києві, тисячі спеціально підготовлених фахівців, партійних і радянських працівників місцевих органів влади створили необхідні мінімальні умови для організації повернення на Батьківщину мільйонів громадян України, які за різних обставин опинилися в роки війни за межами СРСР. Але методи, якими проводилася репатріація, – обов’язкове проходження фільтраційної перевірки, заведення „персональної справи”, реєстрація в НКВС після прибуття на

місце проживання, паспортна система, заборона на повернення до столичних міст – вказують на цілеспрямовану політику примусової маргіналізації колишніх остарбайтерів у СРСР.

Зміни в соціальній структурі репатрійованих до Київської області громадян, серед яких жінок стало вдвічі більше, ніж чоловіків, можна пояснити результатами їхньої перевірки й фільтрації. Переважно чоловіки призовного віку були мобілізовані до Радянської армії, батальйонів НКО, на відбудову промислових об'єктів у СРСР і не змогли відразу прибути за місцем проживання. Тому дані про 125 191 особу, якими оперують історики, – це лише число зареєстрованих на 1947 р., а не дійсна кількість остарбайтерів, які повернулися з-за кордону на Київщину. Відповідно потребують додаткового уточнення дані про кількість загиблих на примусовій праці робітників й тих, хто побажав залишитися на Заході.

Для колишніх остарбайтерів, з ким авторці довелося поспілкуватися, перебування в нацистській Німеччині і через 60 років по війні часто залишається найбільш важливою подією у житті. Їхня історія не закінчилася (як це дослідження) з поверненням на батьківщину, вона продовжується до сьогоднішнього дня, й кожна нагода її розповісти додає новий нюанс у їх оповідь. Спогади очевидців дозволяють відтворити погляд звичайної людини на трансформації, які змінювали життя мільйонів громадян України. І вкотре показали недосконалість роботи історика, який продовжує оцінювати факти й дії людей вже маючи готову картину історичного процесу.

Записані для дослідження історії про примусову працю композиційно складаються з трьох частин: вивезення, перебування в Райху, повернення додому. Майже всі очевидці описують від'їзд на роботу як драму, а себе зображають жертвами обставин/випадковостей або дій/бездіяльності конкретних людей (старост, поліцаїв, сусідів, батьків тощо). Як не дивно, інформанти не завжди показують себе жертвою, оповідаючи про життя в Німеччині. І тут значення не мало – на заводі, в селі чи в концтаборі – перебувала людина, головну роль відігравали самосприйняття та способи самоствердження, які вдалося

їй відшукати за тих обставин. Так само визволення з нацистської неволі й повернення на батьківщину, для респондента зовсім не означали набуття особистої свободи. Навпаки, образ жертви обставин, несправедливості, влади чи конкретних чиновників знову повертався до сюжетної лінії розповіді.

Дослідження біографій окремих остарбайтерів вкотре підтверджує думку про значення випадку й випадковості під час драматичного дійства, яким була минула війна, коли на складні життєві історії накладаються нашарування політичних та економічних змін. Але описані в інтерв'ю різні способи уникнення примусового вивезення в Німеччину, виживання остарбайтерів у трудових таборах, пристосування до умов радянського суспільства після повернення додому свідчать про активну роль особистості в історичних подіях, про існування „збоїв” у відлагоджених системах примусу тоталітарних держав, якими скористалися робітники з України.

Джерела та література

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ (М. КИЇВ).

Фонд 3206 „Райхскомісаріат Україна” м. Рівне

Опис 1.

Справа 17. Маніфест Ф. Заукеля від 20.04.1943. – 6 арк.

Справа 66. „Центральний вісник”, „Вісник наказів”. 1942 – 1943. – 53 арк.

Справа 76. Огляд адміністративного поділу Рейхскомісаріату Україна на 1 січня 1943 року. Інформація про письмовий зв'язок і торгівельні підрозділи у Східному міністерстві, розпорядження про особливі господарські можливості в окупованих областях. 1942 – 1943. – 20 арк.

Справа 78. Загальне положення про роботу, положення про випуск паперової валюти. 1942 – 1943. – 81 арк.

Опис 2.

Справа 6. Наказ райхскомісара України про святкування 1-го Травня на Україні. Повідомлення про напад на німців партизанів в районі Кобрини. Телеграми уповноваженого по вербуванню робочої сили до Німеччини, про транспортування людей з України і Білорусії. 02.04 – 27.04.1942. – 64 арк.

Справа 7. Наказ обласного комісара про мобілізацію місцевого населення України на роботу до Німеччини. Списки селян Павливської сільської управи. Листування про повернення до Німеччини фірм, які не мають військового значення. 1942 – 1943. – 36 арк.

Справа 96. Телеграфне листування з керівниками відділів з господарських питань. Том I. 17 – 28.03.1942. – 110 арк.

Справа 97. Телеграфне листування з керівниками відділів з господарських питань. Том II. 28.03 – 01.04.1942. – 92 арк.

Справа 132. Розпорядження Хорольської районної управи про доставку будматеріалів, про здачу продуктів, про мобілізацію робочої сили до Німеччини та ін. Т.1. 02.01. – 06.03.1943. – 80 арк.

Справа 133. Розпорядження Хорольської районної управи про доставку будматеріалів, про здачу продуктів, про мобілізацію робочої сили до Німеччини та ін. Т.2. 03.03 – 01.07.1943. – 102 арк.

Справа 185. Накази генералкомісара м. Києва про мобілізацію робочої сили для Німеччини. 9.01.1942 – 13.07.1943. – 7 арк.

Справа 187. Розпорядження райхскомісара України про призначення співробітників у відділі райхскомісаріату „Україна” та про відправку робочої сили з окупованих областей до Німеччини. 21.02. – 26.08.1942. – 50 арк.

Справа 193. Листування про заходи залучення безробітних м. Києва через біржу праці на роботу. 7.10.1941 – 20.03.1942. – 54 арк.

Справа 198. Телеграми Оберпрезидії про мобілізацію робочої сили з окупованих Східних областей до Німеччини. 29.01 – 25.05.1942. – 14 арк.

Справа 330. Фінансовий звіт гебіткомісара Києва. 15.08. – 16.12.1942. – 34 арк.

Справа 341. Фінансовий звіт міського комісара Києва. 17.10.1942. – 37 арк.

Справа 353. Фінансовий звіт гебіткомісара Києва. 16.01. – 16.03.1943. – 21 арк.

Опис 3.

Справа 9. Статті німецьких кореспондентів, опубліковані в німецьких газетах про відправку робітників з України до Німеччини, про організацію в Україні акціонерних товариств. 2.01. – 24.05.1943. – 132 арк.

Справа 37. Листування з біржею праці м. Дюсельдорф стосовно росіян, вивезених на роботу до Німеччини. 29.08.1942. – 3.05.1943. – 133 арк.

Опис 4.

Справа 6. Циркуляри райхскомісара України про примусову мобілізацію населення на роботу, про організацію бірж праці. 1942–1943. – 10 арк.

Опис 6.

Справа 243. Таємний звіт економічного штабу „Схід” про становище сільського господарства і промисловості в окупованих східних областях. 02.11.1943. – 26 арк.

Справа 305. Листування адміністрації німецько-фашистських таборів з поліцією про розшук російських і українських робітників, що втекли з таборів, про накладання на них штрафів. Списки цих робітників. 19.06.1942 – 10.10.1944. – 28 арк.

Справа 306. Документи про призначення росіян і українців на роботу до Німеччини (повістки, повідомлення). 11.06.1942 – 10.10.1944. – 154 арк.

Справа 307. Списки росіян та українців, які працювали в Німеччині. 10.08.1942 – 6.07.1944. – 13 арк.

Справа 308. Списки українців, які перебували у німецькому таборі „Брансдорф” 1942–1945. – 4 арк.

Справа 309. Посвідчення громадян України, які працювали в Німеччині. 1943–1945. – 57 арк.

Справа 310. Анкети на росіян та українців, які працювали в Німеччині. 1942–1945. – 5 арк.

Справа 358. Картки цивільних українських, російських, білоруських польських робітників, вивезених на роботу до Німеччини у роки Великої Вітчизняної війни. 1941–1944. – 144 арк.

Справа 389. Трудова книжка Акіменко Василя, угнаго на примусові роботи до Німеччини в роки Великої Вітчизняної війни. 1943. – 24 арк.

Справа 508. Ощадна книжка Бабенка Василя, угнаного на примусові роботи до Німеччини. 1944. – 2 арк.

Фонд 3676 „Оперативний штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей”

Опис 4.

Справа 78. Матеріали про табір при автозаводі „Демаг” у Німеччині, куди виганяли на каторжні роботи радянських грома-

дян (листки прибуття та вибуття з даними радянських громадян, листування). 1942–1945. – 140 арк.

Справа 107. Матеріали гестапо м. Лейпціга за 1941–1945 рр., які містять списки радянських громадян, вигнаних до Німеччини або тих, що потрапили до полону. 1942–1944. – 640 арк.

Справа 110. Справа з документами гестапо та німецької фірми „Демаг” за 1942–1945 рр. про радянських громадян, вигнаних німецькими окупантами до Німеччини, і які працювали на автотоварні ції фірми. 1943–1945. – 310 арк.

Справа 127. Анкети на осіб, уродженців України, що працювали в 1943–1945 рр. в Німеччині і отримали трудові книжки на біржі праці в м. Бранденбурзі. 1943–1945. – 173 арк.

Справа 140. Листування за 1942 рік між німецькими судовими органами з приводу запровадження слідчої справи проти Гринкова, Марунчака та Зімбека за організацію страйку на вугільних копальнях Гаусгама. 05 – 11.1942. – 36 арк.

Справа 161. Документи про фашистську пропаганду серед населення окупованих областей України. 1941–1943. – 56 арк.

Справа 163. Листування начальника поліцейського управління м. Франкфурта-на-Одері з поліцейським керівництвом г. Комбук та префектом поліції м. Берліна про доставку до Німеччини робочих із окупованих областей СРСР, Польщі та ін., списки їх. 1942– 1945. – 33 арк.

Справа 307. Матеріали з повідомленнями німецько-фашистської поліції безпеки і СД про становище в окупованих Східних областях, про арешти радянських партійних працівників. 1941– 1943. – 136 арк.

Справа 309. Документи на радянських громадян, які втекли з таборів військовополонених і співробітників німецьких каральних органів, які займалися їх розшуком. 1941 – 1944. – 226 арк.

Справа 311. Справа з документами фірми „Хюттенверке Кайзер А.Г.” (листування з різноманітними адміністративними органами у Берліні стосовно радянських громадян, жителів СРСР, що працювали в 1942 – 1944 рр. на цій фірмі) 1942 – 1944. – 407 арк.

Справа 474. Документи про діяльність німецької поліції безпеки та СД в м. Києві та інших містах України /зі списками заарештованих і розстріляних/ Т.І. 1942–1943. – 1023 арк.

Справа 475. Документи про діяльність німецької поліції безпеки СД в м. Києві та інших містах України /зі списками заарештованих і розстріляних/ Т.ІІ. 1942– 943. – 730 арк.

Справа 476. Документи про діяльність німецької поліції безпеки СД в м. Києві та інших містах України /зі списками заарештованих і розстріляних/ Т.ІІІ. 1942–1943. – 1120 арк.

Фонд Р 2. Управління справами Ради народних комісарів УРСР (Ради Міністрів УРСР)

Опис 7. (1936-1949) Відділ у справах репатріації

Справа 2995. Листування з Радою народних комісарів СРСР, народними комісарами і центральними установами СРСР, Радою Міністрів Російської РФСР, виконкомми обласних Рад депутатів трудящих і іншими установами УРСР з питань прийому і влаштування репатрійованих радянських громадян, що повернулися в Україну з німецького рабства. 01.02. – 14.12.1945. – 130 арк.

Справа 3000. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по УРСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Т.І. 02.01. – 28.04. 1945. – 176 арк.

Справа 3001 Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по УРСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо)Т.ІІ. 01.05. – 29.06.1945. – 235 арк.

Справа 3007. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по УРСР (відомості, довідки, листи, списки, телеграми тощо) Т.ІІІ. 01.12. – 31.12.1945. – 171 арк.

Справа 3008. Матеріали про роботу збірно-пересильних пунктів по розміщенню в областях УРСР репатрійованих громадян /доповідні записки, характеристики, списки, посвідчення про відрядження, довідки тощо/. Т.І. 04.01. – 30.10. 1945. – 197 арк.

Справа 3009. Матеріали про роботу збірно-пересильних пунктів по розміщенню в областях УРСР репатрійованих громадян /доповідні записки, характеристики, списки, посвідчення про

відрядження, довідки тощо/. Т.ІІ. 02.11. – 31.12.1945. – 110 арк.

Справа 3020. Матеріали про роботу виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих УРСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян в областях УРСР після звільнення території України від тимчасової німецької окупації /постанови, плани, акти, листи/ 08.01. – 20.08.1945. – 104 арк.

Справа 3022. Доповідні записки працівників відділу в справах репатріації при РНК УРСР, відряджених в області для надання допомоги виконавчим комітетам обласних Рад депутатів трудящих УРСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян в областях УРСР після звільнення території України від тимчасової окупації. Т.І. 03.01. – 12.04. 1945. – 153 арк.

Справа 3023. Доповідні записки працівників відділу в справах репатріації при РНК УРСР, відряджених в області для надання допомоги виконавчим комітетам обласних Рад депутатів трудящих УРСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян в областях УРСР після звільнення території України від тимчасової окупації. Т.ІІ. 21.04. – 26.07. 1945. – 119 арк.

Справа 3024. Доповідні записки працівників відділу в справах репатріації при РНК УРСР, відряджених в області для надання допомоги виконавчим комітетам обласних Рад депутатів трудящих УРСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян в областях УРСР після звільнення території України від тимчасової окупації. Т.ІІІ. 01.08. – 25.11. 1945. – 120 арк.

Справа 3025. Матеріали про роботу перевірно-фільтраційних пунктів НКВС СРСР по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян після звільнення території України від тимчасової німецької окупації. 05.01. – 31.12.1945. – 151 арк.

Справа 4227. Листування з Радою міністрів та міністерством Союзу СРСР з питань репатріації громадян. 05.01 – 28.12.1946. – 70 арк.

Справа 4252. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по УРСР /відомості, листи, довідки, списки, телеграми/. Том. ХІІІ. 11.11. – 31.12. 1946. – 163 арк.

Справа 5800. Листування з відділом репатріації виконавчого комітету Київської обласної Ради депутатів трудящих УРСР з питань прийому та трудовлаштування репатрійованих громадян. Т.І. 06.01. – 16.06. 1947. – 122 арк.

Справа 5801. Листування з відділом репатріації виконавчого комітету Київської обласної Ради депутатів трудящих УРСР з питань прийому та трудовлаштування репатрійованих громадян. Т.ІІ. 03.07. – 04.12. 1947. – 73 арк.

Справа 5820. Листування з відділом у справах репатріації і виконавчого комітету Київської міської Ради депутатів трудящих УРСР з питань прийому та трудовлаштування репатрійованих громадян. 09.01. – 23.10. 1947. – 86 арк.

Справа 5831. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по УРСР. 05.01. – 4.10.1947. – 154 арк.

Фонд 4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Опис 3.

Справа 236. Левтерова Т. Вигнання радянських громадян в неволю до фашистської Німеччини (1942–1943 рр.) 1948. – 230 арк.

Справа 242. Буцик А. Документи про окупаційний режим на території Київської області. 1949. – 196 арк.

Справа 243а. Свідчення мешканців м. Києва художника М.А.Прахова, професора Л.М.Житова, М.О. Шепелевського, О.М. Зюкова, Ю.Ю. Крамаренка, лікарів Київської психіатричної лікарні про злочини окупантів у Києві. Довідка Київської комісії сприяння Надзвичайній державній комісії по встановленню та розслідуванню злочинів і збитків, нанесених німецькими окупантами комунальному господарству Києва. Німецькі листівки та оголошення. 1942-1944. – 144 арк.

Фонд КМФ-8 Колекція мікрофотодокументів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях

Опис 2. Німецькі армійські групи та їх тилові охоронні підрозділи на окупованих східних територіях.

Ролик 85. Приложение к журналу боевых действий 593 тылового армейского района: распоряжения командования 6-й армии и коменданта района, карты, оперативные планы отступления немецких войск и угона гражданского населения из фронтового района 6-й немецкой армии. 07-12. 1943. – 747-1301 кадры.

Ролик 87. Журнал боевых действий 585 тылового армейского района №2 в районе Ольшаны-Кустовое-Борисовка-Ахтырка-Ромны-Яготын-Пуца-Водиця-Коростышев-Бердичев за период с 1 июля по 31 декабря 1943 г. Список штабных офицеров коменданта района. – 1-329 кадры.

Ролик 87. Приложение к журналу боевых действий №2: приказы и распоряжения коменданта района; донесения майора Стоу об отступлении с Киева; сведения о количестве русских военнопленных в лагерях Сумы, Гадяч, Ромны. 07-09. 1943. – 330-673 кадры.

Ролик 88. Приложение к журналу боевых действий №2: приказы и распоряжения коменданта района; сведения о количестве военнопленных в лагерях расположенных на территории района. 12. 1943. – 1-365 кадры.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ (м. Київ)

Ф.1. Центральний Комітет Комуністичної партії України

*Опис 23 – Документи загального відділу (особливий сектор)
ЦК Компартії України (секретна частина)*

Справа 121. Листовки, объявления, приказы немецко-фашистских властей на территории Киева. 09.11. – 12.12.1942. – 35 арк.

Справа 124. Разведсводки оперативной группы НКВД УССР на имя тов. Хрущева о положении на оккупированной территории. 01.09. – 28.10. 1942. – 98 арк.

Справа 522. Письма от граждан Украины, вывезенных в Германию. 1943. – 46 арк.

Справа 794. Выписки из постановления бюро Волынского обкома КП(б)У, Львовского облисполкома о мероприятиях по приему репатриированных граждан СССР. 01.09. – 9.12.1944. – 5 арк.

Справа 1477. Справки и информации о политических настроениях граждан СССР, репатриированных из Германии и населения Украинской ССР. 28.03. – 21.11.1945. – 70 арк.

Справа 1478. Справки и спецсообщения о приеме и устройстве советских граждан, возвратившихся на Родину из немецкого рабства и их настроениях. 15.01 – 9.11. 1945. – 29 арк.

Справа 1479. Информации о политических настроениях репатриированных из Германии на Украину. 30.07.1945. – 10 арк.

Справа 1480. Информационные справки и переписка по вопросам трудоустройства репатриантов и проведения массово-политической работы среди репатриантов. 05.06. – 29.12.1945. – 262 арк.

Справа 2594. Переписка о репатриации советских граждан украинской национальности с оккупированных зон Германии и Австрии. 23.12.1946. – 3 арк.

Справа 2614. Справки о приеме и трудоустройстве репатриированных советских граждан. 04.01. – 27.12.1946. – 124 арк.

Справа 2616. Справки о приеме и трудоустройстве и политическом воспитании репатриированных из Франции граждан украинской национальности. 16.09. – 21.12.1946. – 39 арк.

Справа 2617. Справки о размещении и трудоустройстве репатриированных из Болгарии граждан украинской национальности. 11.12 – 23.12.1946. – 5 арк.

Справа 4351. Телеграммы тов. Кагановича Л. М., справки, информации секретаря ЦК КП(б)У тов. Назаренко И.Д., отдела по делам репатриации при СМ УССР и секретарей обкомов КП (б)У о приеме и трудоустройстве репатриированных советских граждан из Германии, Болгарии, Франции и Румынии. 02.01.1947 – 31.01. 1948. – 79 арк.

Справа 4355. Отчеты, справки и материалы к ним главного уполномоченного правительства УССР по делам репатриированных советских граждан о проделанной работе во Франции на имя зам. Председателя Совета Министров УССР тов. Сенина присланные в ЦК КП (б)У. 3.01. – 11.06. 1947. – 53 арк.

Справа 5166. Вопросы репатриации граждан СССР. Т1. 12.01. – 11.08. 1948. – 347 арк.

Справа 5167. Вопросы репатриации граждан СССР. Т.2. 15.08. – 30.12. 1948. – 156 арк.

Справа 5462. Вопросы репатриации граждан СССР. 25.03. – 18.12. 1949. – 116 арк.

Справа 5727. Вопросы репатриации граждан СССР. 5.04. – 30.06.1949. – 21 арк.

Ф.57. Колекція документів з історії КПУ

Опис 4 – Документи періоду Великої Вітчизняної війни

Справа 116. Телеграммы РКУ об угоне советских граждан в Германию из временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками областей Украины и о праздновании Первого мая. / Перевод с немецкого оригинала, хранящегося в ЦГАОРс УССР. 10.04. – 15.04. 1942. – 27 арк.

Справа 230. Справки сведения о наличии подпольных организаций города Киева и Киевской области, об их дислокации, численном и качественном составе в годы Великой Отечественной войны, об участии партизанских отрядов в освобождении городов Киевской области от немецко-фашистских оккупантов. Выборка их хронологических справок об участниках народной партизанской борьбы против оккупантов. 25 09. 1941 – 1943. – 163 арк.

Справа 229. Отчет Олиференко П.А. о подпольной работе в период пребывания на временно оккупированной территории Узинского района Киевской области, которую он проводил с 18 сентября 1941 до 8 мая 1942 года. 18.09.1941 – 8.05.1942. – 137 арк.

Справа 294. Отчет Олиференко П.А. о его подпольной антифашистской деятельности в лагерях для советских военноп-

ленных на территории Германии. 8.05. 1942 – 1.04.1945. – 157 арк.

Справа 295. Отчет и статьи члена штаба Гурченка В.А., справки, списки и воспоминания участников о деятельности интернациональной антифашистской организации „Искра”, действовавшей в период Великой Отечественной войны на территории фашистской Германии, стенограмма беседы /на польском языке и русский перевод/ Эдварда Хойняк «Об организации «Искра», организации русскими, украинцами, французами, поляками и др. саботажей и помощи советским военнопленным во время оккупации в окрестностях Липска. 1942–1945. – 105 арк.

Ф.166. Комісія з питань історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР

Опис 2

Справа 1. Материалы сборника „Граждане УССР на каторге в фашистской Германии”, подготовленного научными сотрудниками Комиссии Отечественной войны при Академии Наук УССР, Архивного управления МВД УССР и Киевского областного государственного архива. 1942 – 1945. – 484 арк.

Справа 3. Копии писем советских граждан из Германского фашистского плена. 13.01.1941 – 7.01.1943. – 11 арк.

Справа 4. Дневник неизвестного автора об оккупационном режиме немецких властей на Украине в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1942. – 112 арк.

Справа 12. Письма на родину от советских граждан, угнанных в Германию. 04 – 12.1942. – 45 арк.

Справа 38. Письма на Родину от советских граждан, угнанных в Германию. 01 – 08.1943. – 34 арк.

Справа 102. Письма на Родину от советских граждан, угнанных в Германию. 09. – 11.1943. – 18 арк.

Справа 107. Письма на Родину от советских граждан, угнанных в Германию. 8.05. 1944. – 8 арк.

Справа 108. Дневник переводчицы Доры Каменковой. 04.01.1943. – 63 арк.

Справа 131. Воспоминания Голецкой Ф.И. об оккупационном режиме на Украине и подпольной работе на территории Германии. 12.12. 1945. – 10 арк.

Справа 183. Письма на родину от советских граждан, угнанных в Германию. 24.10.1945. – 4 арк.

Справа 184. Сборник песен, стихов и рассказов советских граждан, угнанных в Германию. 1945. – 96 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Фонд П-4 Документальні матеріали про підпільно-партизанську діяльність у період тимчасової окупації м. Києва і області

Опис 1.

Справа 45. Список населенных пунктов Киевской области, уничтоженных немецко-фашистскими карателями в период Великой Отечественной войны. 1976. – 38 арк.

Справа 63. Материалы о населенных пунктах уничтоженных оккупантами, концлагерях для военнопленных, гетто, количестве уничтоженного мирного населения и военнопленных, количестве населения, угнанного на каторжные работы в Германию в годы Великой Отечественной Войны. 1963. – 260 арк.

Фонд Р-880 Виконавчий комітет Київської обласної Ради депутатів трудящих

Опис 2. Відділ у справах репатріації виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих

Справа 1. Розпорядження облвиконкому у справах репатріації за 1945 р. 8.01.- 31.12. 1945. – 188 арк.

Справа 2. Накази по відділу у справах репатріації виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих і Миронівському ПРП за 1945 – 1946 рр. – 177 арк.

Справа 7. Відомості про кількість репатрійованих по районах Київської області за 1945 р. – 277 арк.

Справа 18. Відомості про кількість вигнаних до Німеччини жителів Київської області. 1945 р. – 250 арк.

- Справа 34.* Накази та розпорядження відділу у справах репатріації при РМ УРСР за 1946 р. – 68 арк.
- Справа 35.* Накази та розпорядження відділу у справах репатріації при РМ УРСР. 1.01. – 29.12.1946. – 15 арк.
- Справа 41.* Відомості про кількість репатріантів за 1946 р. – 318 арк.
- Справа 56.* Накази та розпорядження відділу у справах репатріації при РМ УРСР за 1947 р. – 96 арк.
- Справа 57.* Накази та розпорядження по відділу у справах репатріації при Київській обласній Раді депутатів трудящих. 02.01. – 23.12.1947. – 12 арк.
- Справа 61.* Відомості про кількість репатрійованих до Київської області за 1947 р. – 313 арк.
- Справа 69.* Відомості про кількість репатрійованих до Київської області за 1948 р. – 312 арк.
- Справа 77.* Відомості про кількість репатрійованих, які прибули в Київську область за 1949 р. – 37 арк.
- Справа 90.* Відомості про кількість громадян, які прибули до Київської області у 1950 р. – 70 арк.
- Справа 96.* Списки репатріантів, які прибули до Київської області у 1951 р. – 31 арк.
- Справа 103.* Відомості про кількість репатріантів, які прибули у Київську область у 1952 р. – 40 арк.

Фонд Р 2356 Київська міська управа

Опис 1. Відділ керування справами

- Справа 127.* Листування з райуправами про відправку звільнених кербудів до Німеччини. 1942. – 36 арк.
- Справа 130.* Листування з біржею праці про відправку співробітників управи до Німеччини. 1943. – 54 арк.
- Справа 158-а.* Постанови управи м. Києва. 1941. – 23 арк.
- Справа 158-б.* Постанови управи м. Києва. 1943. – 27 арк.
- Справа 158-в.* Накази і розпорядження управи м. Києва. 1942. – 56 арк.

Справа 162. Перелік постанов, розпоряджень штадткомісаріату, надрукованих у часописі „Нове українське слово”. 1941–1943. – 13 арк.

Опис 2 Адміністративний відділ

Справа 11. Схеми управ та перелік підприємств та установ, розташованих на території райуправ м. Києва. 1942. – 14 арк.

Справа 19. Листування з відділом охорони здоров'я про надсилання до Німеччини співробітників системи охорони здоров'я. Список скорочених робітників 2-ї міської лікарні. 1942. – 7 арк.

Справа 34. Накази голови м. Києва про відправку робочої сили до Німеччини та листування про надання робочої сили на сільськогосподарські роботи та будівництво шляхів. 31.01 – 25.08.1942. – 39 арк.

Справа 37. Зведені відомості по угону жінок на роботу до Німеччини. 1942. – 25 арк.

Справа 38. Зведення по вербовці робочої сили до Німеччини по міській управі та підлеглих їй відділів та установ. 18.09 1942– 11.12.1942. – 23 арк.

Справа 40. Щоденні зведення про набір робочої сили до Німеччини (по адміністративним відділам міської управи). 1942. – 132 арк.

Справа 44. Облік перепису населення м. Києва по районним управам. 1942 р. – 76 арк.

Опис 3. Відділ пропаганди

Справа 2. Стенограма наради районних інспекторів-інформаторів при управі м. Києва 13 травня 1942 р. – 20 арк.

Справа 10. Інструкція про надання допомоги родичам робітників, що відправлені на роботу до Німеччини. 1942. – 27 арк.

Опис 15. Статистичне бюро

Справа 18а. Каталог „Київ 1942 р.” статистичного відділу управи міста Києва. – 250 арк.

Фонд 2362. Куренівська районна управа міста Києва

Опис 3.

Справа 4. Розпорядження інспектора суспільної опіки Куренівської райуправи про призначення допомоги родинам тих осіб, що виїхали на роботу до Німеччини. – 6 арк.

Фонд Р-2360 Подільська районна управа міста Києва

Опис 3.

Справа 14. Списки населення Подільського району міста Києва від 16 до 30 років, що підлягають відправці до Німеччини. 1942–1943. – 25 арк.

Справа 44. Списки осіб, що повернулися з Німеччини до Подільського району м. Києва. 1942. – 5 арк.

Справа 26. Відомості про кількість працюючих, непрацюючих, утриманців в Подільському районі м. Києва. 1942. – 24 арк.

Справа 19. Відомості про населення Подільського району міста Києва /його розподіл за національністю, статтю, трудовою діяльністю/. 1942. – 34 арк.

Справа 29. Списки осіб, що надіслані на роботу до Німеччини з Подільського району міста Києва. 1942. – 4 арк.

Фонд Р-2539 Переяславська райуправа Київської області

Опис 1.

Справа 11. Накази районної поліції та накази й розпорядження Переяславської райуправи. 1942. – 53 арк.

Справа 25. Відомості про наявність працездатних по селах Переяславського району. 1942. – 56 арк.

Справа 30. Списки громадян Переяславського району, які повинні з'явитися до сільської управи на облік біржі праці. 1943. – 23 арк.

Фонд Р-4758. Колекція хронологічних довідок про тимчасову німецько-фашистську окупацію населених пунктів Київської області 1941–1944 рр.

Опис 2.

Справа 2. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Барышевского района и их

освобождения Красной армией (1941–1943). 1944–1945. – 67 арк.

Справа 3. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Белоцерковского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944 – 1945. – 58 арк.

Справа 4. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Березанского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944 р. – 26 арк.

Справа 5. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Богуславского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944 – 1945. – 109 арк.

Справа 6. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Борыспольского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944 – 1947. – 106 арк.

Справа 7. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Бородянского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1945. – 108 арк.

Справа 8. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Броварского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944–1945. – 57 арк.

Справа 11. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Васильковского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944. – 74 арк.

Справа 12. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Великополовецкого района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944. – 49 арк.

Справа 13. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Володарского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944. – 72 арк.

Справа 14. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Выщедубечанского райо-

на и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1945–1947. – 60 арк.

Справа 16. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Гребинковского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944–1945. – 28 арк.

Справа 17. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Дымерского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944–1947. – 62 арк.

Справа 21. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Иванковского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944 – 1945. – 47 арк.

Справа 22. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Кагановичского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1945 – 1947. – 114 арк.

Справа 23. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Кагарлицкого района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944. – 45 арк.

Справа 25. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Киево-Святошинского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944 – 1947. – 143 арк.

Справа 29. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Макаровского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944 – 1947. – 66 арк.

Справа 31. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Мироновского района и их освобождения Красной армией (1941–1944). 1944–1947. – 155 арк.

Справа 32. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Мокрокальгирского ра-

йона и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1945 – 1946. – 16 арк.

Справа 33. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Новошепельцкого района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944–1947. – 111 арк.

Справа 34. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Обуховского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944 – 1947. – 47 арк.

Справа 36. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Переяслав-Хмельницкого района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944 – 1946. – 70 арк.

Справа 37. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Рокитнянского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944. – 32 арк.

Справа 38. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Ржищевского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1947. – 168 арк.

Справа 39. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Розважевского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944. – 69 арк.

Справа 41. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Сквырского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944 – 1947. – 49 арк.

Справа 43. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Ставыщенского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944 – 1947. – 110 арк.

Справа 45. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Таращанского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1944 – 1947. – 85 арк.

Справа 46. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Тетиевского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1947. – 87 арк.

Справа 49. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Фастовского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1945 – 1947. – 104 арк.

Справа 52. Хронологические справки о временной фашистской оккупации населенных пунктов Чернобыльского района и их освобождения Красной армией (1941–1943). 1945. – 118 арк.

Справа 54. Хронологічний довідник про окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Київської області та визволення їх Червоною Армією 1941 – 1944 рр. Т.І. 1948. – 289 арк.

Справа 55. Хронологічний довідник про окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Київської області та визволення їх Червоною Армією 1941 – 1944 рр. Т.ІІ. 1948. – 251 арк.

ІНТЕРВ'Ю З КОЛИШНІМИ ОСТАРБАЙТЕРАМИ

Інтерв'ю з Алексєнком Миколою Андрійовичем, 1927 р.н. с. Трипілля Обухівський р-н Київська обл. Запис: 18.03.2008 с. Трипілля // Особистий архів Пастушенко Т.В. / Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив.

Інтерв'ю з Алексєнко Ганною Петрівною, 1925 р.н. с. Трипілля Обухівський р-н Київська обл. Запис: 18.03.2008 с. Трипілля // Особистий архів Пастушенко Т.В. / Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив.

Інтерв'ю з Білик (Бічек) Ольгою Іванівною, 1927 р.н. м. Київ. Запис 17.12.2008 м. Київ // Особистий архів Пастушенко Т.В. / "В'їзд репатріантів до Києва заборонений": повоєнне становище колишніх примусових робітників у радянському суспільстві (1945 – 2000)".

Інтерв'ю з Бойком Леонідом Пилиповичем, 1936 р.н., с. Фастівець, Фастівський р-н., Київська обл. Запис 16.05.2004., м. Київ // "...То була неволя": Спогади та листи оstarбайтерів – С. 349 – 358.

Інтерв'ю з Булькачем Романом Митрофановичем, 1923 р.н. с. Тритузне Кам'янський р-н. Дніпропетровська обл. Запис 3.06.2008 м. Київ // Особистий архів Пастушенко Т.В. / Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив.

Інтерв'ю з Буренко (Угрюмовою) Галиною Костянтинівною, 1925 р.н. м. Єнісейськ, Красноярський край (Росія). Запис 25.12.2005, м. Прилуки Чернігівська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL041

Інтерв'ю з Буренко (Угрюмовою) Галиною Костянтинівною, 1925 р.н. м. Єнісейськ, Красноярський край (Росія). Запис 4.11.2004, м. Прилуки Чернігівська обл. // "...То була неволя": Спогади та листи оstarбайтерів. – С. 363 – 372.

Інтерв'ю з Буренком Андрієм Івановичем, 1925 р.н. с. Чернявщина, Павлоградський р-н., Дніпропетровська обл. Запис 25.12.2005, м. Прилуки, Чернігівська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL041

Інтерв'ю з Буренком Андрієм Івановичем, 1925 р.н. с. Чернявщина, Павлоградський р-н., Дніпропетровська обл. Запис 4.11.2004, м. Прилуки, Чернігівська обл. // "...То була неволя": Спогади та листи оstarбайтерів. – С. 373 – 381.

Інтерв'ю з Бурляєм Василем Климовичем, 1925 р.н. с. Землянка Глухівський р-н, Сумська обл. Запис 3.07.2008 с. Землянка Сумська обл. // "Рідня. Радянські партизани і допоміжна поліція 1941-1944. На прикладі України / Особистий архів Пастушенко Т.В.

Інтерв'ю з Володьком Василем Павловичем, 1924 р.н., х. Володьків Північний Широкодолинська с/р., Великобагачанський р-н., Полтавська обл. Запис 4.02. 2006, смт. Глеваха Васильківський р-н, Київська обл. // Gedächtnisbuch für die Häftlinge des KZ Dachau.

Інтерв'ю з Воробейковою (Дураковою) Тамарою Устимівною, 1923 р.н. м. Кременчук Полтавська обл. Запис 1.02.2008 м. Київ // Особистий архів Пастушенко Т.В. / Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив.

Інтерв'ю з Гайком Петром Олександровичем, 1926 р.н., м. Київ. Запис 3.10.2005, м. Київ // Особистий архів Пастушенко Т.В.

Інтерв'ю з Годун (Шашко) Анастасією Йосипівною, 1926 р. н., с. Кухарі, Іванківський р-н. Київська обл. Запис в 10.08.2008 с. Жеревпілля, Іванківський р-н, Київська обл. // Рідня. Радянські партизани і допоміжна поліція 1941-1944. На прикладі України / "Особистий архів Пастушенко Т.В.

Інтерв'ю з Головатенком Олександром Дмитровичем, 1925 р.н., с. Тарасівка, Покрово-Багачанський р-н., Полтавська обл. Запис 1.04.2003, м. Бровари, Київська обл. // „...То була неволя”: Спогади та листи оstarбайтерів. – С. 382 – 390.

Інтерв'ю з Голуб Марією Лазарівною, 1923 р.н. с. Хоружівка, Недригайлівського р-ну, Сумської обл. Запис 2.07.2008 с.Хоружівка // Рідня. Радянські партизани і допоміжна поліція 1941-1944. На прикладі України" / Особистий архів Пастушенко Т.В.

Інтерв'ю з Горевою (Дворніченко) Олександрою Георгіївною, 1935 р.н. м. Київ. Запис 22.12.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL005

Інтерв'ю з Грищенко Ганною Федорівною, 1923 р.н., с. Мелені, Чоповицький р-н. (тепер Коростенський), Житомирська обл. Запис 14.08.2005, с. Мелені, Житомирська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL008

Інтерв'ю з Грушко (Терещенко) Галиною Пантеліївною, 1925 р.н., с. Кочерги, Путивльський р-н., Сумська обл. Запис 26.12.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL009

Інтерв'ю з Івановим Володимиром Васильовичем, 1926 р.н. м.Баришівка Київська обл. Запис 21.11.2007 м.Київ // Особистий архів Пастушенко Т.В. / Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив

Інтерв'ю з Ілляшенком Олександром Федоровичем, 1926 р.н., с. Більмачівка, Бахмачський р-н., Чернігівська обл. Запис 21.10.2005, м. Чернігів // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL013.

Інтерв'ю з Касіч Галиною Василівною, 1924 р.н., с. Вигурівщина, Броварський р-н., Київська обл. Запис 24.05.2003, м. Бровари, Київська обл. // Особистий архів Пастушенко Т.В.

Інтерв'ю з Касіч Галиною Василівною, 1924 р.н., с. Вигурівщина, Броварський р-н., Київська обл. Запис 09 та 12.09.2005, м. Бровари, Київська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL014.

Інтерв'ю з Качором Богданом Степановичем, 1924 р.н. с. Лешнів Бродівський р-н. Львівська обл. Запис 7.09.2008 м. Київ // Особистий архів Пастушенко Т.В. / Українські в'язні концтабору Аушвіц

Інтерв'ю з Кічковським Йосипом Станіславовичем, 1926 р.н. с. Теклівка, нині Кам'янецький р-н, Хмельницька обл. Запис 13.05.2008 м. Київ // Особистий архів автора / Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив.

Інтерв'ю з Клименком Іваном Кириловичем, 1923 р.н., с. Германівська Слобідка, Обухівський р-н, Київська обл. Запис 26.01. та 8.02.2006, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL015

Інтерв'ю з Кобзистою (Шевченко) Марією Федорівною, 1927 р.н., с. Годунівка, Яготинський р-н., Полтавська (тепер Київська) обл. Запис 24.12.2005, с. Годунівка // International Slave and Forced Laborers Documentation Project / Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських FL017.

Інтерв'ю з Кожевніковим Борисом Миколайовичем, 1926 р.н., м. Вітебськ (Білорусь). Запис 10.02. 2006, смт. Українка, Обухівський р-н, Київська обл. // Gedächtnisbuch für die Häftlinge des KZ Dachau.

Інтерв'ю з Кондратенком Іваном Яковичем, 1925 р.н., с. Мельниківка, Сімлянський р-н, Черкаська обл. Запис 7 та 8.06.2005, м. Бровари, Київська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL017.

Інтерв'ю з Коробенком Михайлом Митрофановичем, 1923 р.н., с. Бурти, Кагарлицький р-н., Київська обл. Запис 15.04 та 23.05.2005, м. Бровари, Київська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL019

Інтерв'ю з Коробенком Михайлом Митрофановичем, 1923 р.н., с. Бурти, Кагарлицький р-н., Київська обл. Запис 29.09.2004, м. Бровари, Київська обл. // "...То була неволя": Спогади та листи остарбайтерів. – С. 394 – 407.

Інтерв'ю з Котляром Леонідом Ісаковичем, 1924 р.н., м. Київ. Запис 10.09.2008, 17.09.2008, 24.09.2008 та 15.10.2008 м. Київ // Особистий архів Пастушенко Т.В. / "В'їзд репатріантів до Києва заборонений": повоєнне становище колишніх примусових робітників у радянському суспільстві (1945 – 2000)".

Інтерв'ю з Кравцем Сергієм Прокоповичем, 1924 р.н., с. Лобачів, Володарський р-н., Київська обл. Запис 15.03.2006, с. Хотів, Києво-Святошинський р-н., Київська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL020.

Інтерв'ю з Кригіним Станіславом Степановичем, 1927 р.н., м. Марганець, Дніпропетровська обл. Запис 23.12.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL021.

Інтерв'ю з Кучером Михайлом Захаровичем, 1926 р.н., м. Пологи, Запорізька обл. Запис 15.02.2006, м. Київ // Gedächtnisbuch für die Häftlinge des KZ Dachau.

Інтерв'ю з Лютим Олексієм Яковичем, 1925 р.н., с. Кошари, Дубов'язівський р-н., Сумська обл. Запис 16.06.2006, м. Київ // Gedächtnisbuch für die Häftlinge des KZ Dachau.

Інтерв'ю з Малей (Кошелевою) Юлією Михайлівною, 1930 р.н., м. Київ. Запис 26.11.2008 м. Київ // Особистий архів Пастушенко Т.В. / "В'їзд репатріантів до Києва заборонений": повоєнне становище колишніх примусових робітників у радянському суспільстві (1945 – 2000)".

Інтерв'ю з Маркінім Григорієм Іллічем, 1925 р.н. с. Гребені, Ржищівський р-н, Київська обл. Запис 10.12.2007 м. Київ // Особистий архів Пастушенко Т.В. / Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив.

Інтерв'ю з Мірчевською Інесою Борисівною, 1933 р.н., м. Київ. Запис 19.01.2006, м. Київ // International Slave and Forced Laborers Documentation Project / Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських FL023.

Інтерв'ю з Назаренком Володимиром Назаровичем, 1926 р.н., м. Обухів, Київська обл. Запис 3.05.2006, м. Обухів // Gedächtnisbuch für die Häftlinge des KZ Dachau.

Інтерв'ю з Назаренком Марком Івановичем, 1918 р.н., с. Хомуць Миргородський р-н., Полтавська обл. Запис 28.11.2008 м. Бровари Київська обл. // Особистий архів Пастушенко Т.В.

Інтерв'ю з Осадчук (Сліпенчук) Антоніною Прокопівною, 1924 р.н., с. Лобачів, Володарський р-н., Київська обл. Запис 12.03.2005, м. Київ // "...То була неволя": Спогади та листи остарбайтерів. – С. 408 – 451.

Інтерв'ю з Петелицьким Степаном, 1923 р.н. с. Ушня Золочівський р-н. Львівська обл. Запис 27.09.2008 м. Київ // Особистий архів Пастушенко Т.В. / Українські в'язні концтабору Аушвіц.

Інтерв'ю з Покидько Анастасією Федосівною, 1923 р.н., с. Пухівка, Броварський р-н., Київська обл. Запис 11.11.2003, с. Пухівка // "...То була неволя": Спогади та листи остарбайтерів. – С. 440 – 451.

Інтерв'ю з Приблудою (Красовською) Оксаною Дмитрівною, 1925 р.н. с. Лецьки, Переяславський р-н., Київська обл. Запис 4.11.2005, м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL025.

Інтерв'ю з Прищепою Віктором Федоровичем, 1923 р.н. с. Водотії, Брусилівський р-н, Житомирська обл. Запис 31.10.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL026.

Інтерв'ю з Ралко (Дідок) Мартою Григорівною, 1924 р.н., с. Ошитки, Вищедубечанський р-н., Київська обл. Запис 4.03.2006, с. Гора, Бориспільський р-н., Київська обл. // Особистий архів Пастушенко Т.В.

Інтерв'ю з Ралком Іваном Митрофановичем, 1923 р.н., с. Ошитки, Вищедубечанський р-н., Київська обл. Запис 4.03.2006, с. Гора, Бориспільський р-н., Київська обл. // Особистий архів Пастушенко Т.В.

Інтерв'ю з Рибчинським Михайлом Львовичем, 1915 р.н. м.Фастів, Київська обл. Запис 9.01. 2007 м. Київ. // Особистий архів Пастушенко Т.В. / Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив.

Інтерв'ю з Руднєвим Євгеном Миколайовичем, 1936 р.н., м. Миронівка Київська обл. Запис 22.04.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL027.

Інтерв'ю з Семенистою (Чечіль) Євдокією Семенівною, 1923 р.н. с. Землянка Глухівський р-н, Сумська обл. Запис 3.07.2008 С.Землянка // Особистий архів Пастушенко Т.В. / Рідня. Радянські партизани і допоміжна поліція 1941-1944. На прикладі України.

Інтерв'ю з Сафроновим Олександром Вікентійовичем, 1928 р.н. смт Боярка, Києво-Святошинський р-н Київська обл.

Запис 5.02.2008 // Особистий архів Пастушенко Т.В. / Українські в'язні концтабору Маутхаузен: свідчення тих, хто вижив.

Інтерв'ю з Сукало Валентиною Романівною, 1925 р.н., м. Київ. Запис 22.05.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL030.

Інтерв'ю з Сулимою Василем Кириловичем, 1924 р.н., с. Пухівка, Броварський р-н., Київська обл. Запис 30.06.2005, с. Пухівка // "...То була неволя": Спогади та листи остарбайтерів. – С. 452 – 467.

Інтерв'ю з Таран Ганною Петрівною, 1924 р.н., с. Красилівка, Броварський р-н., Київська обл. Запис 7.02.2002, с. Красилівка // "...То була неволя": Спогади та листи остарбайтерів. – С. 468 – 475.

Інтерв'ю з Тарасенко-Залевською (Рибіною) Людмилою Миколаївною, 1929 р.н., м. Київ. Запис 12.05.2005, м. Київ // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL032.

Інтерв'ю з Таценко Василем Степановичем, 1925 р.н. с. Хоружівка Недригайлівський р-н, Сумська обл. Запис 2.07.2008 с. Хоружівка Сумської обл. // Рідня. Радянські партизани і допоміжна поліція 1941-1944. На прикладі України / Особистий архів Пастушенко Т.В.

Інтерв'ю з Федорук Надією Олексіївною, 1917 р.н., м. Київ. Запис 10.09.2002, м. Київ // "...То була неволя": Спогади та листи остарбайтерів. – С. 476 – 494.

Інтерв'ю з Фенем Іваном Васильовичем, 1925 р.н. с. Лукашівка, Золотоношський р-н, (Полтавська) зараз Черкаська обл. Запис 18.05.2005, м. Золотоноша Черкаська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL035.

Інтерв'ю з Чубун Єлизаветою Семенівною 1915 р.н., с. Землянка Глухівський р-н Сумська обл. Запис 3.07.2008 с. Землянка

Рідня. Радянські партизани і допоміжна поліція 1941-1944. На прикладі України / Особистий архів Пастушенко Т.В.

Інтерв'ю з Шматковим Дмитром Терентійовичем, 1922 р.н. с. Козловка, Путивльський р-н., Сумська обл. Запис 12.12.2008 м. Київ // Особистий архів Пастушенко Т.В.

Інтерв'ю з Яхно (Гороховською) Галиною Федорівною, 1927 р.н., м. Бровари, Київська обл. Запис 17.10.2005, м. Бровари // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL038.

СТАТТІ В ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ

„*Всі чоловіки й жінки міста Києва!*” (оголошення про відправку першого транспортного поїзда з робітниками до Німеччини) // Нове українське слово. – Київ. – 1942. – 20 січня.

„*Українські чоловіки й жінки!*” (оголошення про вербування на роботу до Німеччини) // Нове українське слово. – Київ. – 1942. – 11 січня.

„*Українці! Українки!*” (оголошення про відправку третього поїзду з робітниками в Німеччину) // Нове українське слово. – Київ. – 1942. – 25 лютого.

Брехня Молотова про набір до праці // Волинь – Рівне. – 1943. – 23 травня.

В немецком рабстве // Правда. – 1943. – 30 мая.

Варга Е. Что дала Германии «тотальная мобилизация»? // Правда. – 1943. – 22 июля.

Відвідини в таборі українських робітниць // Волинь – Рівне. – 1943. – 22 квітня.

Відправка другого транспортного поїзда з робітниками до Німеччини (оголошення) // Нове українське слово. – Київ. – 1942. – 17 лютого.

Гавляйтер Завкель про українських робітників // Голос – Київ. – 1942. – 14 червня.

Голос з німецької неволі // Київська правда. – 1943. – 1 червня.

- Гості з України в Німеччині* // *Голос* – Київ. – 1942. – 16 серпня.
- Державна служба праці* // *Волинь – Рівне*. – 1943. – 9 травня.
- Дівчата їдуть до Райху: „Ми повернемося звідти кращими”* // *Волинь – Рівне*. – 1942. – 17 грудня.
- Долматовский Е.* *Песни горя* // *Комсомольская правда*. – 1943. – №254. – 27 октября.
- Жежера В.* *Про що не писав Юстас Алексу* // *Голос України*. – 2001. – 22 червня.
- Жуковський В.* *Були каторжанами, тепер – прохачі* // *Сільські вісті*. – 1993. – 30 січня.
- Жуковський В.* *Півстоліття – у пошуках справедливості. Така доля випала “остарбайтерам” України* // *Сільські вісті*. – 1993. – 6 лютого.
- Кравченко П.* *„Я це пережив”* // *Київська правда*. – 1943. – 26, 27, 28 листопада.
- Куди їдуть і де працюватимуть українці в Німеччині* // *Нове українське слово* – Київ. – 1942. – 17 квітня.
- Леонтьев А.* *Иностранные рабочие в Германии* // *Большевик*. – 1943. – №23–24. – С. 30 – 38.
- Лист з Німеччини* // *Голос* – Київ. – 1942. – 24 травня.
- Моя подорож у Німеччину* // *Київська правда*. – 1943. – 11 вересня.
- Муки невільників у Німеччині* // *За радянську Україну*. – 1942. – 9 червня.
- Наші люди в Німеччині* // *Київська правда*. – 1943. – 12 грудня.
- Наші робітники в Німеччині* // *Волинь – Рівне*. – 1943. – 28 серпня.
- Німецька каторга гірше смерті* // *За радянську Україну*. – 1942. – 10 грудня.
- Обов'язок служби праці української молоді* // *Волинь – Рівне*. – 1943. – 9 травня.
- Остарбайтери розшукують* // *Сільські вісті*. – 2002. – 18 січня.
- Остарбайтер* // *Волинь – Рівне*. – 1943. – 5-9 вересня.

- Память со знаком “ost” // Рабочая трибуна. – 1991. – 25 июня.*
- Рахуба М. „Так мріялось почути рідне слово!..”// Київська правда. – 2002. – 10 січня.*
- Репортаж про роботу біржі праці у Києві // Українське слово. – 1941. – 23 жовтня.*
- Розпочався лікарський огляд всіх бажаючих їхати до Німеччини (оголошення) // Нове українське слово. – Київ. – 1942. – 17 січня.*
- Симонов К. Поезда рабов // Красная звезда. – 1943. – №37. – 14 февраля.*
- Соколовська І. „У неволі жилося добре” // 2000. – 2004. – 29 жовтня.*
- Ставаймо на фронт оборони // Волинь – Рівне. – 1943. – 7 жовтня.*
- Стены кричат // Известия. – 1943. – 2 декабря.*
- У Києві відкрилася біржа праці (оголошення) // Українське слово. – 1941. – 8 жовтня.*
- У робітничому таборі для українських жінок і дітей // Волинь – Рівне. – 1942. – 31 грудня.*
- Українські робітники в Райху // Волинь – Рівне. – 1943. – 18 лютого.*
- Українські робітники у Німеччині // Волинь. – Рівне. – 1942. – 17 травня.*
- Українські селяни хочуть їхати до Німеччини // Волинь – Рівне. – 1943. – 8 квітня.*
- Українці в Саксонії // Голос – Київ. – 1942. – 28 червня.*
- Хай не здригнеться рука месника. Листи і розповіді про поневіряння радянських людей на гітлерівській каторзі // Київська правда. – 1943. – 28 серпня.*
- Що говорять про працю в Німеччині // Волинь – Рівне. – 1943. – 15 серпня.*
- Як там є на правду // Волинь – Рівне. – 1943. – 12 вересня.*

"...То була неволя": Спогади та листи остарбайтерів / НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років" / В.А. Смолій (голов. ред.), Т.В. Пастушенко (упоряд.), М.Ю. Шевченко (упоряд.). – К., 2006. – 544 с.

„*Fliege, mein Briefchen, von Westen nach Osten ...*“: Auszüge aus Briefen russischer, ukrainischer und weißrussischer Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter 1942 – 1944 / Bella E. Cistova; Kirill V. Cistov (Hrsg.). – Bern, 1998 (Studien zur Volksliedforschung; Bd. 18) – 456 .

Баранов В. Дневник остарбайтера. / Предисл. и подгот. текста П.Поляна. // Знамя. — 1995.— № 5. – С.135 – 155.

Борко М. С. Мені не зламали крила. Автобіографічний твір. – Переяслав-Хм., 2009. – 140 с.

Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. „Нацистське золото” з України: у пошуках архівних свідчень. Вип. 1. – К., 1998. – 387 с.

Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. „Нацистське золото” з України: у пошуках архівних свідчень. Вип. 2. Матеріали реєстру вилучених у населення коштовностей. – К., 2000. – 387 с.

В боротьбі за Українську державу / М. Марунчак – Львів: Меморіал, 1992. – 1303 с.

В боротьбі за Українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / за ред. М. Марунчака. – Вінніпег, 1990. – С. 925 – 989.

Вербицкий Г.Г. Остарбайтеры. История россиян насильственно вывезенных на работы в Германию (Вторая мировая война). Документы и воспоминания. – 2000. – 296 с.

Вербицкий Г.Г. Почта остарбайтеров Второй мировой войны. Документы и переписка. – Hermitage Publishers – 1996. – 231 с.

Война за колючей проволокой. Воспоминания бывших узников гитлеровского концлагеря Бухенвальд / Сост. и обработал М.Виленский. Предисл. Н.П.Полякова. – Москва, 1958. – 143 с.

Волович О.І. Спомини про «світле минуле» / В. Бондарь (ред.) – Кіровоград: Мавік, 2003. – 78 с.

Галя Заславская едет на работу в Германию. – 1942. – 16 с.

Глід С. Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України. – Лондон, 1955. – 92 с.

Говорят погибшие герои. Предсмертные письма советских борцов против немецко-фашистских захватчиков (1941-1945 гг.) Ред. З. Политов. Вступ. статьи В.А. Кондратьев и др. – М., 1961. – 327 с.

Данський О. Хочу жити! Образки з німецьких концентраційних таборів. – Мюнхен: Українська видавнича спілка, 1946. – 162 с.

Демчина А. Зі Сходу на Захід. – К.: Юніверс, 2000. – 296 с.

Документы обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. – М.: Политиздат, 1945. – 392 с.

Женщины Равенсбрюка. Изд. комитета антифашистских борцов сопротивления (ГДР). Обработ. Материала и подготовка к печати Э. Бухман. Пер. с нем. Г.В. Качаковой. – М., 1960. – 177 с.

Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.: Збірник документів і матеріалів /Ред. колегія: О. С. Чорнобривцева (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1969. – 291 с.

Життя сповнене тривоги. Жінки Житомирщини у роки Великої вітчизняної війни. Укладачі: М.М. Жайворон, О.П. Ремезов. – Житомир, 2002. – 255 с.

Зажгите свечи памяти. Материалы и документы о херсонцах – оstarбайтерах и бывших узниках фашизма / Сост. Л.Н. Чиркова. – Херсон, 2002. – 140 с.

Зверства немецко-фашистских захватчиков (Документы). Вып. 1,2,3,4,5,6. – М., 1945.

Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1986. – 264 с.

Карпов Н. Маленький Ostarbeiter [Повість] // Согласие. – 1992. – № 8-9. – С.59 – 82.

Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: Сборник документов / Под ред. П.Т. Тронько. – К.: Обл. кн.-газ. Изд-во, 1963. – 736 с.

Київ 1941 – 1943: Фотоальбом / Упорядн. Малаков Д. – К.: Кий, 2000. – 268 с.

Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб / НАН України; Інститут історії України; Київська міська держ. адміністрація; Державний архів Служби безпеки України / О.Є. Лисенко (відп.ред.), Т.В. Вронська (упоряд.). — К.; Л., 2003. — 528 с.

Корбутяк Д. Два тижні в Німеччині. – Кам'янець-Подільський: Подолянин, 1943. – 15 с.

Котляр В.Ф., Сидоренко О.В. Книга життя українських „остарбайтерів”. – Полтава, 2005. – 154 с.

Красноперов В.М. Подпольщики Бухенвальда. Об антифашистской борьбе советских военнопленных. – М., 1960. – 96 с.

Лебедев А.Ф. Солдаты малой войны. (Записки освенцимского узника). – Москва, 1957. – 78 с.

Лемешук Н. Не склонив головы / О деятельности антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях/ – К., 1978 – 156 с.

Листи з Німеччини. – б.м., 1942. – 12 с.

Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини /За ред. Ф. Шевченка. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – 158 с.

Литвинов В. Коричневое «ожерелье»: Документальное повествование о жертвах нацистских преследований – гражданах бывшего СССР. – Кн.1. – К.: Абрис, 2001. – 630 с.

Люди Радянської Житомирщини про німецьку каторгу: Збірник листів та спогадів /Житомирський обласний історичний архів; Житомирська обласна комісія по історії Вітчизняної війни на Україні. – Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. – 59с.

Людс ван Экхард. Это было в Дахау. – М., 1975. – 208 с.

Ляшенко С. Щоденник 1943 – 1957. – Ноттіггайм; Англія, 1975. – 100 с.

Малаков Д. Оті два роки... у Києві при німцях. – К., 2002. – 317 с.

Марунчак М.Г. Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні. – Вінніпег – Канада, 1963. – 165 с.

Марунчак М.Г. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. – Вінніпег – Канада: Світова ліга українських політичних в'язнів, 1996. – 364 с.

Мирчевская И. Б. Страницы долгой жизни. – К., 2008. – 224 с.

Мирчевская И.Б. ...И он подарил мне маму. Воспоминания. – К.: «Поэзия», 2005. – 200 с.

Мірчук П. У німецьких млинах смерті. Спомини з побуту в німецьких тюрмах і концлагерях 1941–1945. – Нью-Йорк, Лондон: Український союз політичних в'язнів. – 1957 – 325 с.

Молотов В.М. Нота народного комісара закордонних справ про масове насильне виведення в німецько-фашистське рабство мирних радянських громадян та про відповідальність за цей злочин німецьких властей і приватних осіб, які експлуатують підневільну працю радянських громадян в Німеччині. – Б.м.: Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. – 19 с.

На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів / Зредагув. К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига. – К.: Дніпро, 1994. – 540 с.

Нам в Німеччині добре. – б.м., б.р. – 13 с.

Невигадане. Усні історії остарбайтерів / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім “Райдер”, 2004. – 236 с.

Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.) / Под общей редакцией Е. А. Болтина. – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: І.Л. Бутич (керівник), А. А. Батюк, П. М. Костриба, В. В. Кузьменко, Л. П. Нагорна та ін. – К.: Політвидав України, 1963. – 488 с.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 7-и т. / Под общей

ред. Р. А. Руденко. – М.: Гос. изд-во юридической литературы, 1957 – 1961.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 3-х т. / Под ред. Р. А. Руденко. – М.: Юридическая литература, 1965 – 1966.

Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. – В 2-х т. / Под ред. К.П. Горешина (глав. ред.) и др. – М.: Госюриздат, 1954–1955.

OST – тавро неволі. Збірник матеріалів і документів / За ред. В.В. Бондаря. – Кіровоград: Мавік, 2000. – 196 с.

Оккупация: I. Обзор мероприятий германских властей на временно оккупированной территории, подготовленный на основе трофейных документов, иностранной печати и агентурных материалов, поступивших с июня 1941 г. по март 1943 г. / Публ. В. Козлова, С. Сомоновой и Н. Тепцова; II. Документы штаб-квартиры фюрера и немецкого командования о положении в оккупированных восточных областях. / Публ. А. Пономарева. // Неизвестная Россия. XX век. — Москва: Мосгорархив, 1993. — Вып. IV. — С. 231 – 365.

Они победили смерть. Сборник воспоминаний бывших узниц фашистского женского концлагеря Равенсбрюк / Ред. сост. В. Кудрявчикова. Лит. запись А. Масалкиной. Изд.3-е, переработ. и доп. – Москва, 1966. – 542 с.

Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / Упор. О. Г. Царик; ред. В. Ящук. – Рівне: вид-во «Азалия» Рівнен. орг. спілки письм. України, 1996. – 113 с.

Остарбайтери: спогади, статті – Севастополь: СТ «Провіта», 2002. – 43 с.

Отець Семен Іжик. Сміх крізь сльози. Спомини з років 1939–1947. – Вінніпег – Канада, 1961. – 231 с.

Пам'ять заради майбутнього. Спогади. – К.: КМЦ “Поезія”, 2001 – 564 с.

Пахомов А.И. Рисунки кровью. Воспоминания бывшего узника гитлеровского лагеря смерти. Предисл. С. Злобина. – М., 1966. – 127 с.

Песни невольниц. Песни, сложенные девушками, угнанными в Германию // Блокнот агитатора Красной Армии. – 1944. – №5. – с. 30.

Пирогов А.И. Этого забыть нельзя. Воспоминания бывшего военнопленного. Лит. запись А. Ключника. Изд. 2-е, испр. и доп. – Одесса, 1962. – 240 с.

Письма из немецкого рабства. – М.: 1943. – 16 с.

Пламя гнева. Очерки, воспоминания, документы. – Донецк, 1965. – 158 с.

Помним: Материалы и документы о херсонцах – бывших узниках фашизма. /Сост. Л. Н. Чиркова. – Херсон, 1998. – 150 с.

Праця в Німеччині. – б.м., б.р. – 15 с.

Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.) / Сост.: Заставенко Г. Ф. (рук.) и др.: под общей ред. Е. А. Болтина и Г. А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – 328 с.

Привіт з Німеччини. – б.м., б.р. – 14 с.

Про руйнування і звірства, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками в місті Києві. – К.-Х., 1944. – 23 с.

Репатриация советских граждан: Сборник официальных материалов. – Москва, 1945. – С. 231 – 365.

Руднев Евгений. Полет без крыльев. Повесть-воспоминание // Радуга. – №3. – 2006. – С.44–105.

Сайц Н. На перехрестях долі. – Львів, 1996 – 152 с.

Сакевич-Далас Є. „Не вмирає думка наша...” Доля сироти з українського голодомору / Переклад з англ. Феманов В. – К.: Просвіта. 2003. – 243 с.

Сахаров В.И. В застенках Маутхаузена. Изд. 2-е, доп. – М., 1962. – 214 с.

Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М.: Госполитиздат, 1946. – 460 с.

Семин В. Нагрудный знак «Ost»: Роман, повесть, рассказы. / Б-ка «Дружбы народов»; Послесл. И. Дедкова. – М.: Известия, 1978. – С. 7–382.

Сергієнко М. В кігтях тиранів. Спогади українця червоноармійця. – Німеччина: Дніпрова хвиля, 1953. – 230 с.

Скрытая правда войны: 1941 год. Неизвестные документы / Сост.: П.Н. Кнышевский, О.Ю. Васильева, В.В. Высоцкий, С.А. Соломатин. / Сер. Россия в лицах, документах, дневниках. — Москва: Рус. книга. – 1992. – 383 с.

Сліди фашистських звірів. – К.-Х.: Укрдержвидав, 1944. – 15 с.
Слободян М. Крик знедоленої душі: Листи з неволі // Дзвін. – 1994. – №2/3. – С. 6–108.

Смерека В. В німецькій неволі. 1942–1944. – Ужгород, 1998.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы. – В 3-х т. – К., 1980.

Советские люди на немецкой каторге. Сборник. – М.: Госолитиздат, 1943. – 52 с.

Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в Киеве. – Москва, 1944. – 16 с.

Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упор., коментар І. Є. Реброва. – Харків: Право, 2008. – 448 с.

Твоя праця в Німеччині – помагає знищити большевизм. – б.м., б.р. – 9 с.

Узники. Книга воспоминаний. – Донецк, 2002. – 160 с.

Украинские рабочие пишут из Германии. – б.м., б.р. – 12 с.

Украинцы работают в Германии. – б.м., б.р. – 16 с.

Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942–1943 рр. /Передмова О. Алтухова, М. Слободян – Хмельницький, 1995. – 142 с.

Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942) / Упоряд. В. Косика. – Т.2. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім.

І.Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1998. – 384 с.

Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943) / Упоряд. В. Косик. – Т.3. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І.Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1999. – 384 с.

Феденко С. Розлука. Спогади із Другої світової війни. – К., 1996. – 536 с.

Фольклор Великої Вітчизняної війни / Ред. акад. Ф. Колесса. – Львів: Будинок народної творчості, 1945. – 64 с.

Фурсенко В.Г. Ди-пи: дни и годы. // В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции: Сб. статей и документов. – Москва: РГГУ. – 1997. – 376 с.

Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство й німецька неволя : Спогади. – Торонто, 1989. – 360 с.

Ясир: Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / Зібрав і впорядкував О. Воропай. – Лондон: Укр. вид. спілка, 1966 – 66 с.

Didier F. Europa arbeitet in Deutschland. Sauckel mobilisiert die Leistungsreserven. — Beilin: Zentralvedag der NSDAP Franz Eher Nachl. G.M.B.H., 1943.

Woloschenko W.S. Als Zwangsarbeiter in den Junkerswerken. Ein Erlebnisbericht. // Dessauer Kalender 2001. Heimatliches Jahrbuch für Dessau und Umgebung. – Dessau, 2004. – S. 66 – 72.

ЛІТЕРАТУРА

Айкель М. „Через брак людей...” Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С.139 – 160.

Анголенко В. Пошта в Україні за німецької окупації: маловідомі факти. //Український філателістичний вісник. – 1998. – № 2, №3.

Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харькова Т.Л. Население Советского Союза. 1922–1991. – Москва: Наука, 1993. – 144с.

Бака М. Полтавські "остарбайтери" у фашистській Німеччині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 15. – К.; Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 185 – 190.

Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 /Головна редакційна колегія (голова І. О. Герасимов, заступники голови І. Т. Муковський і П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневський). – К.: Пошуково-видавниче агенство "Книга Пам'яті України", 2000. – 944 с.

Бричев М. Домой на Родину! – Москва: Воениздат, 1945. – 216 с.

Бродский Е.А. Живые борются. – Москва, 1965. – 240 с.

Бродский Е.А. Они не пропали безвести: Не сломленные фашистской неволей. – Москва, 1987. – 461 с.

Буцко О.В. "С возвращением": Судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т. історії України. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 148 – 162.

Буцко О.В. В неоплаченном долгу: к вопросу о компенсации труда рабов третьего рейха // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т. історії України. – Вип.4 – К., 2000. – С. 90 – 95.

Буцько О.В. Репатріація українських громадян (1944–1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т. історії України. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 143 – 158.

В фашистском аду. Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. – Москва: Огиз. Госполитиздат, 1943. – 47 с.

Вистинецкий М. Родина знает о твоих муках. – Москва: Воениздат, 1945. – 165 с.

В родные каря. Рассказы и очерки о советских людях, освобожденных Красной Армией из немецкой неволи. – М.: Военное издательство НКО, 1945. – 55 с.

Вронська Т.В. Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т. історії України. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 125 – 142.

Галлени М. Советские партизаны в итальянском движении сопротивления: Пер. с ит. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва, 1988. – 232 с.

Гальчак С.Д. "Остарбайтери" з Поділля (1942–1947рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 2002. — 211 арк.

Гальчак С.Д. „Східні робітники” з Поділля у Третьому райху: депортація, нацистська каторга, опір поневоловачам. – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. – 344 с.

Гальчак С. На узбіччі суспільства: Доля українських "остарбайтерів" (Поділля, 1942–2007 рр.). – Вінниця, Поділля, 2009 – 768 с.

Грінченко Г. „Остарбайтеры” Третьего рейха – стратегии выживания // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т. історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Част. 1. – С. 219–227.

Грінченко Г.Г. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших остабайтеров // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т. історії України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 52–59.

Грінченко Г.Г. Пам'ять про війну як об'єкт історичного дослідження: інверсія традиційної перспективи // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип.10. – Част.1. – С.14–20.

Грінченко Г. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми остарбайтерами Харківської області) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. VI. – Харків-Київ: Критика, 2004. – С. 151–171.

Грінченко Г. Усні свідчення колишніх остарбайтерів: спроба аналізу // Україна модерна – 2007. – № 11 – С. 111–126.

Грінченко Г. Остарбайтери нацистської Німеччини: від поневолення до визнання // Спогади-терни. Про моє життя німець-

- ке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині. – Харків: Право, 2008. – С.7–20.
- Груба М.Е.* Оккупационный режим в годы Великой Отечественной войны. Угон в Германию // *Летопись Донбасса*. Краеведческий сборник. Вып. 2, юбилейный. – Донецк, 1994. – С. 162–166.
- Даниленко В.* Невільники на чужині, “зрадники ” на Батьківщині. // *Народна армія – 2002*. – 13 листопада. – С. 7.
- Дмитерко Любомир.* Катерина // *Дмитерко Любомир*. Багрянний ранок. – К.: Радянський письменник, 1945. – С. 11–12.
- Довідник* про табори тюрми та гетто на окупованій території України / 1941-1944/ Упор. Дубик М. – К., 2000. – 304 с.
- Долматовский Е.* «Всю-то я вселенную проехал...» // *Долматовский Е.* Стихи этих лет. – Москва: Правда, 1946. – С. 47–48.
- Дубик М.* Використання праці примусових робітників з України: основні тенденції в сучасній зарубіжній історіографії // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-тут історії України.* – К., 2003. – Вип. 8. – С. 47–52.
- Дубик М.* Іванків у роки окупації (1941–1943). – К., 2007. – 20 с.
- Дубик М.* Прибутки, одержані іноземним промисловим капіталом за рахунок використання примусової праці українців // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-тут історії України.* – К., 2003. – Вип. 7. – С. 215–219.
- Дубина К.К.* Злодеяння немцев в Киеве. – Москва, 1945. – 48 с.
- Дубина К.К.* 778 трагічних днів Києва. – К., 1945. – 93 с.
- Дубина К.К.* Варвари двадцятого віку. – Саратов, 1942. – 16 с.
- Дубина К.К.* Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні. – К., 1967. – 48 с.
- Загорулько М., Юденков А.* Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР.— Изд. 2-е, перераб. и доп. – Москва: Экономика, 1974. – 383 с.
- Заславский Д.* Смерть и муки советских людей под пятой немецких извергов. – Москва: Воениздат НКО, 1945. – 32 с.

Зверства немцев над пленними красноармейцями. (Рассказы бежавших из плена, документы и факты). – Москва, 1942. – 63 с.

Земсков В. Репатриация советских граждан в 1945–1946 годах. Опираясь на документы // Россия XXI. – 1993. – № 5. – С. 74 – 81.

Земсков В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 гг. // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 26–41.

Земсков В.Н. Репатриация перемещенных советских граждан. // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. / Отв. ред. Г.Н.Севастьянов; Ин-тут российской истории. Кн. 2-я. – Москва, 2004. – С. 331–358.

Земсков В.Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1944–1956 гг.) // СИ. — 1995 – № 5 – С. 3–13.

Земсков В.Н. Спецпоселенцы (1930 – 1959 гг.) // Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. научн. трудов. — Москва, 1994. — С. 145–194.

Зиль А.С. Бориспільщина в роки війни: Документальна розповідь – К.: Вид-во «Харпер», 1996. – 142 с.

История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. – В 6-и т. / Ред. комиссия: Пospelов П. Н. (пред.) и др. – Москва: Воениздат, 1960 – 1965.

История Второй мировой войны. 1939–1945. – В 12-и т. / Главная редакционная комиссия: А. А. Гречко (председатель), П. А. Жилин (зам. пред.), Е. М. Жуков (зам. пред.), В. Г. Куликов (зам. пред.), Г. А. Арбатов и др. – Москва: Воениздат, 1973 – 1982.

Історія міст і сіл Української РСР. Київська область / Голова головної редколегії Тронько П. Т. – К.: Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії (Інститут історії АН УРСР), 1971. – 560 с.

Історія Української РСР. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / Редколегія тому: В. І. Клоков – відповід. ред., М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 535 с.

Історія Української РСР. – У 8 т. 10-и кн. / Головна редакційна колегія: А.Г. Шевелєв (гол. редактор), Ф. С. Лось (заст. гол. редактора), І.С. Салабаєв (відповід. секретар), І. І. Артеменко, Б. М. Бабій та ін. – К.: Наукова думка, 1977 – 1979.

Клоков В., Кудрицький А., Бричек І. Далеко від Батьківщини. Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941–1945 роки). – К., 1968. – 167 с.

Книга Скорботи України – місто-герой Київ. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, 2003. – 728 с.

Князєв В.А. Условия жизни и здоровья лиц, преследовавшихся при фашизме // СИ. — 1996. — № 3. – С.134–140.

Коваль М. “Остарбайтери” України – раби Гітлера, ізгої Сталіна // Політика і час. – 1998. – № 9, 10.

Коваль М. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К.: Наукова думка, 1979. – 134 с.

Коваль М.В. Історія пам’яте: кривавий шлях фашистів на Україні. – К.: Політвидав України, 1965. – 112 с.

Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) – К., “Альтернативи”, 1999. – С.170–196.

Ковальський М., Ченцов В. Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 60–68.

Ковальський М.П., Ченцов В.В. „Фільтраційні справи” – невідоме джерело державних архівів // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 35–44.

Косик В. Україна і Німеччина в другій світовій війні. / Перекл. з француз. Р. Осадчука. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.

Кравченко А., Батурич С. Українські невольники Третього райху (минуле і сучасність): публіцистична хроніка. – Львів: Кальварія, 2005. – 268 с.

Лапан Т. Українські жінки на примусових роботах у Третьому Райху // Україна модерна – 2007 – № 11 – С. 127–138.

Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939-1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2005. — 235 с.

Лапан Т. Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і райхскомісаріату Україна на роботах в Німеччині під час Другої світової війни // Ефективність державного управління: Зб. наук. праць Львівського регіонального ін-ту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України / за заг. ред. А. О. Чемериса. — Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2004. — Вип.6. — С. 176–181.

Лапан Т. Усні історії галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду // Схід/Захід: Іст.-культ. зб./ Схід. Ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; — Вип. 11–12: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень/ За ред. В. Кравченко, Г. Грінченко. — Х., 2008. — С. 198–235.

Меляков А.В. До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941–1944 рр. / Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2004. — Вип. 8 — Част.1 — С. 132–145.

Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941-1943 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2002. — 205 арк.

Меляков А.В. Мобилизационные акции в оккупированном Харькове: Взгляд потенциальных «остарбайтеров» / Эпоха. Культура. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы) // Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. — Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. — С. 182–192.

- Могильний В.* Великодні листівки для «остарбайтерів» // Український філателістичний вісник. – 1997. – № 2(42) – С. 25–27.
- Могильний В.* Дещо нового за позначки на посилках «остарбайтерів» // Український філателістичний вісник. – 2000. – № 1(56). – С. 8–17.
- Могильний В.* Листування «остарбайтерів»: заадресування // Український філателістичний вісник. – 1997. – № 3(43). – С. 43–50.
- Могильний В.* Листування «остарбайтерів» по втраті німцями України // Український філателістичний вісник. – 1999. – № 5(55). – С. 87–91.
- Могильний В.* Пошта «остарбайтерів» (робітників зі Сходу) // Український філателістичний вісник. – 1994. – № 2(29). – С. 17–20.
- Могильний В.* Українська кореспонденція на тлі Берлінської перевіряльні чужинних листів // Український філателістичний вісник. – 1998. – № 5(50). – С. 89–98.
- Немятый В.* Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине. 1941 – 1944 гг. – К., 1980. – 62 с.
- Непокоренная земля Киевская: Из истории всенар. борьбы в тылу врага 1941–1945 /* Авт. коллектив: В.Н.Немятый (руководитель), Д.Ф.Григорович, О.С.Кременчугская и др.; Редкол.: Л.И.Павленко (председатель), Д.Б.Головко, В.Я.Мельник и др. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 251 с.
- Они вернулись на Родину! /* Альбом. – М.: Управление Уполномоченного СМ СССР по делам репатриации советских граждан, 1948. – 98 с.
- Пастушенко Т.* Примусове вивезення робочої сили з Броварського району до нацистської Німеччини // Літописна скарбниця: нариси історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України) / Укл. І. Доцин. – Бровари: Водограй, 2003 – / Броварська минувшина; кн.2/ – С. 147–159.
- Пастушенко Т.* “Остарбайтери” – українські примусові робітники нацистської Німеччини // Історія в школах України. – 2004. – №9-10. – С. 55–58.

Пастушенко Т. Будні українських „остарбайтерів”: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С. 160–176.

Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників у Третьому райху // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 854–859.

Пастушенко Т. Депортація киян до нацистської Німеччини // Університет: історико-філософський журнал. – 2005. – №5(7). – С. 68–77.

Пастушенко Т. До питання про взаємовідносини у середовищі українських примусових робітників нацистської Німеччини // Друга світова війна і доля народів України: матеріали всеукраїнської наукової конференції. – К., 2005. – С. 84–92.

Пастушенко Т. Листи як джерело вивчення проблеми українських “остарбайтерів” періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 6. – К., 2002. – С. 70–76.

Пастушенко Т. Основні етапи депортації цивільних робітників з Києва та Київської області до Німеччини у 1942-1944 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 310–324.

Пастушенко Т. Остарбайтери Київщини: історико-статистичний та джерелознавчий аналіз // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 28. – К. – Хмельницький – Кам’янець-Подільський. – 2004. – С. 99–120.

Пастушенко Т. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 7. – У 2-х ч. – Ч. 1. – К., 2003. – С. 227–233.

Пастушенко Т. Репатріація українських “остарбайтерів” на батьківщину: 1944 – 1947 рр. // Сторінки воєнної історії Укра-

їни: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч.3. – С. 123–136.

Пастушенко Т. Сучасна історіографія українських “остарбайтерів”: політичний контекст і методологічні новації // Історія та історіографія в Європі: Зб. наук. праць / Редактори: С. Стельмах, Г. Хаусман. – Вип.1-2. – К.: УНІСЕРВ, 2003. – С. 215–220.

Пастушенко Т. Ульріх Герберт про політику та практику “використання іноземців” у військовій економіці Третього райху // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип.8. – У 2-х ч. – Ч.1. – К., 2004. – С.59–74.

Пастушенко Т., Лисенко О. Огляд писемних джерел по проблемі українських “остарбайтерів” періоду Другої світової війни // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Число 10. – У 2-х част. – Част.2. – К., 2003. – С. 6–31.

Педак В.П. Сердце заставляет меня сказать правду (Пер. с нем. изд. с изм. и доп.). – Запорожье: РИП «Видавецъ», 2000. – 176 с.

Пентер Т. "Робота на ворога" чи "примусова праця" у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941 – 1943 рр. // Український історичний журнал — 2005. — № 1. — С. 34–41.

Перехрест О.П. Заходи нацистських окупантів з вивезення сільського населення України на роботу до Німеччини та протидія їм // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Вип.10. – У 2-х ч. – Ч.1. – К., 2006. – С.441–450.

Першина Т. Фашистский геноцид на Украине 1941 – 1944. – К.: Наукова думка, 1985. – 163 с.

Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – Москва: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.

Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2002. – 896 с.

Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та "остарбайтерів" з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К., 1998. – 49 с.

Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 205 с.

Реброва І.С. Проект „Імена замість номерів. Книга пам'яті в'язнів концентраційного табору Дахау” // Схід/Захід: Іст.-культ. зб./ Схід. Ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; – Вип. 11–12: Спец. Вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень/ За ред. В. Кравченко, Г. Грінченко. – Х., 2008. – С. 361–365.

Реброва І. С. Проблема примусової праці остарбайтерів у публіцистичному радянському дискурсі під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки (1942–1949) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009 – Вип.12.

Семиряга М. И. Антифашистские народные восстания. (Очерки). – Москва, 1965. – 268 с.

Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Х.: Прапор, 2004. – 368 с.

Слинько И.И. Угон населения Украины в фашистское рабство // Немецко-фашистский оккупационный режим. – Москва, 1963. – С. 219–230.

Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР. Материалы комиссии по реабилитации жертв политических репрессий / Предисл. В.П. Наумова. // ННИ. – 1996. – № 2. – С. 91–112.

Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.

Титаренко Д.М. Спогади остарбайтерів Донбасу як історичне джерело (за матеріалами Вестфальського музею промисловості) // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн.13/14 / Заст. голов. ред. О.В. Стяжкіна – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 52–61.

Толстой Н. Жертвы Ялты / Пер. с англ. Е.С. Гессен. // Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Press, 1988. – Т.7. – 530 с.

Украина непокоренная. Народные песни и думы / Пер. с укр. И. Белинович. – Москва: Гос. издательство художественной литературы, 1944. – 45 с.

Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий / Ред. кол.: В. И. Клоков (отв. ред.) и др. Сост.: О. В. Буцко, Т.В. Вронская, Л.В. Кондратенко и др. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 618 с.

Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. – У 3-х т. / Ред. колегія: Назаренко І. Д. та ін. – К.: Політвидав України, 1967 – 1969.

Хазанович Ю. Этого нельзя забыть. – Москва: Воениздат, 1945. – 36 с.

Чиркова М. Листи остарбайтерів як приклад документів особового походження // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. I: Архів і особа. – К., 1999. – С. 153–158.

Шайкан В.О. Колaboraціонізм на території райхскомісаріату „Україна” і військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.

Шевяков А. А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции / Население России в 1920 – 1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. – Москва, 1994. – С. 195–222.

Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі. – Уфа: Видав. Академії наук УРСР, 1942. – 35 с.

Berhoff C. K Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule. – Cambridge, Massachusetts and London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2004.

Berichte der Arbeitsgruppe zur Aufarbeitung der Geschichte Allendorf. 1933 – 1945 / Bearbeitet von E. Bracht, F. Brunkman-

Frisch, W. Form, K. May, J. Roth. – Magistrat der Stadt Stadtallendorf (Hg.), 1989. – 388 s.

Birk G. Das Problemfeld Zwangsarbeit – Zwangsarbeiter aus der Sicht des Archivars // Stiftung Topographie des Terrors (Hg.): Die Festung Glatz und die Verfolgung in der Zeit des Nationalsozialismus. – Berlin 1995. – S. 59-61.

Boli B. „Das wird man nie mehr los...“ Ausländische Zwangsarbeit in Offenburg 1939 bis 1945. – Pfaffenweiler: Centarius-Verlagsgesellschaft, 1994. – 348 s. (Reihe Geschichtswissenschaft; Bd. 34).

Boll B. Zwangsarbeiter während des Zweiten Weltkrieges in Baden. // Zeitschrift des Breisgau-Geschichtsvereins «Schau-ins-Land». — [Freiburg.] — 1992. — III. Jahreshen. — S.179–203.

Bonwetsch B. Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945. Ein doppelter Leidensweg. // Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas – 1993. – №41. – S. 532–546.

Bräutigam H. Nationalsozialistische Zwangsarbeiterlager in Berlin. Fremdarbeiterlager 1939 – 1945 // Ribbe, Wolfgang (Hg.): Berlin-Forschungen IV, Berlin, 1989 – S. 235 – 280.

Dallin A. J. German rule in Russia, 1941-1945: a study of occupation policies. – New York: St. Martins Press, 1957. – 695 p.

Drobisch K. Die Ausbeutung ausländischer Arbeitskräfte im Flick-Konzern während des zweiten Weltkrieges, Phil. Diss. – Berlin, 1964. – 384 s.

Elliot M. R. The Repatriation Issue in Soviet-American Relations 1944 – 1947. -University of Kentucky, 1974. – 412 s.

Föster B. / Guse M. „Ich war in Eurem Alter, als sie mich abholten!“ Zur Zwangsarbeit der ukrainischen Familie Derewjanko in Berlin-Schöneberg und Steyerberg/Liebenau von 1943 bis 1945. Dokumentationsstelle Pulverfabrik Liebenau e.V. / Förderverein der Sophie-Scholl-Oberschule Berlin (Hg) – Berlin, 2001. – 111 s.

Frankenberger T. Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen – Münster, 1997. – 234 s.

Fried J. H. E. The exploitation of foreign labour by Germany. – Montreal: International Labour Office, 1945. – 286 p.

„*Gemeinsame Verantwortung und moralische Pflicht*“: Abschlussbericht zu den Auszahlungsprogrammen der Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft“ – Göttingen, 2007. – 235 s.

Gestwa K. „Es lebe Stalin“ — Sowjetischer Zwangsarbeiter nach Ende des Zweiten Weltkrieges. Das Beispiel der Stadt Hamm in Westfalen // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. – 1993. – Nr 2. – S. 71–86.

Gisevius H. B. Bis zum bitteren Ende. Fretz und Wasmuth Verlag AG. – Zürich, 1946; Гизевиус Ганс Бернд. До горького конца. Записки заговорщика /Сокр. пер. с нем. Г. Рудого. – Смоленск: Русич, 2002. – 688 с.

Goeken-Haidl Ulrike. Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. – Essen: Klartext-Verl, 2006. – 573 s.

Goschler C. Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolge seit 1945. – Göttingen, 2005. – 543 s.

Hans-Jurgen Kahle (Hg). Gestohlene Jugendjahre. Berichte ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiter über ihre Zeit in Wesermünde (Bremerhaven) 1941–1945. – Cuxhaven, 1995. – 230 s.

Herbert U. (Hg.). Europa und der "Reichseinsatz": ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. – Essen: Klartext-Verl, 1991. – 499 s.

Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Bonn: Dietz, 1999. – 589 s.

Heusler A. Ausländereinsatz. Zwangsarbeit für die Münchner Kriegswirtschaft 1939–1945. – München, 1996. – 474 s.

Hitlers Sklaven. Lebensgeschichte Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Herausgegeben von Alexander von Plato, Almut Leh und Christoph Thonfeld unter Mitarbeit von Elena Danchenko, Joachim Riegel und Henriette Schlesinger. – Wien, 2008. – 498 s.

Homse Ed. L. Foreign Labor in Nazi Germany. – Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1967. – 350 p.

Hopmann B., Spoerer, M., Weit B., Bruenighaus B. Zwangsarbeit bei Daimler-Benz // Zeitschrift fuer Unternehmensgeschichte. Beiheft 78. – Stuttgart, 1994. – 220 s.

Jacobmeyer W. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland, 1941–1945 // Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. — Gottingen: Vandenhoeck U.Ruprecht in Gottingen, 1985. – Bd 65. – 324 s.

Kaminsky U. Dienen unter Zwang. Studien zu ausländische Arbeitskräften in Evangelischer Kirche und Diakonie im Rheinland während Zweiten Weltkriegs. – Bonn, 2002. – 543 s.

Luczak C. Polscy robotnicy przymusowi w Trzeciej Rzeszy podczas II wojny światowej. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1974. – 268 s.

Luczak C. „Kraj Warty” 1939–1945 / Studium historyczno-gospodarsze okupacji hitlerowskiej. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1972. – 258 s.

Müller N. Wehrmacht und Okkupation (1941–1944). – Berlin: Deutscher Militär-Verlag, 1971; Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории /Пер. с нем. Артемова А.П., Долгорукова А. И., Карабутченко И. И. и др.; Под ред. Юденкова А. Ф. – М.: Воениздат СССР, 1974. – 388 с.

Müller R.-D. Die Rekrutierung sowjetischer Zwangsarbeiter für die deutsche Kriegswirtschaft // U.Heibert (Hg.). Europa und der «Reichseinsatz». Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. Essen, 1991. – S. 234–250.

Müller R.-D. Die Zwangsrekrutierung von «Ostarbeitern» 1941–1944 // W. Michalka (Hg.). Der Zweite Weltkrieg. Analysen. Grundzüge. Forschungsbilanz. –2 Auflage. – München; Zuerich: Piper Verlag, 1990. – S. 772–783.

Müller R.-D. Menschenjagd. Die Rekrutierung von Zwangsarbeitern im der besetzten Sowjetunion // H. Heer,

K. Naumann (Hg.). Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944. – Hamburg: Hamburger Edition, 1995. – S. 92–103.

Pfahlmann H. Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der Deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945 // Beiträge zur Wehrforschung. — Dannstadt: Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft GMBH, [1968]. — Bd. XVI. XVII. – 238 s.

Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. – München, 1996.

Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – München, – 2008. – 399 s.

Ruff M. Um ihre Jugend betrogen. Ukrainische Zwangsarbeiter/innen in Vorarlberg 1942 –1945. Studien zur Geschichte und Gesellschaft Vorarlbergs/ – Bd. 13. Bregenz, 1997. – 213 s.

Schmelzer J. Das Hitlerfaschistische Zwangsarbeitssystem und der antifaschistische Widerstandskampf der ausländischen Kriegsgefangenen und Deportierten (1939–1945), dargestellt unter besonderer Beachtung der IG-Farben-Betrieben im Bereich Halles Merseburg, Phil. Diss. – Halle, 1963. – 59 s.

Schwarze G. Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg, Essen 1997 – 336 s.

Seeber E. Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Die Deportation und Ausbeutung polnischer Bürger unter besonderer Berücksichtigung der Lage der Arbeiter aus dem so genannten Generalgouvernement (1939 – 1945). – Berlin, 1964. – 312 s.

Siegfried K.J. Das Leben der Zwangsarbeiter im Volkswagenwerk 1934 – 1945. – Frankfurt; New York: Campus Verlag, 1988. – 331 s.

Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. – Stuttgart, München, 2001. – 369 s.

Werner C. Kiew – München – Kiew. Schicksale ukrainischer Zwangsarbeiter. Herausgegeben vom Kulturreferat der Landeshauptstadt München in Zusammenarbeit mit dem Verein Projekt Erinnerung e.V. – München: Buchendorfer Verlag, 2000. – 102 s.

Wysocki G. Arbeit für den Krieg. Henschaftsmechanismen in der Rüstungsindustrie des „Dritten Reich“. Arbeitseinsatz, Sozialpolitik und staatspolizeische Repression bei den Reichswerken „German Göring“ Solzgitter-Gebiet 1937/ 38 bis 1945. – Braunschweig. Steinweg-Verlag, 1992. – 235 s.

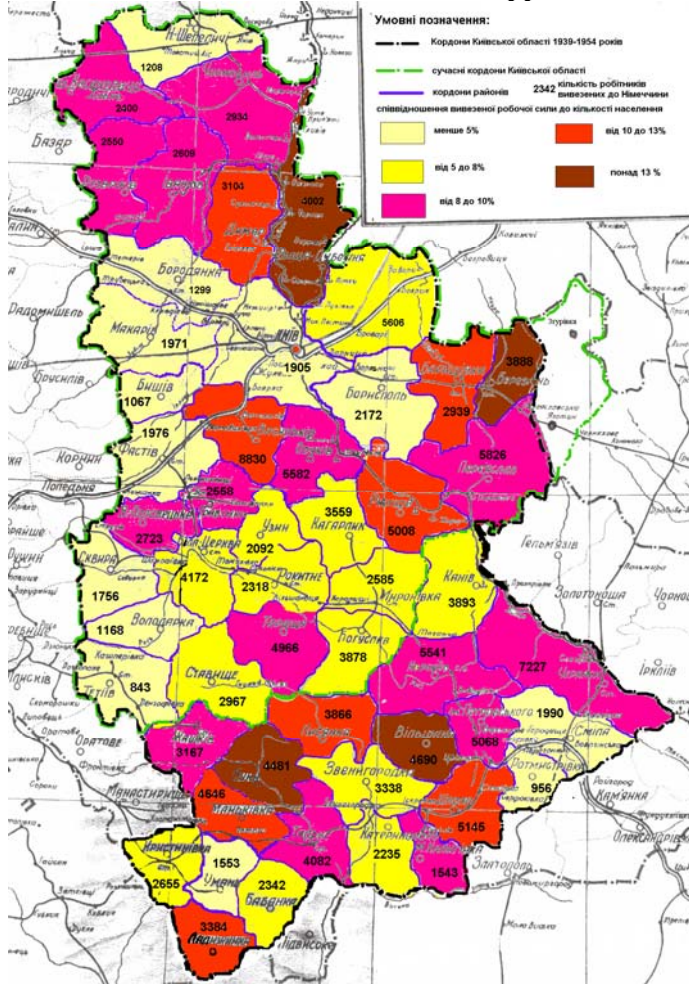
Zwangsarbeit in Berlin 1940 – 1945. Erinnerungsberichte aus Polen, der Ukraine und Weißrusland. – Berlin, 2000 – 128 s.

Zwangsarbeit. Begegnungen mit „Ostarbeitern“. – Berlin: KONTAKTE-KOHTAKTY e.V. DGB Berlin-Brandenburg. – 96 s.

Zwangsarbeiter in Deutschland. So war es. – Zeuthen: Kulturlandschaft Dahme-Spreewald e.V., 2002. – 176 s.

ДОДАТКИ

Додаток А Вивезення робочої сили з Київської області до Німеччини. 1942 – 1944 рр.

Примітка. Карта створена за даними таблиці в додатку В.

Додаток Б

**Кількість населення, вивезеного
з Київської області до Німеччини
(за даними „Хронологічного довідника” 1948 року)**

№ п/п	Назва району	Вивезено до Німеччини
1.	Бабанський	2342
2.	Баришівський	2939
3.	Білоцерківський	4172
4.	Бишівський	1067
5.	Богуславський	3871
6.	Бориспільський	1759
7.	Бордянський	1237
8.	Березанський	3274
9.	Броварський	5601
10.	Буцький	4481
11.	Васильківський	8830
12.	Вільшанський	4690
13.	Вищедубечанський	3994
14.	Володарський	1168
15.	Великополовецький	2723
16.	Городищенський	5068
17.	Гребінківський	2353
18.	Димерський	3052
19.	Жашківський	3167

Продовження додатку Б

20.	Звенігородський	3338
21.	Іванківський	2609
22.	Кагановицький (Поліський)	2015
23.	Кагарлик	3553
24.	Канівський	3893
25.	Катеринопільський	2235
26.	Києво-Святошинський	1804
27.	Корсунь-Шевченківський	5541
28.	Ладижинський	3384
29.	Лисянський	3866
30.	Макарівський	1910
31.	Маньківський	4646
32.	Миронівський	2203
33.	Мокрокалігірський	1543
34.	Новошепеличський	1198
35.	Обухівський	5566
36.	Переяслав-Хмельницький	2913
37.	Ржищівський	5008
38.	Розважівський	2440
39.	Рокитнянський	2318
40.	Ротмістровський	949
41.	Сквирський	1756
42.	Смілянський	1990
43.	Ставищенський	2878
44.	Тальнівський	4082
45.	Таращанський	4795

Продовження додатку Б

46.	Тетіївський	843
47.	Узинський	2092
48.	Уманський	1553
49.	Фастівський	1779
50.	Христинівський	2655
51.	Чорнобильський	2904
52.	Черкаський	7227
53.	Шполянський	5145
	разом	168 419

Додаток В

Дані про кількість вивезеного до Німеччини населення з Київської області (без м. Києва)

п/п	Назва району	Площа 1939 р	Кількість населення за переписом 1939 року	Площа 1942 р	Кількість населення за переписом 1942 року	Вивезено до Німеччини	%
1.	Бабанський	521	33720	613	29473	2342	7,9
2.	Баршівський	622	32 055	594	28 050	2939	10,4
3.	Березанський	619	33 903	618	27 819	3888	13,9
4.	Бишівський	404	25324	400	24045	1067	4,4
5.	Білоцерківський	809	91 788	809	66 560	4172	6,2
6.	Богуславський	766	56 284	757	47 385	3878	8,1
7.	Бориспільський	1208	68 029	1466	60 380	2172	3,5
8.	Бороднянський	1014	49 228	1113	42 516	1299	3,1
9.	Броварський	1466	87 899	997	75 000	5606	7,4
10.	Буцький	592	39247	522	32 307	4481	13,8
11.	Васильківський	893	77 162	832	69 926	8830	12,6
12.	Вільшанський	439	38048	430	28 872	4690	16,2
13.	Великополо-вецький	478	32913	466	31 875	2723	8,6
14.	Вищедубечанський	790	30 296	741	24 996	4002	16,1
15.	Володарський	629	29 898	545	27 881	1168	4,1
16.	Гребінківський	437	33 488	457	31 168	2558	8,7
17.	Городищенський	623	63475	613	53586	5068	9,4
18.	Димерський	1117	38 478	780	27 395	3104	11,3
19.	Жашківський	588	45217	531	37 342	3167	8,5

Продовж. Додатку В

№ п./п	Назва району	Площа 1939 р	Кількість населення за переписом 1939 року	Площа 1942 р	Кількість населення за переписом 1942 року	Вивезено до Німеччини	%
20	Звенигородський	783	61152	760	51 959	3338	6,4
21	Іванківський	1015	38 547	980	30 850	2609	8,4
22	Кагановицький (Поліський)	959	34 819	960	28 873	2400	8,3
23	Кагарлицький	554	48170	545	46 570	3559	7,6
24	Канівський	930	62427	907	51 551	3893	7,5
25	Катеринопільський	522	37894	512	33 605	2235	6,6
26	Киево-Святошинський	810	96 093	1100	84 395	1905	2,2
27	Корсунь-Шевченківський	900	77079	898	65752	5541	8,4
28	Ладимирський	613	38762	613	32 000	3384	10,5
29	Лисянський	681	45974	685	37378	3866	10,3
30	Макарівський	1047	56 201	710	49 808	1971	3,8
31	Маньківський	645	43559	528	37 154	4646	12,5
32	Миронівський	601	43 890	530	36 963	2585	7,2
33	Мокрокалигірський	352	20958	347	17 723	1543	8,7
34	Новошепелівський	975	28 342	850	24 196	1208	4,9
35	Обухівський	776	52510	741	52 433	5582	10,6

Продовж. Додатку В

36	Переяслав-Хмельницький	1610	83 652	1600	71 038	5826	8,2
37	Ржищівський	1008	48 037	478	40 713	5008	12,3
38	Розважівський	750	32 714	860	26 141	2550	9,3
39	Рокитнянський	650	46 222	468	39 820	2318	5,8
40	Ротмістровський	362	28259	-	-	956	
41	Сквирський	682	51 575	682	45 091	1756	3,8
42	Смілянський	792	88465	1145	100 444	1990	1,9
43	Ставищенський	734	44 335	638	41 738	2967	6,9
44	Тальнівський	693	52546	691	42 418	4082	9,6
45	Таращанський	774	57 137	599	50 757	4966	9,4
46	Тетіївський	668	40 020	558	39 665	843	2,1
47	Узинський	434	32 742	395	30 394	2092	6,9
48	Уманський	478	72049	476	46 060	1553	3,4
49	Фастівський	804	75 990	804	60 734	1976	2,9
50	Христинівський	527	48206	448	40 000	2655	6,6
51	Чорнобильський	1176	40 037	1176	30 803	2934	9,4
52	Черкаський	1328	121269	1325	88 000	7227	8,2
53	Шполянський	732	60276	713	49220	5145	10,4
	Разом	39880	2 716 360	38 007	2 290 532	174 263	7,6

Примітки:

1. Таблиця складена за даними ДАКО, Ф.Р-4758, оп.2., спр.1– 55.
2. Процентне співвідношення вивезених до Німеччини робітників вираховувалося відносно кількості населення за переписом 1942 р.

Додаток Г

Динаміка прибуття репатріантів
до УРСР (1945-1947 рр.)

Дата	Повернулося				Примітки
	разом	чоловіки	жінки	діти	
20.03.1945	21 205	16 869	4 336	713	1
2.05. 1945	89 587	–	–	–	2
1.07.1945	127 126	–	–	–	3
1.09. 1945	304 585	101 631	187 813	15 900	4
20.12. 1945	524 673	206 849	307 824	31 589	5
1.01. 1946	732 855	243 700	489 155	30 834	6
1.05. 1946	1 104 813	384 586	686 314	40 110	7
1.01. 1947	1 216 538	468 442	748 096	44 794	8
1.02.1947	1 221 749	470 681	751 068	45 852	9

Примітки:

1. ЦДАВО України, Ф.Р2, оп.7, спр. 3000, арк. 79.
2. ЦДАГО України, Ф.1. о п.23, спр. 1478, арк. 7.
3. ЦДАГО України, Ф.1, оп.23, спр. 1477, арк. 21.
4. ЦДАГО України, Ф.1, оп.23, спр. 1480, арк. 162.
5. ЦДАВО України, Ф.Р-2, оп.7, спр. 3007, арк. 170.
6. ЦДАГО України, Ф.1, оп.23, спр. 2614, арк. 122.
7. ЦДАГО України, Ф.1, оп. 23, спр. 2614, арк. 107.
8. ЦДАГО України, Ф.1, оп. 23, спр. 2614, арк. 68.
9. ЦДАГО України, Ф.1, оп. 23, спр. 4351, арк. 36.

**Динаміка прибуття репатріантів
до Київської області**

№ п/п	Дата	Повернулося до Київської області			
		жінки	чоловіки	діти	разом
1.	1.04.1945	792	313	14	1 105
2.	1.05.1945	1 530	509	37	2 039
3.	1.06.1945	1 810	523	37	2 333
4.	10.07.1945	7 050	1 785	577	8 835
5.	10.08.1945	11 682	2 417	261	14 099
6.	10.09.1945	24 813	6 840	316	31 653
7.	10.10.1945	34 170	10 509	717	44 679
8.	1.11.1945	40 158	12 635	867	52 793
9.	1.12.1945	54 519	17 174	1 200	71 693
10.	1.01.1946	63 385	20 275	1 243	83 660
11.	1.02.1946	66 577	22 421	2 532	88 998
12.	1.03.1946	75 057	26 328	1 407	101 386
13.	1.04. 1946	78 851	28 181	1 653	107 032
14.	1.05.1946	79 825	28 911	1 638	108 736
15.	1.06.1946	81 542	29 999	1 600	111 541
16.	1.07.1946	81 809	30 082	1 633	111 891
17.	1.08.1946	82 729	30 574	1 649	113 303
18.	1.09.1946	83 005	31 034	1 650	114 039
19.	1.10.1946	83 288	31 388	1 704	114 676
20.	1.12.1946	83 797	31 738	1 715	115 535
21.	1.01.1947	84 096	31 755	1 715	115 851
22.	1.07.1947	89 594	35 597	1 797	125 191

Примітка. Таблиця складена за даними ДАКО,Ф.-Р-880, оп.2, спр. 18; ЦДАВО,Ф.Р-2, оп.7, спр. 5820, арк. 70

Перелік умовних скорочень

АЕЛ (нім: Arbeiterziehungslager, AEL) – виправно-трудоий табір для іноземних робітників

АН – Академія наук

арк. – аркуш

ВГК – Верховне Головнокомандування Червоної Армії

ВКП (б) – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)

ВЛКСМ – Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка молоді

ВШО (нім: Wirtschafts Stab Ost, WSO) – Економічний штаб „Ост” при ОКВ

ГБА (нім: Generalbeauftrage für den Arbeitseinsatz, GBA) – Головний уповноважений із використання робочої сили

ГЛАРПУ – Головне армійське політичне управління

ДАКО – Державний архів Київської області

ДАФ (нім: Deutsche Arbeitsfront, DAF) – Німецький Трудовий Фронт: загальнонімецька спілка підприємців та службовців

ДКО – Державний комітет оборони

ЗПП – Збірно-пропускний пункт

ЗПТ – Збірно-пропускний табір

КДБ – Комітет державної безпеки

КП(б)У – Комуністична партія України (більшовиків)

КПП – Контрольно-пропускний пункт

КТБ (нім: Krigstagebuch der Wirtschafts Ost, КТВ) – Щоденник бойових дій Економічного штабу „Ост” (ВШО)

м. – місто

МВС – Міністерство внутрішніх справ

Нарком – народний комісар

Наркомат – народний комісаріат

НАНУ – Національна Академія наук України

НДК – Надзвичайна Державна Комісія зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгосп-

никам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР

НСДАП (нім: Nazional-sozialistische Deutsche Arbeitspartei, NSDAP) – Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини.

ОКВ (нім: Oberkommando der Wehrmacht, ОКВ)– Верховне головнокомандування збройних сил Німеччини.

ОКГ (нім: Oberkommando des Heeres, ОКН) – Верховне головнокомандування сухопутних військ Німеччини.

оп. – опис

ППП – Перевірко-розподільчий пункт

ПФТ – Перевірко-фільтраційний табір

ПФП – Перевірко-фільтраційний пункт

р. – рік

РКУ (нім: Reichskommissariat Ukraina, RКУ) – райхскомісаріат „Україна”

РМ – Рада Міністрів

РМ (нім: Reichsmark, RM) – райхмарка, грошова одиниця Німеччини.

РНК – Рада народних комісарів СРСР

РОА (рос: Русская освободительная армия, РОА) – Російська визвольна армія

РСГА (нім: Reichssicherheits-Hauptamt, RSHA) – Головне управління безпеки Райху, з 1939 р. вищий керівний орган спецслужб Німеччини, включав розвідку та контррозвідку СД, поліцію безпеки (гестапо і кріпо), з 1944 р. – військове управління.

СД (нім: Sicherheitsdienst, SD) – політична розвідка в складі СС

СМЕРШ (ГУКР/ СМЕРШ) – Головне управління військової контррозвідки (від „Смерть шпигунам!”)

спр. – справа

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УЧХ – Український Червоний Хрест

ф. – фонд

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК – Центральний комітет

Іменний покажчик

- Айкель М., 19
Баатц Б., 96
Багазій Д., 40
Барабаш К., 131
Бергоф К., 19
Богатир З.О., 157
Борман М., 102
Буцько О., 23
Власов А., 105
Вронська Т., 163
Гальчак С., 25
Геббельс Г., 103
Гейдріх Г., 96, 97
Герберт У., 16, 43, 99, 103,
108, 110, 111, 128
Герінг Г., 38, 43, 96, 99
Гімлер Г., 38
Гітлер А., 38, 65
Гнускін І., 121
Голіков П., 153, 198
Гомзе Е., 15
Гошлер К., 17
Грінченко Г., 26
Даллін О., 15
Даниленко В., 179
Дехтіяров, 111
Дробіш, 15
Дубик М., 24
Дубина К., 82
Ебергард, 40
Жуваго О., 156
Заукель Ф., 7, 13, 49, 53, 60,
62, 104, 118, 129
Зеєбер С., 15
Земсков В., 21, 22, 174, 178,
181
Зозуленко М.О., 155
Квітцрау, 44
Коваль М., 12, 23, 82, 179
Коротченко Д.С., 167
Косик В., 20
Косяченко, 127
Кох Е., 13, 39, 61, 63
Красильников С., 201
Кричевський О.М., 171
Крупп Г., 108, 110, 111, 112,
128
Крюкова О., 169
Кузнецов А., 11
Курченко П., 91
Лапан Т., 25
Ленін В., 196
Мансфельд В., 45
Манштейн Е., 65
Маркс К., 196
Марунчак М., 20
Месяков А., 24
Мюллер Р.-Д., 17
Некрасов В., 11
Оглоблін О., 39
Опель А., 109
Парк Р., 200

- Пентер Т., 19
Першина Т., 14
Поль Д., 19
Полян П., 21, 158, 164, 174,
194
Потильчак О., 23
Пфальман Г., 16
Розенберг А., 13, 39
Рябчук Г., 156
Сенін І.С., 155, 167
Серяков, 111
Смирнов С., 11
Співак В., 162
Сталін Й., 195, 197
Струнін І., 156
Фіалко Г.А., 177
Форостівський Л., 51, 54
Франкербергер Т., 18
Фрід Д., 15
Шварц Г., 18
Шевяков О., 21, 22
Шкварець В., 172
Шмельцер Є., 15
Шпеєр А., 7
Шперер М., 19, 116, 126
Яніцький, 45

Географічний покажчик

- Австрія, 5, 153, 190
Баварія, 65
Баришівський р-н., 85
Березанський р-н., 80, 85
Берлін, 31, 116, 121, 127,
128
Біла Церква, 71, 85, 90, 157,
176
Білорусія, 59
Білоцерківський р-н., 58,
66, 87
Богуславський р-н., 66
Болград, 157
Бориспільський р-н., 57, 85
Бородянський р-н., 85
Бранденбург, 109
Брест, 156, 168
Броварський р-н., 58, 72,
75, 84, 94
Бурти село, 69
Васильків, 61, 84
Васильківський р-н., 58, 84,
87
Велике Половецьке село,
66, 87
Великобританія, 155
Великополовецький р-н.,
66
Верем'я село, 82
Вигурівщина село, 72
Вищедубечанський р-н.,
64, 69, 85, 90
Вінницькі Стави село, 81
Волинська обл., 154
Волинь, 176
Волковиськ, 156
Володарський р-н., 66, 69
Володимир-Волинський,
154, 169, 172
Вороньків село, 80
Вута, 128
Галичина, 109
Гальберштадт, 190
Генеральна область Київ,
54, 59, 61, 62, 63, 76
Глибоке село, 57
Гребінка, 172
Гребінківський р-н., 81, 89
Гродно, 156
Димерський р-н., 67, 85
Дніпропетровськ, 171
Дрогобицька обл., 154
Ельс, 125
Ерфурт, 128
Ессен, 108
Завалівка село, 64
Здолбунів, 44
Знам'янка, 176
Іванківський р-н., 58
Ізмаїльська обл., 154
Італія, 6, 7
Кагановицький р-н., 80, 89
Кагарлицький р-н., 69, 89
Кам'янець-Подільська
обл., 181
Києво-Святошинський р-н.,
80, 85, 89

- Київ, 40, 41, 42, 45, 46, 47,
48, 52, 54, 56, 57, 60, 61,
62, 63, 65, 68, 72, 73, 76,
84, 85, 93, 97, 157, 161,
164, 165, 166, 168, 179,
186, 188, 196
- Київська обл., 42, 57, 58,
79, 80, 81, 84, 87, 90, 90,
96, 159, 161, 183, 184,
185, 186, 188
- Княжичі село, 91
- Ковель, 153, 167, 168
- Козин село, 82, 88
- Коломия, 153, 168
- Корсунь-Шевченківський
р-н., 177
- Кременчук, 63, 173
- Кривий Ріг, 43, 45
- Крим, 152
- Крюківщина село, 58
- Ленінград, 161
- Львів, 156, 167, 171, 190
- Львівська обл., 154
- Макарівський р-н., 86
- Малов, 128
- Микитяни село, 92
- Миколаїв, 46
- Миронівка, 157, 158, 162,
164, 171, 176, 184, 192
- Миронівський р-н., 64, 66,
88, 92
- Мокрокалігірський р-н., 56
- Москва, 161
- Мостиськ, 157
- Німеччина, 30, 38, 76, 156
- Новошепелицький р-н., 88,
90
- Нюрнберг, 7
- Обухівський р-н., 69, 82, 84
- Одеса, 154, 170
- Ошитки село, 85
- Павлівка село, 65
- Перемишль, 44
- Переяславський р-н., 42
- Переяслав-Хмельницький
р-н., 69, 80, 84
- Пищики село, 66
- Підгірці, 190
- Полтавська обл., 172, 177
- Польща, 6, 7, 95
- Португалія, 6
- Потік село, 64
- Пухівка село, 75
- Рава-Руська, 153, 154, 167,
169
- Радянський Союз, 8, 38, 54,
100
- Райхскомісаріат Україна,
60, 64
- Ржищівський р-н., 84, 85
- Рогозів село, 86
- Розважівський р-н., 85
- Росія, 30, 60
- Рурський басейн, 39
- Самбір, 156, 167
- Святошинський р-н., 58
- Синяки село, 86
- Слуцьк, 173
- Сміла, 157
- СРСР, 8, 98, 155, 178, 181,
185, 197, 199

- Сталінград, 103
Старе село, 86
Строївка село, 86
Ступичне село, 56
Східна Прусія, 191
США, 15, 30, 155
Таращанський р-н., 84, 85
Тетіївський р-н., 85
Толокунь село, 86
Україна, 40, 43, 47, 51, 60,
64, 67, 80, 96, 168, 169,
175
Умань, 157
Унген, 153
УРСР, 78
Фалькензеє, 121
Фастівець село, 70, 90
Фастівський р-н., 70, 85,
90, 180
Франція, 7, 112, 192
ФРН, 5
Хабненський
(Кагановицький) р-н., 58
Харків, 171
Херсон, 94
Хирів, 154
Черкаси, 157
Чернин село, 85
Чернівці, 154
Чернігів, 59
Чорнобильський р-н., 85
Шпандау, 127
Яворів, 154
Яготинський р-н., 69

П19 Пастушенко, Т.В.

Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т.В.Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с. – Бібліогр.: с. 239-265

Монографію присвячено долі мільйонів громадян України, які в роки Другої світової війни примусово працювали в нацистській Німеччині, та історії їх повернення і повоєнної ресоціалізації. Дослідження базується на архівних матеріалах, спогадах очевидців із Києва та Київської області. У роботі розглянуто якою мірою расові теорії нацистів були втілені в життя стосовно остарбайтерів; яким було ставлення до репатріантів у радянському суспільстві; яку роль у житті пересічної людини відігравали „начальники” й „виконавці” з бюрократичного апарату тоталітарної держави; які були можливості у самих примусових робітників вплинути на власну долю.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, хто цікавиться історією.

ISBN 978-966-02-5269-1

ББК 63.3 (4УКР–4КИЇ)622

+63.3 (4УКР–4КИЇ)631-28

Наукове видання

Тетяна Вікторівна Пастушенко

**ОСТАРБАЙТЕРИ З КИЇВЩИНИ: ВЕРБУВАННЯ,
ПРИМУСОВА ПРАЦЯ, РЕПАТРІАЦІЯ
(1942–1953)**

комп'ютерний набір Т. Пастушенко

На обкладинці: нагрудний знак „ОСТ”, який обов'язково носили остарбайтери в Райху;
обкладинка „фільтраційної справи”, виготовлена з газети „Правда” (приватна колекція В. Анголенка)

Підписано до друку 16.07.2009 р. Формат 60X84/16
Ум. друк. арк. 16,39 Обл. вид. арк. 11,0
Наклад 300 прим. Зам. 36.2009
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. М.Грушевського, 4